

भारत्याच्या कुशांत

(आसाम व नेपा)

अनुवादक - सु. का. जोशी

REFBK-0014286

REFBK-0014286

10-10

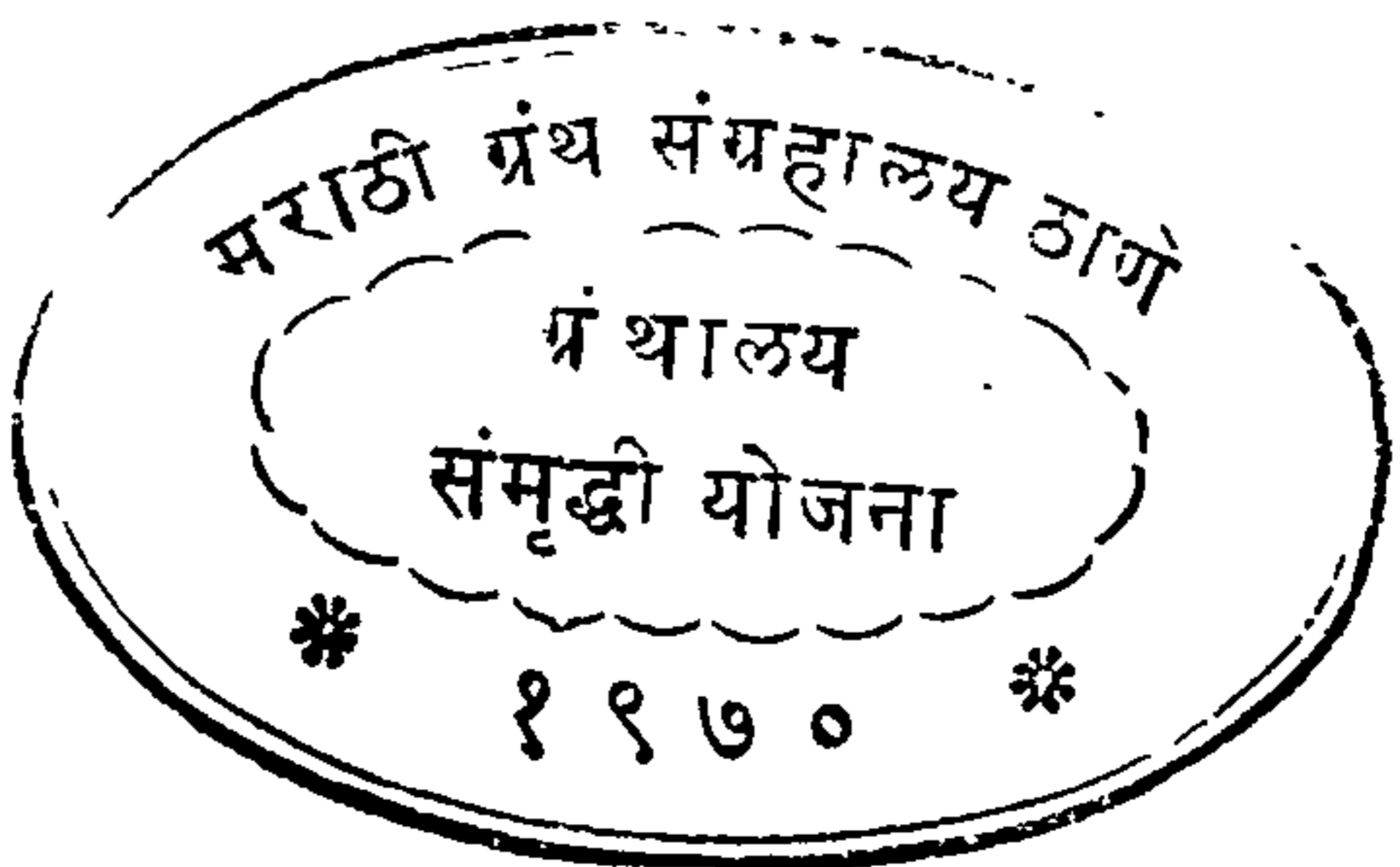
मू-या 11

७४६६६

१४३१६९

४६७

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, अ.नं. १५५५५५
 ७४६६६ वि. अ.प्र.
 ४६७ वि. १४३१६९

हिमालयाच्या कुशीत

(Across the Golden Heights of Assam and Nefa)

REFBK-0014286

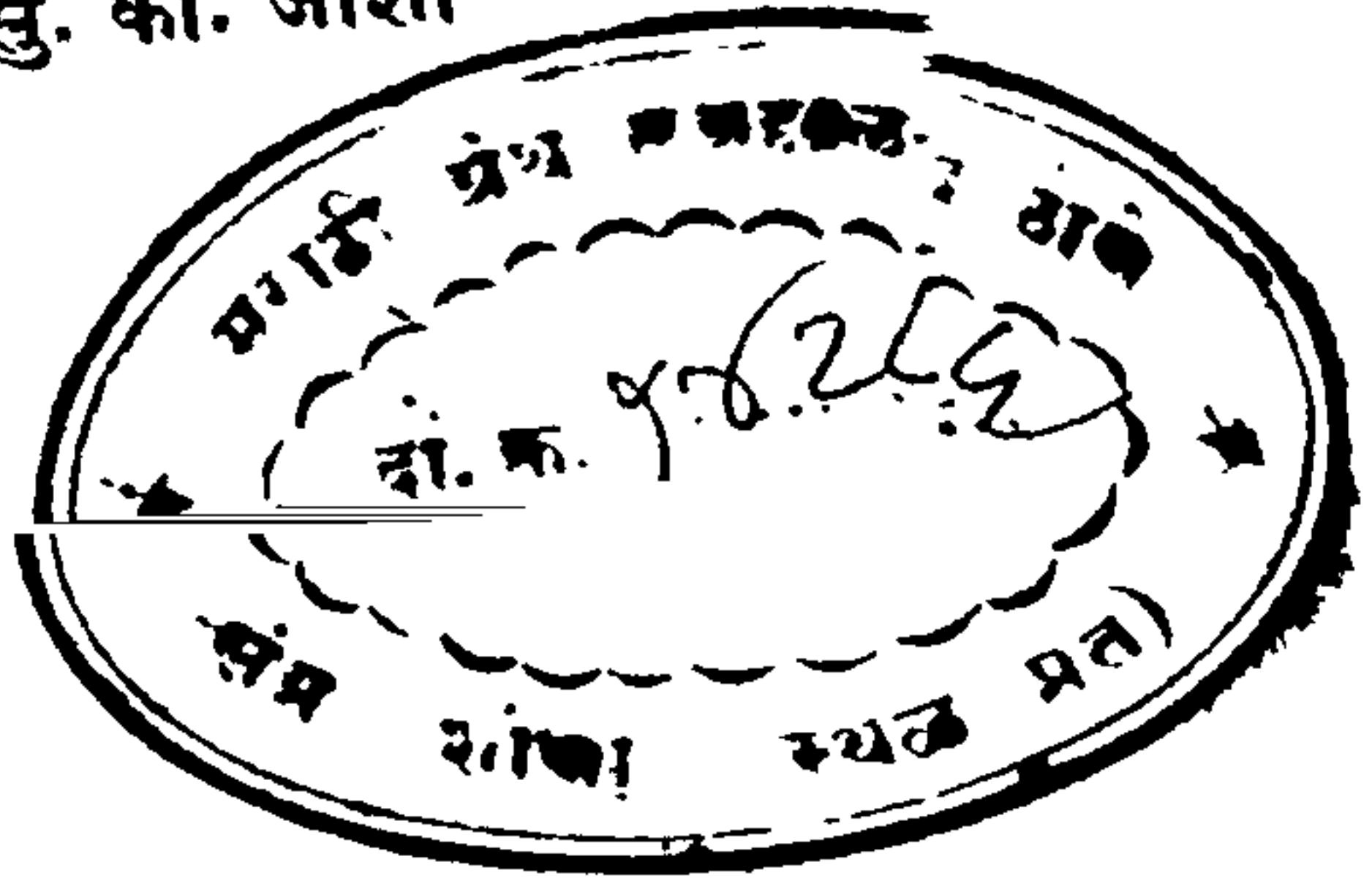
REFBK-0014286

- लेखक -

श्री. जयदयाल बवेजा

- अनुवादक -

प्रा. सु. का. जोशी

किंमत साडेचार रुपये

प्रकाशक

ग. ल. ठोकळ

ठोकळ प्रकाशन,

ठोकळ भवन,

लक्ष्मी रस्ता, पुणे २.

० ०

मुद्रक

चं. रो. नागपुरे

सरस्वती मुद्रणालय,

३७० मंगळवार, पुणे ११.

० ०

पहिली आवृत्ती : १९६४

० ०

© जयदयाल ववेजा

० ०

© मराठी आवृत्ती, पुनर्मुद्रण,

लेख, उतारे, छायाचित्रे

सवर्धा—

० ०

प्रा. सु. का. जोशी

१२१/१, जिल्हा पेठ,

जळगाव.

पुरस्कार

डॉ. व्हेरिअर एल्विन, डी. एस्सी (ऑक्स.)

(जमातीविषयक सल्लागार—नेफा, मणिपूर, त्रिपुरा)

श्री. जयदयाल बवेजा यांनी लिहिलेल्या या छोट्या पुस्तकाचे मी अनेक कारणांनी स्वागत करतो. आदिवासी जमाती लोकांच्या एका सच्च्या दोस्ताने असा ग्रंथ निर्माण करण्याचा हा पहिलाच उपक्रम आहे, हे त्याचे पहिले कारण. आसाम राज्य, ईशान्य सीमा विभाग आणि नागा पहाडी—ट्यूएन्सांग टापूतील जमातींचे, त्यांच्यातील ठळक मानवी सहधर्मावर भर देत केलेले विवरण हे दुसरे कारण. तिसरे कारण म्हणजे त्यांचा जिह्वाळ्याचा, आदराचा आणि उत्साहपूर्ण दृष्टिकोन आणि त्यांनी केलेले विवेचन. विशेषतः संगीत आणि गीते यांवरच त्यांचा विशेष कटाक्ष आहे. या विषयांवरील त्यांच्या अभिप्रायांनी साऱ्या विश्वाचे लक्ष तर तिकडे अधिकाधिक वळायला सहाय्य होईल, पण खुद्द आदिवासी लोकांतही त्यांच्या स्वतःच्या फारच सुंदर अशा परंपरागत संगीताविषयीची आणि त्यातील आशयाविषयीची आवड वृद्धिंगत होईल, अशी आशा मला वाटते तुटक रचना, हार्मोनियम आणि पाश्चात्य मुरावट यांमुळे जमाती संगीतावर होत असलेल्या विपरीत परिणामांचा मी नेहमीच अधिक्षेप करित आलो आहे. श्री. बवेजा हेही माझ्या विचारांशी सहमत होतील. मला आठवते, एकदा एका खेड्यातील काही नागा युवकांनी गाइलेले एक प्रीतिगीत मी ऐकत होतो. मधूनच अगदी हळूवारपणे, इतक्या धीम्या, सुरेल्या आणि भावमधुर आवाजात ते युवक गात होते की, जणू काही आपल्या प्रेयसीच्या कानाशीच ते हितगुज करित आहेत, असे वाटत होते. ते फारच सुरेख होते आणि माझ्या सदैव स्मरणात राहिल. हल्लीचे विलोभनीय वाटणारे दिखाऊ संगीत त्या मानाने कर्कश, हिणकस आणि टाकाऊ वाटू लागते. आसाममधील आदिवासी संगीताची घडी सावरण्यासाठी श्री. बवेजा यांनी अपार कष्ट घेतले आहेत. त्यांना अधिकाधिक यश लाभावे हीच सदिच्छा !

आपली ही कृती काही वंशशास्त्रविषयक ग्रंथरचना नाही, असे श्री. बवेजा यांनी वजावून ठेवले आहे. ज्या जिज्ञासूना शास्त्रशुद्ध विवेचनच हवे असेल त्यांच्यासाठी भाराभर ग्रंथ उपलब्ध आहेत. आपल्या कल्पनेला भुरळ घालणाऱ्या आणि तिची पकड घेणाऱ्या आदिवासी - मनोवृत्ती जाणून घेण्याचाच आपला प्रयत्न असल्याचे श्री. बवेजा यांनी नमूद करून ठेवले आहे. यावरूनच, वीस वर्षांपूर्वी केंब्रिजमधील एक थोर आनुवंशशास्त्रज्ञाने सांगितलेली खुबी मला आठवली. ते म्हणाले होते,

“ आदिवासींची शिरगणती करू नका. त्यांच्या मनाची श्रीमंती मापण्याचा प्रयत्न करा. त्यातच खरी मजा आहे.”

शिलाँग
१ मे १९६० } }

- व्हेरिअर पल्विन

प्रस्तावना

‘ हिमालयाच्या कुशीत ’ हे माझ्या आसाम आणि नेफा या वन्य विभागातील सफरींचे छोटेखानी वृत्त होय. लोकांच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक जीवनाचे दर्शन घडवण्याचाही मी प्रयत्न केला आहे. आपल्या जीवनपद्धतीपेक्षा त्यांचे जीवन मुळीच गौण नाही आणि त्यात ते पूर्णतया समाधानाने नांदत आहेत, अशी माझी खात्री आहे. पण आपल्या देशात त्यांच्याविषयी बरेचसे अज्ञान आढळते. अजूनही गतकाळात वावरणाऱ्या आणि विकसनक्षम वातावरणात संपूर्ण समाधानी असणाऱ्या या लोकांचा भविष्यकाळ मात्र उज्ज्वल आहे.

या विभागातील जवळजवळ चाळीस जमातींपैकी सर्वांचेच विवेचन करणे काही मला शक्य झाले नाही. सहा वर्षांच्या मेहेनतीचा परिपाक म्हणजे हा छोटा ग्रंथ. बाकीच्या सर्वांचा परिचय करून घ्यायला आणखी साठ वर्षे तरी हवीत !

जमाती संस्कृतीचा माझा अभ्यास एखाद्या आनुवंशशास्त्रज्ञाच्या मते अगदी शास्त्रशुद्ध नसण्याचीही मोठी शक्यता आहे. मला मोहविणारी आणि कल्पनेला भुरळ घालणारी जमाती मनोवृत्ती जाणून घ्यायचाच मी अधिक प्रयत्न केला आहे. आनुवंशशास्त्रज्ञाची फूटपट्टी मी कधीच बाळगली नाही.

इतर प्रकरणात विवेचन केलेले असतानाही शेवटी ‘ जमाती धर्मश्रद्धा ’ आणि ‘ जमाती नृत्ये ’ ही दोन प्रकरणे मी समाविष्ट केली आहेत. धर्मश्रद्धा आणि कलाभिव्यक्ती या क्षेत्रात आदिवासी जमातीत आढळणारी एकविधता लक्षात आणून देणे, हाच माझा त्यामागचा उद्देश आहे.

डॉ. व्हेरिअर एल्विन यांनी जमाती जीवन समजावून घेण्याच्या कामी मला बहुमोल साहाय्य केले आणि पुरस्कार लिहिण्याचे मान्य केले याबद्दल मी यांचा अतिशय आभारी आहे.

शिलॉंग
मार्च १९६१

- जयदयाल बवेजा

लेखकाचे दोन शब्द

आपल्या देशावर कम्युनिस्ट चीनने १९६२ साली पाशवी आक्रमण केले. नेफा, त्यातील विभाग आणि टाणी यांची नावे प्रथमच जनतेच्या कानांवरून जाऊ लागली. तेथील रहिवाशांचे ओझरते उल्लेख वृत्तपत्रातून येऊ लागले. आपल्या सार्वभौम व स्वतंत्र राष्ट्राचा नेफा हा अविभाज्य घटक आहे. तेथील नैसर्गिक स्थिती, रहिवासी आणि त्यांची माहिती सर्वांना करून द्यावी, या हेतूनेच श्री. बवेजा यांच्या प्रवासवर्णनाचा मी अनुवाद केला. प्रकाशक श्री. टोकळ यांच्या सहकार्याने तो प्रसिद्ध होत आहे.

श्री. बवेजा यांनी केलेल्या सूचना व सुचवलेले बदल लक्षात घेऊन मी हे भाषांतर केले. काही कल्पना व्यक्त करताना मला स्वतंत्र शब्दयोजना करावी लागली. शब्दशः भाषांतर तर व्हावे, मूळ आशयास धक्का तर पोहोचू नये आणि इंग्रजी वळणाची रचनाही टाळावी, या दृष्टीने मी प्रयत्न केला. काही ठिकाणां हा ठसा टिकणे अपरिहार्य होते.

या पुस्तकातील काही छायाचित्रे नव्याने समाविष्ट करण्यात आली आहेत.

प्रा. म. ना. अद्वन्त, श्री. दे. वि. कुलकर्णी यांनी वेळोवेळी जे साहाय्य केले त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

बळगाव }
१९६४ }

-सु. का. जोशी

अनुक्रमणिका

	पृष्ठ
प्रकरण पहिले	
— मी आसामळा येतो	१
प्रकरण दुसरे	
— गारोंसमवेत	१७
प्रकरण तिसरे	
— सजातीय जमाती - खासी आणि जेंतिया	२९
प्रकरण चौथे	
— चांदण्यांच्या प्रदेशाकडे	३८
प्रकरण पाचवे	
— लोहित सीमा विभागाकडे	४६
प्रकरण सहावे	
— हवाईमार्गे झिरोकडे	५४
प्रकरण सातवे	
— त्यानंतर पासीघाट आणि तिराप सीमा विभागाकडे	६१
प्रकरण आठवे	
— कामेंग सीमा विभागाकडे	७८
प्रकरण नववे	
— नागा जघन्	९७

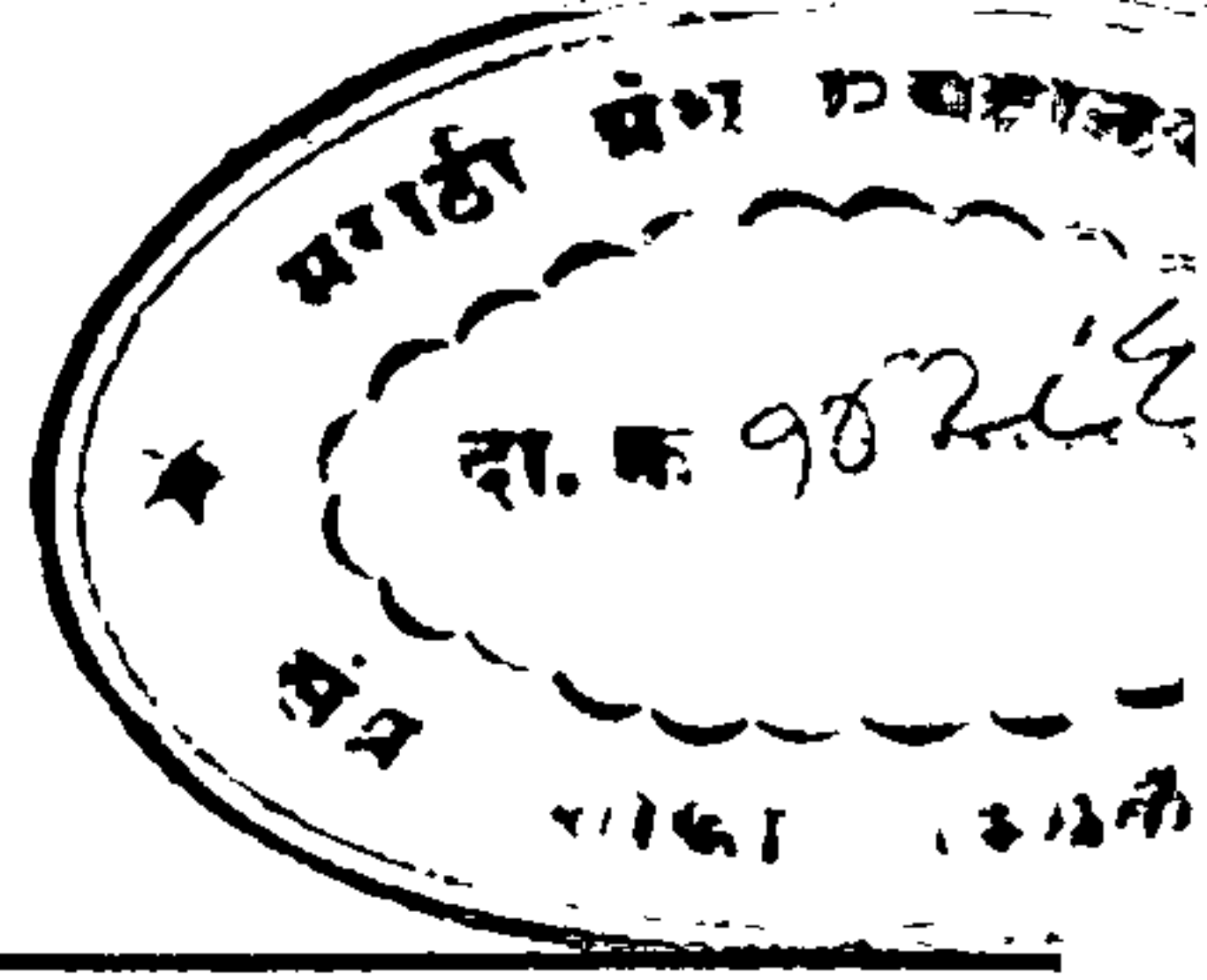

प्रकरण दहावे		
— उत्तर काचर टेकड्या		१०७
प्रकरण अकरावे		
— जमाती धर्मश्रद्धा		११९
प्रकरण बारावे		
— जमाती नृत्ये		१२४
समारोप		१२९

भासाम आणि ईशान्य सीमा विभागातील

मानंदी आदिवासी लोकांस

अर्पण

प्रकरण पहिले

मी आसामला येतो

ब्रह्मपुत्रा पार करून पंडूला जावे म्हणून १९५२ साली, एका रविवारी लखन सकाळी मी अमिनगावला येऊन थडकलो. गौहाती येथे मी नव्यानेच अधिकारसूत्र धारण करणार होतो, आणि म्हणूनच शहर बघायला मी उत्सुक होतो. मी आसामला आलो, तेव्हा या राज्यासंबंधी मला फार थोडी माहिती होती. अर्थातच भारताच्या नकाशात मी तो प्रांत सहज दाखवू शकत होतो. आसाममधील जादूटोण्यासंबंधी प्रचलित असलेल्या क्रूर कथाही मला चांगल्याच माहित होत्या. आसाममधील स्त्रिया माणसाला बोकड व कोकरू सहज बनवून टाकतात, असेही ऐकण्यात आले होते.

बी. टी. च्या अभ्यासासाठी शिलॉंगला नेहमी येणाऱ्या पठाण विद्यार्थ्यांकडूनही आसामविषयी मी ऐकले होते. शिलॉंगचे आनंदी जीवन आणि शिरच्छेदक नागा या-विषयीही ते सांगत असत. दिल्ली स्टेशनवर मला निरोप द्यायला आलेला माझा एक मित्र तर थट्टेने म्हणाला, “पुढल्या वर्षी जेव्हा परत येतील तेव्हा तुझं शीर जरूर परत आण.” अशा चमत्कारिक कल्पना व विचार उराशी बाळगून मी अमिनगावला उतरलो. हातात भाले घेतलेले उग्र चेहऱ्याचे उघडेनागडे स्त्री-पुरुष आता दिसतील, अशी माझी अपेक्षा होती. माझे सामान उचलण्यासाठी जेव्हा काही बिहारी हमाल माझ्या डब्यात शिरले, तेव्हा मी थक्कच झालो.

मला लखनौहून येथे आणणारी चिमुकली आगगाडी आणि अमिनगावची आगवोट यांमुळे वायव्य सरहद्द प्रांतातील माझ्या घराची मला आठवण झाली. डेरा-इस्माईल-खान येथेही पंजाबातून जायचे असेल तर गौहातीप्रमाणेच जलमार्गाशिवाय दुसऱ्या मार्गाने जाता येत नसे. माझ्या गावाजवळून वाहाणारी सिंध (सिंधू) नदीही ब्रह्मपुत्रेइतकीच अवखळ आहे. दरवर्षी पूर यायचे आणि मनुष्यमात्रांची हानी व्हायची. हिवाळ्यात मात्र नदी आटायची आणि दर्याखानहून आमच्या गावी आम्ही मोटरने जाऊ शकत असू. येथील दृश्य मात्र अधिक मनोहारी असते. किनाऱ्यावरील वाळू अधिक ओलसर असते आणि टेकड्या हिरव्यागार आणि रेखीव असतात. काही टेकड्या पाहिल्यावर आमच्या तिकडच्या सावळ्या ओसाड टेकड्या आठवल्या. आसामबाबत निसर्ग अधिक कृपाळू आहे, असे मला वाटले. जेथे पार्सन आणि फळ-

फळावळ आढळतात असे एक अबोताबाद सोडले, तर बाकी भागातील टेकड्यावर मात्र हिरवळीचा अगदी पत्ता नसायचा.

झरुदिशी माझ्या मनात विचार चमकून गेला. 'या टेकड्यांपलीकडे कोण राहातात?' आसाममधील जमाती-लोकवस्तीविषयी मी ऐकले होते आणि त्यांचा परिचय व्हावा अशी उत्कंठा मला वाटत होती. बहुधा रानटी लोकांचीच भरती असलेल्या जादा पोलीस दलाचे माझे वडील एके काळी प्रमुख अधिकारी होते. त्यांच्याबरोबर मी लहानपणी वायव्य सरहद्द प्रदेशातील पुष्कळशा वन्य भागात गेलो होतो. तेथील जमातींच्या साध्या जीवनाने माझ्यावर विलक्षण मोहिनी घातली होती. वायव्य सरहद्द प्रांतातील लोकांशी होणाऱ्या प्रदीर्घ संघर्षाच्या त्या काळातही जमाती टोळ्यांच्या एखाद्या खेड्यास जाण्याची संधी मी सहसा चुकवीत नसे. कोणी बरोबर नसताना काही बंडखोर खेड्यातही मी गेलो होतो.

जगाच्या या भागातील एकंदर स्थितीच संपूर्णतया आगळी आहे. गोळी घातली जाईल अशी कोणतीही भीति न बाळगता आपण येथे मनसोक्त हिंडू शकतो. जमाती टोळ्यांशी कसे वागावे हे येथेही अर्थातच माहित असायला हवे. जमाती लोक स्वातंत्र्यप्रिय असतात आणि उर्मट चेहरे त्यांना खपत नाहीत. बाह्यरूपात मात्र मला ईशान्य आणि वायव्य दिशांतील लोकात खूपच साम्य आढळले. समान परिस्थिती आणि वातावरण यामुळे त्यांच्या प्रकृतीची घडणही सारखीच झाली आहे. वायव्य सरहद्द प्रांतातील लोक प्रामाणिक, मनमोकळे असून त्यांच्यामागे आतिथ्याची थोर परंपरा आहे. निदान दोनदा तरी भोजन केल्याशिवाय आमच्या तिकडच्या प्रवाशास एखाद्या जमाती खेड्यामधून जाऊच दिले जात नाही. अंतर्वर्ती विभागात राहणाऱ्या पठाणांची तर पाहणा चक्र अपचनाने संतस्त झालेला दिसेपर्यंत त्याची उत्तम बडदास्त ठेवल्याविषयी खात्रीच होत नसे. बालवीर आणि जमाती टोळ्यांची शुश्रूषा करण्याकरिता माझ्या भावाची नेमणूक सारारोधा कॅम्पमध्ये झाली होती. तेथे तर एकदा एक शेर मटन आणि सहा मोठ्या नान (पठाणी चपाल्या) खाण्याची माझ्यावर अक्षरशः बळजबरी करण्यात आली होती. त्यानंतर तीन दिवस मी अंधरुण धरले होते! तेवढेच आदरातिथ्य आपणास येथेही आढळते. वायव्य सरहद्द प्रांतातील लोकांप्रमाणेच निर्भाड व प्रामाणिक लोक मला येथेही आढळले.

शस्त्रास्त्रांची आवड

दोन्ही विभागांत शस्त्रास्त्रांची विलक्षण आवड आढळते. आपल्याला लागणाऱ्या बंदुका आणि गोळ्या पठाण स्वतःच तयार करतात. त्यांच्या परिसरांत ब्रिटिशांचे अति क्रमण होण्यापूर्वीच त्यांना ही कला अवगत होती. युद्धकाळात तर कमी उंचीवरून उडणारी विमाने पाडण्यासाठी लांब पल्ल्याच्या बंदुकाही ते बनवीत असत. येथील

जमाती टोळ्या मात्र या वावरीत खूपच मागे आहेत. शिकारी व संरक्षण यांसाठी अजूनही धनुष्य व बाण यांचाच वापर केला जातो. लांब पात्याच्या कट्यारी किंवा दाव अजूनही त्यांच्यात सर्रास आढळतात. बंदूक किंवा पिस्तोले याशिवाय कधीही न वापरणाऱ्या पठाणाप्रमाणेच येथेही हत्यारे आवडीने बरोबर वागवली जातात. कारणे अगदी स्पष्ट आहेत. दोन्ही विभागांत वस्ती करण्याच्या प्रारंभीच्या काळात टिकाव धरण्यासाठी त्यांना छोट्यामोठ्या लढायात भाग घ्यावा लागे. आता जरी तशी आवश्यकता उरली नसली, तरी केवळ सवय म्हणून अजूनही ते हत्यारे वाळगतात. लग्नाचा प्रसंग असो नाहीतर शोकाचा, पठाण कुटुंबात बंदुका वापरल्या जाणारच. अर्थात अशा वेळी फक्त वायब्यारच काढलेले आपण ऐकतो. या हत्यारे वाळगण्याच्या सवयीने कित्येकदा अनवस्थेचे प्रसंगही ओढवतात. कॉलेजमध्ये शिकत असतांना एकदा एका पठाणाकडील विवाहसमारंभास हजर राहाण्याचा योग आला. पंजाबातून बोलावलेल्या नर्तिकांचे गाणे ऐकायला भल्या मोठ्या संख्येने उपस्थित राहणाऱ्या खेडुतांना पठाणाकडले लग्न म्हणजे कपिलापृष्ठीचा योग. त्या वेळी नाचणाऱ्या पोरींना जादा पैसे देऊन वधूकडल्या वडील मंडळीपैकी कोणीतरी वराकडल्या वन्हाड्यांचा भंलताच पाणउतारा केला. वादावादीनंतर बंदुकांच्या फैरी झडल्या. तात्पुरती तडजोड होऊन नाच पुन्हा सुरू होईपर्यंत मला एका वाजेखाली दडून बसावे लागले. सुदैवाने कोणी जखमी झाले नव्हते. कदाचित येथील हवामान आणि भोवतालची परिस्थिती यांमुळे असेल, पण येथील लोक मात्र पठाणांइतके तापट नाहीत, अशी माझी खात्री झाली आहे. पठाण विभागात एकतर कडक थंडी असते नाहीतर कडक ऊन. त्यामुळे आचार आणि विचार या दोहोंवर परिणाम होतो. येथे हवामानही माफक असल्याने लोक काही निष्ठुर वनू शकत नाहीत. खरे म्हणजे मुसळधार पावसामुळे लोकांना शस्त्र वाजूला ठेवून घरामध्ये दडी मारावी लागते.

लोकसत्ता आणि स्वातंत्र्य

दोन्ही विभागांतील जमाती टोळ्या स्वातंत्र्यप्रिय व लोकसत्ताक वृत्तीच्या आहेत. खेड्यातील सर्व तंटेबखेडे मिटवणारे पठाण ' जिर्गा ' तर सुप्रसिद्धच आहेत. घरातील माणसांना सोडविता न येणारे घरगुती झगडेही जिर्गापुढे आणले जातात. जिर्गाने एखादा निवाडा केल्यानंतर क्वचितच त्याला धुडकावले जाते. येथील खेड्यात आपल्याला केवांग आढळतात. एखादी वाजू पटवून सांगताना पठाण जमिनीवरील पत्थर उचलतात, तर डाफला लोक वेतांच्या काठ्या उचलतात. पठाणांच्या जिर्गाप्रमाणेच केवांग ही खेड्यातली सर्वांत श्रेष्ठ सत्ता असते. केवांगशी सहकार करण्याचे नाकारणाऱ्या खेडुतांना आपापली घरेदारे सोडून सक्तीने जावे लागल्याच्या घटना आसामच्या जमाती विभागात आणि ईशान्य सीमा परिसरात घडल्या आहेत. अर्थात अशाही काही भाग येथे होताच की जेथे केवांग किंवा तसली काही सत्ता मुळी नव्ह-

तीच. सर्व अधिकार खेड्यातील प्रमुखांच्या हाती होते. भारतीय स्वातंत्र्य-प्राप्तीनंतर मात्र मिझो टेकड्यातील 'सैलो' सारख्याच या प्रमुखांची सत्ता झुगारून देऊन लोकांनी त्यांच्या जागी ग्रामसभा निर्माण केल्या आहेत. दोन्ही विभागांतील जमाती टोळ्यांना कसलाही हस्तक्षेप सहन होत नाही. त्यांच्या परंपरांशी न जुळणारे कोणतेही बदल ते अंगिकारीत नाहीत. केवळ इतर काही लोकांप्रमाणे कोणाच्या तरी समाधानासाठी हे लोक कोणताही बदल पत्करणार नाहीत. पठाण मुलखांत जेव्हा जेव्हा एखादा अधिकारी फक्त सत्ता गाजवू पाही, तेव्हा तेव्हा त्यास गावकऱ्यांचे सहकार्य न लाभू शकल्याने त्यांच्यापासून एकाकी पडावे लागे. येथेसुद्धा तुम्ही जर त्यांना समजावून घ्याल, त्यांचे प्रश्न ऐकून घ्याल, त्यांच्याविषयी जिव्हाळा बळगाल, तरच ते तुमचाही मान ठेवतील. जमातींच्या मनोवृत्तीवर कोणीच अधिसत्ता गाजवू शकत नाही. दोन्ही विभागातील जमाती टोळ्या आपल्या परंपरा, रूढी आणि चालीरीती जपण्यात अतिशय दक्ष असतात. शत्रूशी झुंज व्यावी अशा कडवेपणाने पठाणांनी दारिद्र्याशी आणि रोगराईशी टक्कर घेऊन आपली मान ताठ ठेवली आहे. ईशान्येकडील जमाती लोकांनीही आपला स्वतंत्र दर्जा अबाधित राखला आहे. भारताच्या इतर भागांतील वन्य टापूंत मात्र तेथील लोक मोलमजुरी करू लागल्याने किंवा चहामळ्यातील कामगार बनल्याने अशी स्थिती आढळत नाही. अर्थातच हा मुलूख असा एकाकी नसता, तर ईशान्येकडील जमातींना आपला दर्जा कायम राखणे शक्य झाले नसते. येथील बहुतेक जमाती उंच उंच टेकड्यांवर राहतात आणि त्यांच्याशी संपर्क साधण्यासच कित्येक दिवस लागतात. स्पुटनिकसच्या या जमान्यात एक तर जमाती जीवनाविषयी आस्था असणारे किंवा व्यापारी यांशिवाय फारच थोडे आजूबाजूचे लोक त्यांच्याकडे वळण्याची तसदी घेतील. अगदी मोजक्या भागातच व्यापाऱ्यांचा सहज शिरकाव होतो. ही तालनिक अलगता एका परीने वरदानच मानली पाहिजे. नाहीतर आपल्या यांत्रिक संस्कृतीपेक्षा निःसंशय श्रेष्ठ असणाऱ्या जमाती संस्कृती व कलांविषयी जगाला माहितीच होऊ शकली नसती.

जमातींची उपजीविका

दोन्ही विभागांतील लोक उपजीविकेसाठी प्रामुख्याने शेतीवर अवलंबून आहेत. तरीही वायव्येस केवळ त्यांच्या स्वतःच्या शेतकी व्यवसायावर उदरनिर्वाह होणे शक्य नसते. टेकड्या ओसाड असून, गहू पिकवता येईल असे सुपीक जमिनीचे तुकडे अगदीच थोडे आहेत. पाऊसही तुरळक पडतो. परिणामतः मैदानी मुलखांतील लोकांवर त्यांना अन्नासाठी खूपच भिस्त ठेवावी लागते. रानटी तद्रत् पाळीव जनावरांची कातडी आणि चामडी सपाट भूप्रदेशात विकून ते धान्य खरेदी करतात. येथील स्थिती मात्र निराळी आहे. हा विभागच मुळात सुपीक असून क्वचितच हंगाम येत नाही. काही अगदीच अल्ला भाग सोडून दिला, तर अन्यधान्यदृष्ट्या लोक स्वायत्तही आहेत.

आसाम आणि ईशान्य सीमा विभागातील जमीन खूपच सक्षम असून शूम् शेतकी पद्धतीतही बरीच वर्षे टिकाव धरू शकते. या डोंगराळ विभागात कित्येक मधुर कंदमुळेही उपलब्ध होत असल्याने कोणी भूकबळी आढळणे शक्यच नसते.

तरीही आसाममध्ये उपजीविकेसाठी व्यापार आणि उद्योगधंद्यांवर अवलंबून असलेले काही भाग आहेतच. खासी व जैतिया आणि गारो टेकड्यांच्या सरहद्दीवरील परिस्थिती सध्या फारच त्रिकट आहे. नारिंगाच्या लागवडीखाली असलेल्या मोठमोठ्या जमिनी खासी व जैतिया टेकड्यातील लोकांच्या मालकीच्या आहेत. फाळणीनंतर दुसऱ्या भागाशी सल्ला संबंध नष्ट झाल्याने या विभागांचे खूपच नुकसान झाले. हे विभाग शिल्लंगशी बरमाही रस्त्यांनी जोडलेलेही नाहीत. परिणामतः मंद निर्यातीमुळे इष्ट स्थळी खाना होण्यापूर्वीच बहुतेक नारिंगे सडून नष्ट होतात. व्यापार आणि उद्योग जमाती टोळ्यांसाठी नाहीतच, अशी माझी खात्री झाली आहे. सर्व जमाती विभागात अन्नदृष्ट्या पीक काढण्यांत यावे, नगदी पिकांवर भर देण्यात येऊ नये, कारण त्यामुळे खासी, जैतिया आणि गारो टेकड्यांतल्याप्रमाणे आर्थिक अनवस्था ओढवू शकते. जमाती लोक साधेभोळे असल्याने चांगला सौदा जमवणेही त्यांना क्वचितच जमते. वायव्य सरहद्द प्रांतातील पावंडा जमातीचे लोक सुका मेवा व कातडी विकण्यासाठी हिवाळ्यात पठारावर येत असत. सरहद्दीवर व्यापाऱ्यांच्या लांबलचक रांगा त्यांची वाटच पाहात असत, आणि अत्यावधीतच अगदी मामुली किंमती देऊन ते या वस्तू हस्तगत करीत असत. स्वतःसाठी क्वचितच शिल्क ठेवून आपल्या जवळील सुक्या फळांचा साठा ते मुक्कामाच्या पहिल्या काही दिवसांतच विकून टाकत. पण ज्यांना त्यांनी आपला माल विकला, त्याच व्यापाऱ्याकडून विकत घ्यायची वेळ आली की, त्यांना मात्र भरपूर किंमत मोजावी लागे. स्वतः दोन रुपये शेर भावाने विकलेल्या सुपारीला दहा रुपये का आकारले जातात, हेच त्या विचान्या पावंड्यांना कळत नसे !

उत्तर अगदी सरळ आहे. ह्या दलालांखेरीज लोकांपुढे प्रत्यक्ष जायची त्यांना संधीच मिळत नसे. व्यापारी तर इतके संघटित असत की, ते दुसऱ्या कोणाला खरेदीच करू देत नसत. वायव्य सरहद्द प्रांतातील शासनापुढे तेव्हा तो एक मोठा प्रश्नच होता. सरहद्दीपर्यंत त्यांना संरक्षण द्यावे लागे आणि टंक आणि डेरा-इस्माइलखान गावांवर सशस्त्र शिपायांना रात्रंदिवस पहारा करावा लागे. हे पावंडे भयानक समजले जात आणि उंटाचा काफला दिसला की आया आपापल्या मुलांना दडवून टेवीत असत. मतलबी व्यापाऱ्यांनी मुद्दाम पसरवलेल्या अतिशयोक्तिपूर्ण कथांमुळे ही भीती वाटे. मला स्वतःला निराळाच अनुभव आला होता. एकदा मी रस्ता चुकलो आणि पावंड्यांच्या छावणीत सापडलो. एका वृद्धाने त्याच्या तालपुरत्या निवासस्थानी मला नेले आणि खूपखूप वस्तू खायला दिल्या. मी खाऊ लागलेलो पाहून त्याला खूपच आनंद झाला. त्याने माझे व्रिसेही मरून दिले. अजूनही आठवते की तो असे काही

तरी म्हणत होता, “खाओ वेटा खाओ. हे दुर्मिळ फळ आहे. तुला आणि गावच्या साऱ्या बच्चांना मी खाऊन घालीन. या अल्लाह! मणाला फक्त दहा रुपये दाखवणाऱ्या त्या बनियाला मी मुळीच देणार नाही. बघून घेईन त्याला पुढल्या वर्षी..... सुअरका बच्चा...”

माझ्या घरच्या मंडळींचा माझ्या हकिकतीवर विश्वासच वसेना. म्हणून दुसऱ्या दिवशी सकाळी एक पोलीस बरोबर देऊन मला त्या तळाकडे पाठवण्यात आले. पण तो गृहस्थ निघून गेला होता. त्यानंतर त्याला मी पुन्हा पाहिले नाही. जर पावंड्यांजवळ पुरेसे अन्नधान्य असते आणि फक्त जादा माल्च विकायचा अशी मर्यादा त्यांनी घालून घेतली असती, तर अशी स्थिती निर्माण झालीच नसती. मैदानी मुलखातील लोकां-विषयी कट्टु भावना उराशी बाळगून हे लोक परत जातात. सर्वसाधारण लोकांचा याच्याशी यत्किंचितही संबंध नाही. व्यापारी आणि दलाल हे त्यांना सारखेच लुबाडतात हे त्यांच्या लक्षातच आलेले नाही. खासी व जैतिया टेकड्यातील लोकांजवळ जर पुरेसे अन्नधान्य असते, तर नारिंगांच्या धंद्यात खोट आल्याची फिकीरच त्यांनी केली नसती. मागासलेल्या भागातील बाजारात कसे फसवे सौदे होतात याचे आणखी एक उदाहरण देतो. दरवर्षी आसाममध्ये रंगिया जवळच्या दारंगा येथे एक व्यापारी जत्रा भरते. भूतानच्या सरहद्दीपलीकडे एका रुपयास दीडशे नारिंगे मिळतात, तर तेव-दीच नारिंगे दारंगा येथे दुप्पट किमतीस विकली जातात. अंतर आहे फक्त दहा यार्ड !

गारो टेकड्यांत मी आणखी एक प्रयोग करून घेतला. एकदा बाजाराच्या दिवशी मी रोंगचुगिरी येथे गेलो. कित्येक व्यापारी अगदी स्वस्तात मिरची लाटतांना दिसले. मीहि एक गारो गाठला आणि गौहातीची बाजारपेठ फारच रद्दी आहे, अशी त्याची खात्री करून देऊन फक्त दोन रुपयास मणभर मिरच्या घेतल्या. अर्थातच या दरम्यान दलालांची वक्र नजर माझ्यावर होतीच. गौहातीला मिरची वीस ते पंचवीस रुपये मण भावाने खपते हे मला माहीत होते. अर्थातच त्या अडाण्याला त्या मिरच्या मी परत केल्या आणि गौहातीस मिळणारा भाव सांगितला. त्याने तर त्यास आश्चर्याचा धक्काच बसला. एकदा उत्तरकाचर टेकड्यातील मैवाँग येथील व्यापाऱ्याकडून मी सात रुपयांना एक स्कर्ट विकत घेतला, पण त्याच्या खऱ्या कारागिराला मात्र त्याच्याकडून रुपये मिळाले फक्त तीन. खरेदी केल्यानंतर मी पुढल्या दुकानी गेलो. ज्या काचरी बाईने तो स्कर्ट विकण्यासाठी त्या दुकानदाराजवळ दिला होता, ती कोठून तरी थोड्याच वेळात तेथे आली आणि आपले पैसे मागू लागली. मी निघून गेलो असेन असे तिला वाटले. तिला पैसे मिळाल्यानंतर मी तिच्याशी बोललो. प्रत्यक्ष गिन्हार्डकालाच तिने माल विकावा असा सल्ला मी तिला दिला. आपल्या मोडक्या हिंदीत तिने मला उत्तर दिले,

“तुमच्यासारखी माणसं सटी-सामाशी येतात नि जातात. तो मात्र सदा सर्वदा येथेच असतो, गिन्हार्डक नमले तरी तो विकत घेतो—निदान चार पैसे तरी मिळतात —”.

तिचे म्हणणे मला पटले. ग्राम सहकारी संस्था आणि तशाच समित्या लोकांच्या हिताचे संवर्धन करू शकतील म्हणून तीच त्यावर तोड टरेल. ईशान्य सीमा विभागात विणलेला माल प्रशासनाकडून खरेदी केला जाऊन जनतेला विकला जातो. मूळ विक्रेत्याला लुवाडले जाण्यापासून वाचवायचा हाही एक मार्ग आहे. हे मात्र खरे की जमाती टोळ्या व्यापार किंवा उद्योगाच्या क्षेत्रात खेचल्या जाव्यात याच्या मी बिल्कुल विरुद्ध आहे.

हस्तव्यवसाय व कलाकौशल्य

हस्तव्यवसाय व कलापूर्ण वस्तूंच्या निर्मितीच्या बाबतीत पूर्वेकडील जमाती लोकांच्या पासंगालाही पटाण पुरणार नाहीत. पटाणांना विणकाम सुळी माहीतच नाही. वायव्य सरहद्द प्रांतातील ओबडधोबड खडकाळ भागामुळे त्यांना काहीही प्रेरणा लाभली नाही. तापट स्वभावाचे असल्याने पटाण उत्तम विणकर होऊच शकणार नाहीत, असे मला वाटते. सदर्यात्र (खुदाई खिदमदगार केंद्र) येथे गांधीजी आणि खान अब्दुल गफारखान यांनी चरख्याला चालना दिली, पण अनुयायांत काही फारशी ओढ दिसून आली नाही. विणकराला धीमी वृत्ती लागते आणि पटाणांजवळ तर निसर्गतः तिचा अभाव आहे. लुशाई महिलेप्रमाणे आपल्या मागावर एखादा र्कर्ट विणण्यासाठी दोन वर्षे एखादी पटाण स्त्री खपते आहे, अशी कल्पना करणेही संभवनीय नाही! पटाणांना रंगसंगतीची पारखही नाही. प्रामुख्याने सफेद कुडता, सल्वार आणि सफेद चादर हाच त्यांचा नेहमीचा पेहराव. पूर्व विभागातील जमाती पूर्णतया कलात्मक वृत्तीच्या असून लोक रंगासंबंधी अतिशय चोखंदळ आहेत. बहुतेकांना काळा आणि लाल हेच रंग आवडतात. वनस्पतींपासून त्यांना लागणारे पक्के रंग ते शोधून काढतात. सुंदर शाली, हॅडवॅगज आणि चादरी ते विणतात. कार्मेग सीमा विभागातले गालिचे अगदी पर्शियन गालिच्यांसारखे असतात. कलाकुसर केलेले नागांचे भाले आणि दाव तर उच्च अभिरुचीचे कुशल कारागीरच करू जाणोत. स्वतःला लागणारे कापड हे तर येथील साऱ्या जमाती विभागातच तयार होते. लागणारे सूत मात्र ते सपाट भूप्रदेशातून मागवतात. ही कला नष्ट होणार नाही, याची नेफा अनुशासन कसून काळजी घेत आहे. आसाम आणि नेफाच्या दऱ्याखोऱ्यातील अगदी कानाकोपऱ्यातून मी हिंडलो, पण विणकाम येत नाही अशी एखादी जमाती तरुणी काही मला आढळली नाही.

खर्ती आणि मोनपा हे तर उत्तम चित्रकार आणि शिल्पकारसुद्धा आहेत. भगवान बुद्धाच्या जीवनातील कथांनीच भरलेल्या चित्रकृती खर्तींच्या कलाकृतींवर आढळतात. नेहमीच त्या त्यांनी सजवल्या जातात. मोनपांच्या देवालयांत लोकांनी स्वतः काढलेली बुद्धाची चित्रे आणि मातीच्या बनवलेल्या मूर्ती आढळतात. नागा आणि वांचू त्यांना लागणारी लाकडी खेळणी तयार करतात. हुबेहुब हॅटप्रमाणे दिसणाऱ्या वेताच्या टोप्या बनवायला नुकताच मिशमींनी प्रारंभ केला आहे.

ज्या भागात बौद्ध धर्माचे बहुसंख्य अनुयायी आहेत, अशा वन्य विभागात कलापूर्ण निर्मितीविषयी उच्च अभिरुची आढळून येते. बौद्धधर्मांमुळे साऱ्या देशातच उत्तम कलाकुसरीला प्रोत्साहन मिळाले, असे माझे ठाम मत आहे. वायव्य सरहद्दी-कडल्या अगदी एकाकी भागात सुद्धा अशोकाच्या वेळच्या भगवान् बुद्धाच्या मूर्ती आढळतात.

धर्म

वायव्येकडील आणि ईशान्येकडील जमाती टोळ्यात, धर्माच्या बाबतीत मात्र महदंतर आढळते. पूर्वेकडील जमातींपैकी बहुतेकांच्या स्वतःच्या अशा वन्य देवीदेवता अगून इतर पंथांविषयी त्यांना असीम आदर वाटतो. पठाण मात्र अगदीच निराळे. जे हिंदूच राहिले असे अगदी मूठभर वगळले, तर बहुसंख्यांनी इस्लामचा स्वीकार केला आहे. दैनंदिन जीवनात जरी इस्लाम धर्माप्रमाणे ते वागत नसले, तरी त्यांचे सहजा-सहजी परिवर्तन होणे अशक्य आहे, हे सांगितलेच पाहिजे. आमच्याकडल्या ख्रिस्ती धर्मप्रचार संस्थांना जमाती भागात काही प्रगती करता येऊ शकली नाही. विद्यार्थ्यांशी संपर्क साधणे सपाट मुलखातच सोपे जात असल्यामुळे बव्हंशी तेथेच त्यांचे कार्य चालत असे. पुढे माझे प्राध्यापक असलेल्या एका सुप्रसिद्ध धर्मोपदेशकास एकदा अंतर्वर्ती खेड्यातील एका खेडुताने चांगले ठणकावूनच विचारले, “आपल्या धर्मा-विषयी काहीही न सांगता आपण आम्हाला औषधी व धान्य का देऊ शकत नाही?” अर्थातच पठाण कधीही जातीयवादी नव्हते. आणि हिंदूंची व इतर अल्पसंख्यांकांशी त्यांचे सलोख्याचे संबंध होते. देशाचा इतर सारा भाग जातीय विद्वेष आणि सूडाने पेटला होता. त्या सत्तेचाळीस सालापर्यंत पठाणी विभागात शांतता होती. वस्तुस्थिती तर अशी आहे की, कित्येक पठाणांनी आपल्या हिंदू मित्रांस थेट भारताच्या सरहद्दीपर्यंत सुरक्षित पोचवून दिले.

जमातींचे अन्नधान्य

अन्नाच्या बाबतीतही या दोन जमाती विभागातील लोकात विभिन्नता आहे. पठाणांचे मुख्य खाद्य गहू हे आहे, तर पूर्वेकडील लोकांची उपजीविका तांदळावर होते. पठाणांना भात खूप आवडतो, पण वायव्य सरहद्द प्रदेशातील कोरड्या हवामानात त्याचे उत्पादन होऊ शकत नाही. फक्त सणावारांनाच विलासी अन्न समजले जाणारे चावल-पुलाव हे पक्कान्न पठाण लोक बनवतात. पठाण गोमांस आणि मटन खातात. डुकराच्या मांसाला ते शिवतही नाहीत. पूर्वेकडील लोकात असा विधिनिषेध नाही. काही जमाती तर माकडे आणि कुत्री मोठ्या चवीने खातात. दैनंदिन जीवनात पठाणास चराती आणि कांदा असला की पुरे होते, आणि इकडे एखाद्या खेडुताला भात, थोडे मीठ आणि तिखट असले की समाधान वाटते. कोणत्याही स्वरूपातले मद्य

पठाणांना चालत नाही. म्हणूनच वायव्य सरहद्द विभागात दारूबंदी अंमलात आणणे तीस सालाच्या सुमारास काँग्रेस सरकारला सहज शक्य झाले. हातसडीची दारू किंवा तसलीच मद्ये वायव्येकडील जमातीस माहीत नाहीत. इकडे मात्र लोकांच्या रोजच्या आहारास पुरवठा म्हणून ती हवीच. शरीर सुदृढ ठेवण्यास लागणारी सर्व जीवनसत्त्वे जमातीतील हातसडीची दारू पुरवते, असे नुकत्याच झालेल्या पाहणीत आढळून आले आहे. अगदी नियमाने काही पठाण धूम्रपान करतात असे नव्हे. तिकडच्या भागात तंबाखूचे पीक येत नाही हे त्याचे कारण. खरे पाहिले तर ते हवामानच तंबाखूच्या उत्पादनाला अनुकूल नाही. इकडे बहुसंख्य जमाती लोकांस धूम्रपानाचा शौक आहे. लुशाई आणि गारो टेकड्यात लोक स्वतःच तंबाखू पिकवितात आणि पाईप नाहीतर हुक्के ओढतात. लुशाई लोक कागदात तंबाखू पसरवून व त्याची पुटळी करून सुंदर सिगारेट बनवतात. बाकी बहुतेक भागात विडीनेही सर्रास शिरकाव केला आहे. थोडा भाग सोडला तर इतरत्र पुरुष व स्त्रिया दोघेही धूम्रमान करतात.

गायन आणि नर्तन

याही बाबतीत पूर्वेकडील जमाती लोक पठाणांवर मात करतात. सुरेला आणि मीठा आवाज असला तरी पठाण काही गायक नाही. अंतर्वर्ती भागात राहणाऱ्या काही लोकांना तर गाणे म्हणजे लाल्छन वाटते ! संगीताची आवड मात्र पठाणांना आहे, आणि विवाह समारंभप्रसंगी नाचणाऱ्या आणि गाणाऱ्या पोरींना ते बोलावतातही. पण आपण स्वतः गाणे मात्र त्यांना आवडत नाही. चारचौघात गाण्याचा कार्यक्रम करणाऱ्या पुरुषाकडे किंवा बाईकडे वडीलधारे पठाण कुत्सितपणे पाहतात. गायक हा नेहमी नीच दर्जाचाच मानला जातो !

त्या भागात नाचणेही काही लोकप्रिय नाही. बलुची सोडले तर बाकी कोणतीच जमात नृत्यात भाग घेत नाही. बलुची सुंदर 'खातक' नाच करतात. हातात रुमाल घेऊन त्यांच्यापैकी काहीजण मोठे कडे करतात आणि ढोलाच्या ठेक्यावर वेड्या-वाकड्या गिरक्या घेतात. अर्थातच त्यांची व नागांची युद्ध-नृत्ये किंवा गारोंचा वांगला (सुगी) यांची तुलनाच होऊ शकणार नाही. पूर्वेकडील जमाती लोक अधिक हळुवारपणे नाचतात आणि त्यांचे पदन्यास व फरे अधिक कलात्मक असतात. आपल्या ओठांवर सुंदर पद गुणगुणवीत नेफातील आदी हळुवार लयीत पावले उचलतात. गारो अंगविक्षेप करतात आणि अचूक ठेक्यात सहज हालचाल करतात. रोमांच्या संध लयीत गाइल्या जाणाऱ्या उत्तम आणि उत्कट गीतांची तर फक्त वाहवाच करावी. पूर्व विभागातील सर्वच जमाती उत्तम गायक वा नर्तक आहेत, असे नसले तरी सर्वच नाचतात आणि गातात हे मात्र खास !

मानसन्मान आणि स्नेहभाव

या बाबतीत मात्र दोन्ही विभागातील जमाती लोकांचे जुळते. पठाणात मान-

मराठवाच्या विलक्षण कल्याण आहेत. आपल्या जमातीचा अनादर होईल अशी कोण-
तीही गोष्ट पठाण कधी करणार नाही. या अतिरेकी अभिनिवेशाने अनेकदा गुंतागुंतीचे
• शासकीय प्रश्न निर्माण झाले आहेत. केवळ या खेड्यातील एखाद्याने त्या खेड्यातील
एखाद्याचा अपमान केला, म्हणून शेजारशेजारच्या दोन खेड्यांत शतकानुशतके मारा-
मान्या होत ! वैन्याला नेस्तनाबूद केल्याखेरीज पठाण शांत होणार नाही. पठाण भागात
अशी उक्ती प्रचलित आहे - ' एखादा पठाण तुमचा मित्र बनला तर तुमच्यासाठी
तो आपला जीवही देईल, पण जर का तो तुमचा शत्रू बनला तर आपली जात आणि
गाव यांसाठी तो तुमचा वळी घेईल. '

एकदा का तुम्ही त्याची मैत्री संपादन केली की काही पहायला नको. पठाण
तर सहजासहजी मित्र जोडतात. संपूर्ण विश्वासाने आणि जिह्वाळ्याने मात्र त्यांच्याशी
वागायला हवे. मैत्रीसाठी हात पुढे करायला पठाण कधी हयगय करीत नाही. वायव्य
सरहद्द प्रांतातील अगदी कुप्रसिद्ध खेड्यात बरोबर काहीही हत्यार न घेता जाऊन
बरेच दिवस वास्तव्य करणारा एक ब्रिटिश अधिकारी मला माहीत आहे. खेडुतांपैकी
एकाचा तो जिवलग दोस्त, म्हणूनच त्याला कधी धक्का पोचला नाही. पठाणी मुलीसुद्धा
त्याच्यासमोर पडदा बाळगत नसत. याच इंगित अगदी उघड होते. तोही लोकांवर प्रेम
करी आणि त्याने त्यांच्याशी दगलबाजी कधी केली नाही. आपल्या मैत्रीशी वेळ
पडली तर तो अधिकाराची सांगड घाली. योग्यच निवाडा लावून मिळेल या पक्क्या
खात्रीमुळे खेडूत आपण होऊन एखादा गुन्हेगार त्यांच्यासमोर हजर करीत असत.
जेव्हा तो सेवानिवृत्त झाला तेव्हा त्याने त्या खेड्यातच राहावे, म्हणून त्याला आग्रहही
करण्यात आला, पण त्या वेळच्या ब्रिटिश सरकारने त्याच्याविषयी गैरसमज करून
घेतला असता म्हणून त्याला जावेच लागले. पठाण त्याच्याविषयी काय म्हणत हे मला
अजूनही आठवते. ते म्हणत, - " तो आमच्यासारखाच शूर आणि सच्चा आहे,
म्हणूनच तो आम्हाला प्रिय वाटतो. "

मागासलेल्या विभागातील कोणाच्याही मैत्रीचे हे इंगित आहे असे मला वाटते.
जमाती समाजाची ही दोन प्रमुख अंगे होत. या दोन मुख्य गुणांच्या जोरावर
पूर्वेकडल्या लोकांचीही मर्जी सहज जिंकता येईल. जमाती लोकांमुळे मागासलेल्या
विभागात कोणी संकटात सांपडले असल्याचे मी तर काही ऐकले नाही. खरे म्हणजे
लोक इतके सहृदय आणि आतिथ्यशील आहेत, की कोणी कोठेही निर्धास्तपणे
प्रवास करावा.

विनोद-बुद्धी

दोन्ही विभागातील जमाती लोक मोठे मजेशीर आहेत. एक तर पठाणांना
विनोद आवडत नाही आणि नीट समजावून सांगितल्याशिवाय ते त्यांची मजाही चानू,

शकत नाहीत. मूलतः ते तापट स्वभावाचे असल्याने कोणासंबंधी त्यांचा गैरसमजही तत्काळ होतो. शिवाय त्यांना थड्डा किंवा त्यांच्यासंबंधी हळू आवाजात बोललेलेही आवडत नाही. केवळ गंमत म्हणून चाललेल्या नेमबाजीच्या वेळी अगदी थड्डा म्हणून का होईना, तुम्ही नुसते एखाद्या पठाणाला त्याचा नेम चुकला, असे म्हटलेत, तर तो तुमची गय करणार नाही. पूर्वेकडील लोक अगदी निराळे आहेत. त्यांना हसणे आवडते आणि त्यांच्यासंबंधीचे विनोदही आवडतात. विशेष म्हणजे बहुतेक विनोदी लोककथात तो स्वतःचे भोळसर आणि बावळट म्हणूनच चित्र रेखाटतो !

सपाट मैदानाच्या भागात आपण गेलो तेव्हा कसे बावरलो आणि गुळगुळीत डामरी रस्त्यावरून आपटी कशी खाल्ही, ही आपली हकीकत ते रंगवून सांगतात. त्यांच्या व माझ्या संबंधीचे कितीतरी विनोद व चुटके यांची मजा लुटीत त्यांच्यासमवेत अगदी अंधार पडेपर्यंत मी थांबलो आहे. गारो टेकड्यांतील वांगला उत्सवातील नृत्यांमधील एक नाच करतांना तरुणी वडीलधाऱ्या मंडळींची पागोटी ओढण्यासाठी धडपड करतात. अशा प्रत्येक प्रयत्नाला हशा व टाळ्या पडतात, आणि आसपासच्या सान्या टेकड्या दुमदुमून जातात. मोठी माणसेसुद्धा डोक्यावर आपली पागोटी इतकी सैल ठेवतात की, हलक्या धकक्याने ती सुटावीत. अशी निर्मळ गंमत मला वाटते, मागासलेल्या जमातींखेरीज इतरत्र आढळणे मुश्कील आहे. 'गंगबोराजा' या गारोंच्या लोककथेत जमातींच्या विनोदी बुद्धीचे अस्सल दर्शन घडते. बोलंगिरी येथे एका खेडुताने मला ती सांगितली. सान्या खेड्याला वनवणाऱ्या एका धूर्ताची ही कथा आहे.

“ तो अतिशय श्रीमंत होता आणि एकाही गोऱ्या माणसाला तो आवडत नसे. एकदा सर्व खेडुतांनी त्याचे घर जाळायचे ठरवले. या माणसाचे स्वतःचे असे बातमीदार होतेच. त्यामुळे चीजवस्तु घेऊन तो ऐन वेळी निसटला. दुसऱ्या दिवशी आपल्या जळालेल्या घराची राख जमा करून घेऊन गाव सोडून जाताना खेडुतांनी त्याला पाहिले. दोन दिवसांनी तो आपल्या सर्व मालमत्तेनिशी परत आला. गावकऱ्यांना आश्चर्य वाटले. आसाममध्ये हवी होती, म्हणून आपल्या घराची राख आपण एका व्यापार्यास विकली आणि मोबदल्यात आपल्याला भरपूर पैसा मिळाला, असे लाने त्यांना सांगितले. विचान्या गारोंनी त्याच्यावर विश्वास ठेवला आणि सगळे खेडेच्या खेडे जाळून ती राख ते बाजारात घेऊन गेले. जेव्हा जेव्हा त्याला बरवाद करण्याचे ते ठरवीत, तेव्हा तेव्हा तो श्रीमंत गारो त्यांना असाच टक्कीत असे. शेवटी त्यांनी त्याला ठार मारायचे ठरवले. त्यांनी त्याला एका मोठ्या पिंजऱ्यात बंद केले आणि जवळपासच्या नदीत बुडवायला ते निघाले. भलतेच ऊन होते, म्हणून पिंजऱ्यावर पहारा वगैरे न ठेवता ते थोडा विसावा ध्यायला थांबले. तेवढ्या वेळात या पट्ट्याने एका गुराख्याला जवळ बोलावले आणि एका मुलीशी लग्न लावून द्यायला म्हणून हे गावकरी आपल्याला आपल्या इच्छेविरुद्ध जबरदस्तीने पुढल्या मुक्कामाला नेत आहेत,

असे त्याला सांगितले. त्याच्या ऐवजी ती बाई आपल्याला मिळेल, म्हणून तो गुरा-
खीही विचारा त्याची जागा व्यायला राजी झाला. गावकऱ्यांनी गुराख्यासह तो पिंजरा
नदीत फेकून दिला. दुसऱ्या दिवशी त्या श्रीमंत माणसाला पाहून ते थक्क झाले.
आपण भूत तर पाहात नाही ना, असे त्यांना वाटले. पाण्याच्या प्रवाहाखाली एक
बलाढ्य राजा असून, गारो माणसास पाहून त्यास अतिशय आनंद वाटला, असे त्या
चालाख माणसाने त्यांना सांगितले. खूप खूप बक्षीस देऊन त्याने आपल्याला परत
पाठवले असून इतर गावकऱ्यांनीही तशाच पेटान्यातून त्याच्या भेटीस यावे, असे त्याने
आवर्जून सांगितले असल्याचेही त्याने त्यांना सांगितले. त्या खेडुतांनी विचारविनिमय
केल्यावर त्याच्यावर भरोसा ठेवायचे ठरवले. दुसऱ्या दिवशी सर्वांनीच आपापल्या-
साठी मोटमोठे पेटारे तयार केले आणि त्या चाणाक्ष माणसानेही मोठ्या खुषीने
त्यांना पाण्यात टाकून दिले. त्यानंतर गावप्रमुख म्हणून तो मोठ्या आनंदात नांदू
लागला आणि 'गंगवोराजा' या नावाने ओळखला जाऊ लागला."

ही कथा आणि अशाच लोककथा वन्य विभागांत अतिशय लोकप्रिय आहेत.
लोकांना नक्कल करण्याची कलाही आवडते. झूम शेतातून परतल्यानंतर संध्याकाळच्या-
वेळी पोरवाळांनी करून दाखवलेले गमतीदार कार्यक्रम पाहणे बहुधा त्यांना आवडते.
एकदा एका खेड्यात खेडुतांच्या एका जमावावरुन त्यांच्या गोष्टी ऐकत व झू (हात-
सडीची दारू) प्राशन करीत मी बसलो होतो. कहाणी सांगणारा माणूस एकाएकी
थांबला आणि झोपी गेला. मी आश्चर्याने थक्क झालो. दुसऱ्या गावकऱ्यांनी मला गप्प
राहाण्याची खूण केली. त्यानंतर काही वेळातच सत्यस्थिती माझ्या लक्षांत आली.
प्याल्यानंतर अगदी उशीरा घरी जायची आमच्या या गड्यास संकय होती. त्याची
वायको त्याला न्यायला आली होती, आणि ती येत असल्याचे दुरून दिसताच याने
झोपेचे ढांग केले होते. आम्ही बसलो होतो तेथवर त्याची वायको आली, क्षणभर
तिने त्याच्याकडे पाहिले, हसली आणि निघून गेली. आपला नवरा ढांग करीत आहे,
हे तिला माहीत होते. असा प्रकार रोजच चालतो. असे ठरले होते की गप्पा करतांना
जर तो तिला आढळला तर त्याने लवकर घरी परतायचे, नाहीतर नाही !

जमातीच्या विनोदबुद्धीचे यापेक्षा चांगले उदाहरण आणखी काय देणार !

स्त्रियांविषयी आदरभाव

वायव्य आणि ईशान्य दोन्ही विभागातील जमाती समाजात स्त्रियांना फार मोठे
मानाचे स्थान दिले जाते. आपल्या स्त्रियांचा जांभाळ ही आपलीच जबाबदारी आहे,
असे पटाण मानतात आणि म्हणून त्यांनी शेतात काम करावे अशी अपेक्षा ते करीत
नाहीत. एक तर मुलांचे संगोपन करण्यात नाहीतर घरच्यांसाठी स्वयंपाक करण्यात
स्त्रिया मग्न असतात. अंतर्वर्ती भागात, जेथे पडदा पद्धती आढळत नाही, तेथे

साधारणपणे पुरुष शेतात कामासाठी गेले की स्त्रिया गुरे चारायला घेऊन जातात. स्त्री जातीसंबंधी पटाणांच्या निरनिराळ्या कल्पना आहेत. स्त्री ही आपल्या कुटुंबातील रत्न असून आपली व आपल्या मुलाबाळांची देखभाल तिने करावी असे त्याला वाटते. तिने बाहेर उघड्यावर यावे आणि शेतात राबावे हे त्यास आवडत नाही. जरूर पडली तर तो एखादा तास स्वखुशीने जादा राबतो, पण बायकोला मदतीला म्हणून कधी बोलावत नाही. पटाण विभागात पालकच लग्न ठरवतात आणि अगदी अंतर्वर्ती भाग सोडला तर वधू-मूल्य द्यावे लागत नाही. घटस्फोट घेणेही सोपे आहे. पण घटस्फोटाचे प्रकार फार थोडे, कारण त्यामुळे दोन कुटुंबात निर्माण होणारे वितुष्ट आणि त्यातून संभवणारे भयानक परिणाम. व्यभिचार हा जबरदस्त गुन्हा आहे आणि त्यानंतर फार काळ काही त्यांची शिरे त्यांच्या धडावर आढळायची नाहीत !

पटाणात पितृसत्ताक कुटुंबपद्धती असून स्त्रीला मालमत्तेचा वाटा मिळत नाही. नाही म्हणायला लग्नाच्या वेळी तिला काही संसारोपयोगी वस्तु मिळतात.

आपल्या स्त्रियांविषयी पटाण अतिशय पूज्यबुद्धी बाळगतात. शेतातही कधीमधी एखादी स्त्री जातांना आढळली तर वाटेतली सर्व माणसे बाजूला होतात आणि नजर खाली करून विनम्रपणे स्तब्ध उभे राहतात.

मुले आणि मुली यांना मोकळेपणाने मिसळू दिले जात नाही. खेड्यातील मुलांकडून मुले धार्मिक पाठ घेतात, तर मुलींना त्यांचे आईवडीलच शिकवतात.

पटाण विभागात स्त्रियांना दिला जातो तेवढाच मान पूर्वविभागातही दिला जातो. शिवाय त्यांना स्वातंत्र्यही अधिक प्रमाणात मिळते. पडदा पद्धती येथे नाही आणि शेतात स्त्रियाही बरोबरीने कावाडकष्ट करतात. जवळ जवळ सर्व जमाती भागात मुलांना आणि मुलींना मोकळेपणाने मिसळता येते. त्यांना आपला जीवनसाथी निवडता येतो. वधुमूल्य आहेच आणि काही भागात तर अतिशय जबरदस्त असते. आता आतापर्यंत बायकांच्या मोबदल्यात लोक मिथुन (रान बैल) देत असत. मिथुनांची संख्या कमी कमी होत असली, तरी लग्न ठरवतांना त्या मानाने किमती धरण्यात येतात. बायको जर सोडून गेली किंवा तिने वाकडे पाऊल टाकले तर दिलेला हुंडा परत घेण्याचा पुरुषाला हक्क असतो. काही काही भागात विवाहपूर्वीच्या संभोगास काहीशी मुभा आढळते आणि अशा मीळनातून निर्माण होणारी मुले बहिष्कृत केली जात नाहीत. येथील जमाती लोक अशा घटनांविषयी अतिशय भूतदयावादी दृष्टिकोन पत्करतात आणि योग्य शिक्षा किंवा दंड पत्करला की कलंक धुतला जातो. गारो, खासी, जैतिया यांत मातृसत्ताक पद्धती असून सर्व मालमत्ता स्त्रियांच्या मालकीची असते. गारो भागात तर बायकाच प्रीतिगीते रचतात आणि छेडछाड करतात. गावच्या कारभारात मात्र पुरुषच मुखत्यार असून स्त्रियांना त्यात ढवळाढवळ करावयाची परवानगी नसते.

मिश्मी विभागात स्त्री ही पुरुषाच्या संपत्तीचे प्रतीक मानली जाते. एकापेक्षा अधिक बायका असल्या कीं माणूस बराच श्रीमंत मानला जातो !

दळणवळण

दोन्ही विभागात दळणवळण अगदीच तुटपुंजे आहे. पठान विभागात सर्व शासकीय ठाणी चांगल्या रस्त्याने जोडलेली असली तरी अजूनही अंतर्वर्ती खेड्यात जायचे असले तर पायदळीच जावे लागते. तट्टांचाही काही फारसा उपयोग होत नाही. कारण कित्येकदा सरळ रस्ते नसतात आणि एका खडकाहून दुसऱ्यावर उड्या मारत जावे लागते. पठान विभागातील सडक बांधणी मात्र महागडी नाही. पूर्व भागातील परिस्थिती भिन्न आहे. येथील टेकड्यांमध्ये पक्क्या खडकांऐवजी लाल मातीच अधिक भरली आहे. कडे कोसळणे ही तर नेहमीचीच बाब असून वारंवार रस्त्यात कित्येक अडथळे निर्माण होतात. जमीन भुसभुशीत असल्याने एक मैल रस्ता करायला एक लाख रुपयेसुद्धा लागतात. अगदी आतापर्यंत नेफातील विभागीय प्रमुख ठाणांसुद्धा सडकांनी जोडलेली नव्हती. अवाढव्य खर्च करून विमानातून सगळ्या गरजेच्या वस्तू पुरवल्या जात. आता मात्र अधिकाधिक रस्ते तयार होत असून एक अलॉग सोडले तर जवळ जवळ सर्व मुख्य ठाणी सडकांनी जोडली गेली आहेत. भरमसाट लाल माती पसरलेले असे हे नेहमीचे डोंगरी रस्ते असून फक्त जीप गाडीच त्यावरून ने-आण करू शकते. अंतर्वर्ती भागात लोक स्वतःच नाल्यांवर व ओढ्यांवर वेताचे झुलते पूल उभारण्यात वाकवगार असतात.

शेतकीपद्धती

पठान विभाग फारसा सुपीक नाही, हे मी पूर्वी सांगितलेच आहे. टणक पत्थर नांगराला सहजासहजी दाद देत नाहीत. शेती करण्यासाठी पाणी पुरवठ्यालागतचे खोल खोरे पठान निवडतात. या विभागात साधे नांगर वापरले जातात. बहुधा बैलांच्या जोडीने ते ओढले जातात. पूर्व विभागात बहुतेक आदिवासी लोक झूम शेतीच करतात. निवडलेला ठराविक पट्टा ते भाजतात आणि मग त्या राखेचे खतात रूपांतर होऊ देतात. मग भुसभुशीत जमिनीत बी पेरले जाते. दरवर्षी त्यांना शेतीसाठी नवा मोकळा पट्टा निवडावा लागतो. या पद्धतीने जमिनीचा कस कमी होतो आणि त्याचा हवेवरही परिणाम होतो असे म्हणतात. आसाम आणि नेफाच्या भागासलेल्या भागात झूम शेतीची शास्त्रीय पद्धती आणि तालींची शेती यांचा प्रचार करण्यात येत आहे. पूर्वी शास्त्रीय पद्धतींचा जेव्हा अभाव होता, तेव्हा अर्थातच लोक सुलभपणे प्रचलित करू शकतील अशी हीच शेतीची उत्तम पद्धत होती. जमीन तर खरोखरीच इतकी मऊ आहे की काही जमाती शेतीसाठी आपल्या दावाचा वापर करतात !

डोंगराळ भागातील भाजक्या जमिनीत काजूफळ आणि कॉफीच्या लागवडीचे प्रयोगही करण्यात येत आहेत.

आरोग्य

पठाण लोक सुदृढ देहयष्टींचे आहेत. चपाती आणि मांस यांचे साधे भोजन पचवण्यास तेथील कोरडे हवामान त्यांना खूपच उपयोगी पडते. पाणी-पुरवठेही बहुतेक निर्मळ पाण्याचे आहेत. काही भागातले पठाण तर सुदृढतेसाठी भरपूर पाणी पितात. पूर्वविभागातील स्थिती वेगळी आहे. हवामान दमट असून वारंवार पडणारा पाऊस आणि इतर नैसर्गिक कारणांमुळे प्यायचे शुद्ध पाणी नेहमी मिळतेच असे नाही. काही वन्य विभागात गंडमाळा आणि क्षयरोग पुष्कळदा सर्रास आढळतात. मलेरियाही सर्वत्र आहेच. मिकीर टेकड्यांत पुष्कळच लोक महारोगाचे बळी ठरले आहेत, असे कळते. या जीवघेण्या रोगाचे उच्चाटन करण्याचे सर्व प्रयत्न केले जात असले, तरी दमट हवामानामुळे फारसा उपयोग होत नाही. या रोगांवर मात करायला बराच कालावधी लागेल, असे माझे मत आहे.

रोगांविरुद्ध खबरदारी घ्यायचा सल्ला देणाऱ्या डॉक्टरांच्या मार्गात पूर्वी जमातींची अंधश्रद्धा आडवी येई. अगदी आताआतापर्यंत डॉक्टरांना उपाययोजना करू देण्यापेक्षा काहीही औषधपाणी न घेता आपल्या घरातच मरणे कित्येक लोक पसंत करीत. गावातल्या पुरोहितांचा कडवा विरोधही मोडून काढणे आवश्यक होते. कारण तेच आपल्या मंत्रतंत्राने सर्व प्रकारचे रोग बरे करीत असत. पूर्वी पठाणांनासुद्धा डॉक्टरांकडे जाणे कधी आवडत नसे. गोळ्यांच्या जखमा ते स्वतः भरून काढू शकत असत. गोळीने घायाळ झालेल्या माणसाला कोकराच्या ऊवदार कातड्यात गुंडाळलेले मी स्वतः एकदा पाहिले आहे. कोकरू तेवढ्यासाठी खास मारण्यात आले होते आणि असा उपचार तीनदा करण्यात आल्यावर महिन्याभरात तो रोगी खडखडीत बरा झाला. एन्फ्लुएंझा किंवा देवी यांसारख्या किरकोळ आजारात पठाण लोक विशेषतः ताविझांवर (मंत्र-तंत्र) भरोसा ठेवतात. शहरी भागात आणि आधुनिक काळातसुद्धा आपण हिंदू देवी आलेल्या माणसाला काही औषध देत नाही. तो देवीचा आपण कोप मानतो. असे असतांना दवाखान्यात जात नाहीत म्हणून आदीवासी लोकांना नावे ठेवण्यात काय अर्थ आहे! पुरोहितांची सहानुभूती न गमावता लोकांची समजूत पटवण्याचा एक विलक्षण मार्ग नेफा विभागातील काही डॉक्टरांनी शोधून काढला आहे. एकदा अंगभर जळाल्याच्या जीवघेण्या जखमा असलेला एक रोगी एका डॉक्टरकडे आणण्यात आला. जखमा खूपच जुन्या होत्या. मांसही सडायला लागले होते आणि केस अगदी कामातून गेली होती. आपले काही चालले नाही, तेव्हा डॉक्टर तरी काय करू शकणार! म्हणून मुद्दाम खास वेपभूषा करून उपाध्याय तथे हजर होता. त्या माणसांवर पिशाचे कोपली असून ते शिक्षा करीत आहेत, असे त्या उपाध्यायाने डॉक्टरास सांगितले. डॉक्टर अतिशय चलाख होता. काल रात्री आपल्याला स्वप्नात हीच गोष्ट समजली, असे त्याने उपाध्यायाला आणि लोकांना

सांगितले. उपाध्यायाच्या मदतीशिवाय आपल्याला एकट्याला ही केस मुळीच दुरुस्त करता येणार नाही, असेही त्याने सांगितले. म्हणून डॉक्टरने आपल्या मलम्पट्ट्यांनी व उपाध्यायाने आपल्या मंत्रतंत्रांनी व प्रार्थनांनी, अशी दोघांनी आपापले उपाय करायला सुरुवात केली. तीन महिन्यांनी रोगी खरोखरच बरा झाला. त्यानंतर उपाध्यायाने एकट्याने म्हणून कधी कोणावर उपचार केले नाहीत. आपल्याकडील सर्व केसेस डॉक्टरांच्या शुभाशीर्वादासाठी तो त्याच्याकडे आणीत असे. हीही स्थिती आता पालटत असून अधिकाधिक लोक वैद्यक शास्त्राची मदत घेत आहेत. लोकांना पूर्णपणे पटेल आणि या मागासलेल्या भागातील रोगराईशी खरा झगडा सुरू होईल, तो काळ काही फार दूर नाही असे मला वाटते. सध्या असलेल्या पाणी-पुरवठ्यात सुधारणा आणि नव्या शुद्ध पाण्याचा शोध करण्याचे प्रयत्न सध्या सुरू आहेत.

परिस्थिती काही काही वावतीत भिन्न असली तरी जीवनातील कित्येक वावतीत जमाती टोळ्यांत पुष्कळच साम्य कसे आहे, हे दर्शविण्यासाठीच वायव्य आणि इशान्येकडील वन्य विभागातल्या लोकांची तुलना करण्याचा मी प्रयत्न केला.

* * *

प्रकरण दुसरे

गारोंसमवेत

१९५६ साली गारो टेकड्यांतील माझ्या पहिल्या प्रवासास मी प्रारंभ केला. मध्यंतरीच्या काळात मी एकतर माझ्या सरकारी कामकाजात गढलो होतो, नाहीतर आसाम आणि वन्य विभागासंबंधी सर्व उपलब्ध साहित्य वाचून काढण्यात गढून गेलो होतो. वायव्य सरहद्द प्रांतातील मागासलेल्या भागातल्या सफरींचे माझे अनुभवही आठवले. सत्कृत्याचा प्रारंभ आधी स्वतःपासून व्हावा, तद्वतच आपल्या स्वतःच्या विभागाच्या अभ्यासापासून प्रारंभ केलेला बरा, असे मला वाटले. ईशान्येकडील जमाती टोळ्यांची मनःप्रवृत्ती समजून घेताना वायव्येकडील जमाती जीवनाच्या माझ्या ज्ञानाचा मला खूपच उपयोग झाला.

गारो टेकड्यांना जायला मी उन्हाळ्यात निघालो. जवळजवळ निकामी होत आलेली एक जुनाट मोटरगाडी मी मिळवली. एका दिवसात जरी मी तुरा येथे पोहोचू शकलो, तरी तो खडतर प्रवास मी कधीच विसरणार नाही. गौहातीच्या नैर्ऋत्येस शंभर मैलांवर गारो टेकड्या पसरल्या आहेत. रस्ता डांबरी असल्याने आणि आमच्या फोर्डने रस्त्यात दगा न दिल्याने गौहाती ते गोळ्यारा प्रवास मजेत झाला. वर लाल माती पसरलेला डोंगरी रस्ता जेव्हा गोळ्यान्यानंतर लागला, तेव्हा आमची खरी कसोटी सुरू झाली. कोणत्याही क्षणी मोटार घसरणे शक्य होते. मोटारीतून प्रवास करणाऱ्यांचा मोठा अडथळा म्हणजे ही लाल माती. ब्रेकसचा काहीच उपयोग होत नाही. या विभागात माझा ड्रायव्हरही नवखाच होता. एकदा तर एका खड्ड्यात गाडी जवळ जवळ घसरलीच. एका पोलीस जीपचे साहाय्य जर वेळेवर मिळाले नसते, तर आम्हांला काही ती बाहेर काढता आली नसती.

गोळ्यान्यापासून पन्नास मैल अण्णाच्या फुलवारीपासून मात्र खऱ्या पहाडी प्रवासाचा प्रारंभ होतो. गोळ्यारा-फुलवारी रस्ता खोल भागातून जात असल्याने आणि आजूबाजूपाण्याने भरलेली बांधाची शेते असल्याने रस्ता उन्हाळ्यात साधारणपणे पाण्याखाली असतो. गारो-टेकड्या जिल्ह्यात मात्र जेव्हा आपण प्रवेश करतो, तेव्हा खडतर प्रवासाचा सारा शीग विसरून जातो. जवळजवळ सर्व रस्ताभर खेडी आहेत. लांबलचक भातशेते आणि झाडांच्या शेंड्यावरील गारो-झोपड्या आपले स्वागत करतात.

वृक्षांच्या शेंड्यावरल्या या झोपड्यांनी माझे लक्ष खेचून घेतले. या झोपड्या पाहण्यासाठी रस्त्याने मी अनेकदा माझी गाडी थांबवली. झाडांच्या दोन प्रमुख शाखांमध्ये उभारलेल्या घरट्यांप्रमाणे त्या दिसतात. झोपड्यांमध्ये चढण्यासाठी गारो लोक टोकरांच्या शिड्या वापरतात. माझ्या दृष्टीने हे सारेच नवे होते. नाही म्हटले तर पठाण विभागात झाडांच्या शेंड्यांवर शिकारी असे माचवे उभारतात, पण तेथे कित्येक दिवस राहायचे कोणाच्या स्वप्नीही नसते. साधारणपणे झूम शेतीच्या पट्ट्यात ही घरे उभारली जातात, असे एका गारोने मला सांगितले. शेंड्यांवरील झोपड्यांमुळे शेतावर पहारा करण्यास सोयीचे तर होतेच, पण रानहत्तींपासून त्यांचे संरक्षणही होते. गारो टेकड्या जिल्हा त्यातील वन्य श्वापदांसाठी सुप्रसिद्ध आहे. काळोख पडल्यानंतर हत्तींचे कळप त्या भागात इतस्ततः भटकतात. हत्ती जरी शेंड्यांवरल्या झोपड्या सहज उधळू शकत असले, तरी तिकडे नजर वळवायची ते कधी तसदी घेत नाहीत. या झोपड्यात रात्री गारो बहुधा झोपतात. तेथे ते स्वयंपाकही करतात. वर राहिल्याने उष्णतेपासून बचावही होतो. मी स्वतः वृक्षावरील झोपडीत एक रात्र मुक्काम केला. अर्थातच मला रानहत्तीही दिसला नाही किंवा त्याचे आवाजही ऐकायला आले नाहीत. गारो विभागात विपुल प्रमाणात आढळणाऱ्या वांबूंच्या या झोपड्या बनवलेल्या असतात.

फुलबारीच्या पुढे वाहतूक फाटकाने नियंत्रिली आहे. रस्ता अरुंद असल्याने फक्त एक मार्ग वाहतूक चालू असते. ठराविक वेळेलाच तुरा येथे जाण्यासाठी मोटारींना परवानगी मिळते. मात आणि मुर्गांचा रस्ता असा दुपारचा खाना पुरवणारी कितीतरी हॉटेल्स आता फुलबारीत उघडली आहेत ! सायंकाळी उशिरा मी तुरा येथे पोचलो. साऱ्या गावात पूर्ण सामसूम झाली होती. विश्रांतीची अतिशय आवश्यकता असल्याने मी कोणाकडेच उतरलो नाही. इन्स्पेक्शन बंगल्यात माझ्यासाठी खोली रिझर्व केलेली असल्याने मी सरळ तेथे गेलो. पण यजमानांच्या तत्पर तयारीसंबंधीचा माझा अंदाज चुकला. मी झोपायच्या तयारीत असतानाच जिल्हा समितीतून एक माणूस चिठी घेऊन आला. गारो टेकड्यातील प्रमुख कार्यकारी सदस्यांनी मला आमंत्रण दिले होते. कपडे बदलण्याच्या भानगडीत न पडता इन्स्पेक्शन बंगल्यापासून अर्ध्या मैलावर असलेल्या प्रमुख कार्यकारी सदस्याच्या निवासस्थानी जायला मी निघलो. काहीही न खाताच झोपायच्या तयारीत मी होतो, म्हणून तेथे जाताना बरे वाटले. माझा नोकर अतिशय आजारी असल्याने माझ्यासाठी स्वयंपाक करणे किंवा स्वतः काही खाणे त्याला शक्य नव्हते. चिंताक्रांत चेहऱ्याचा, करड्या नजरेचा एक सबसडीत तरुण प्रवेशद्वाराशीच मला दिसला. ते गारो जिल्हा समितीचे उत्साही व उमदे प्रमुख कॅ. संगमाच होत, हे मी तात्काळ ओळखले. मला भेटण्यासाठी खास बोलावलेल्या खेडुतांनी त्यांचा दिवाण-खाना भरला होता. संगमांच्या मनमोकळ्या वागण्याची छाप माझ्यावर पडली, आणि तेही माझ्यासारखेच पायजम्यात असल्याने मला त्यांच्याविषयी बरीच आपुलकी वाटू

लागली. गाणी आणि गारो नृत्यदर्शनांची ही आमची बैठक मध्यरात्री संपली. संगमांच्या घरी मी गारो चू (हातसडीची-तांदळाची दारू) प्रथम चाखली. भरलेल्या पोटाने आणि प्रसन्न मनाने मी झोपी गेलो.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी जिल्हा समितीच्या कार्यालयाला मी भेट दिली. सुंदर पक्की इमारत आणि अद्यावत् फर्निचर पाहून मी थक् झालो. शेकडो गारो स्त्रीपुरुष कौन्सिल कोर्टात हजर राहण्यासाठी किंवा अधिकाऱ्यांना भेटण्यासाठी आवारात वाट पाहत असलेले मला आढळले. गारो तरुण आणि तरुणी आपल्या लोकांच्या गरजा आणि समस्या यांकडे लक्ष पुरवितांना मला आढळले. गारो अधिकाऱ्यांच्या आणि इतर पदाधिकाऱ्यांच्या औपचारिक वर्तनानेहि माझे लक्ष खेचून घेतले. आपल्या तक्रारी आणि मागण्या यांचा भडिमार करणारे कित्येक खेडुत मला कार्यालयाच्या शाखांतून आढळले. समितीच्या वर्क-शॉपलाही मी भेट दिली. गारो टेकड्या जिल्हा समिती स्वतःची गोळ्यारा ते गारो हिल्स अशी बस सर्विहस चालवते. लष्करातून आलेल्या श्री. संगमा यांचा कडक शिस्त आणि अखंड उद्योगप्रियता यांवर भर आहे. त्यांनी प्रमुख या नात्याने केलेल्या या प्रयत्नांनीच ही संघटना चांगल्या प्रकारे कार्य करित आहे, असे मला तुरा येथे कळले होते.

नवे मित्र जोडण्यात आणि माझ्यासाठी गाणी म्हणून दाखवतील अशा गायकांना धुंडाळण्यात तो सारा दिवस मी घालवला. आमच्यासाठी बोलेगिरी या खेड्यात करण्यात यावयाच्या खास स्वागत समारंभास हजर राहण्यासाठी तयार व्हायला मला सायंकाळी सांगण्यात आले. त्या भागात मी नवीन असल्याने कॅ. संगमांनी माझ्या-बरोबर यायचे ठरवले होते. त्या खेड्याला माझी ही भेट वांगला उत्सवाच्या वेळीच जुळून आली. सुगीनंतर नियमितपणे साजरा करण्यात येणारा हा गारोंचा प्रमुख सण. मुख्य सडकेपासून अर्ध्या मैलावर हे खेडे वसले आहे. जळत्या मशाली आणि गावठी कागदी दिवे घेऊन आम्हाला खेड्यात न्यायला आलेली काही गावकरी मंडळी रस्त्यात भेटली. गारो ढोलांचे आवाज आम्हाला दूरूनही ऐकू येत होते. हात जोडीत आणि सलाम करित खेडुतांनी आमचे स्वागत केले. ते खूपच खुशीत होते. आम्हाला नृत्याच्या पटांगणाकडे नेण्यात आले. तेथे एकमेकांसमोरील रांगांत मुले आणि मुली नाच करित होत्या. एकेक युवक आपापली प्रेयसी शोधतो, असे एक प्रीतिनृत्य सुरू होते. वंशपरंपरागत पडदा असलेल्या भागातून मी आलेलो असल्याने मला साहजिकच आश्चर्य बाटले. अगदी मनमोकळेपणाने तरुण आणि तरुणी नाचत होते. निरागस हास्यांनी त्यांचे चेहरे उजळून निघाले होते. सजवलेल्या आसनांकडे आम्हांला नेण्यात आले. आम्हांला पाहताच नर्तकांनी चालू कार्यक्रमात बदल केला आणि त्यांचे चेहरे आमच्याकडे वळले. तरुण आपापल्या जागीच थांबले आणि तरुणी आमच्या दिशेने सरकू लागल्या. ढोलांच्या आवाजाच्या ठेक्यात प्रत्येकीने आम्हांला अभिवादन केले.

माझे मित्र संगमा यांचे अनुकरण करीत मीही त्याच ठेक्यात त्यांच्या अभिवाढनासे प्रतिसाद देऊ लागलो. वांगलाच्या वेळी येणाऱ्या पाहुण्यांचे स्वागत करण्याची ही ठराविक पद्धती असल्याचे मला कळले. खेड्यातील जवळ जवळ सर्व मुलींनी अशा रीतीने आम्हाला वंदन केले. सर्वांचा नमस्कार स्वीकारणे आणि त्यांना प्रतिनमस्कार करणे जमावे यासाठी मला तर माझ्या दोन्ही हातांचा वापर करावा लागला. गारोंनासुद्धा हे अगदी नवेच होते, कारण मागल्या रांगेतल्या मुलींच्या प्रांजळ हास्याची खळखळ मला ऐकू येत होती.

यथासांग स्वागत येथेच संपले नाही. कारण नाचणाऱ्यांनी शिगोशिग चू भरलेले तुंबे आणून आम्हांला दिले. एका वृद्ध स्त्रीने माझी मान धरून ठेवली आणि सरळ तुंब्यातूनच माझ्या तांडात खूप चू ओतली. त्यांचे आतिथ्य आणि प्रेम यांनी मी भारावून गेलो. गावप्रमुखाने माझ्या डोक्यावर सुंदर पिसे खोवलेले भलेमोठे पागोटे बांधले. त्यानंतर मला नाचासाठी बोलवण्यात आले. माझ्या गळ्यात भलामोठा ढोल अडकवण्यात आला. आणि सुगीच्या नृत्यात मी मुलांमध्ये सामील झालो. गारो नृत्य फार सावे असते. ढोल बडवण्याच्या ठेक्यावर एका पायावर उडी घेऊन पावले कशी टाकायची, हे माहीत असावे लागते. माझ्या मस्तकात चू मिनायला सुरवात होऊ लागल्याने आणि आपल्या यजमानासमोर आपले हसे होऊ नये असे मला वाटत असल्याने नाचायच्या जागभोवती दोन फेर झाल्यावर मी थांबायचे ठरवले. गारो चू अतिशय मधुर आणि सौम्य असते. तिच्यामुळे एखादा आजारीही पडू शकतो. उशीर व्हायला लागल्याने प्रमुखाच्या घरी आम्हांला जेवायला चलय्यास सांगण्यात आले. भात आणि भरपूर मिरच्या घातलेले भाजलेले मांस यांचे पोटभर मनसोक्त जेवण झाले. गारोंना तिखट खूप आवडते. जेवणानंतर पुन्हा आम्हांला नाचाच्या जागी नेण्यात आले. या वेळी दुसराच एक नाच चालू होता. योद्ध्याचा पोषाख केलेले आणि हातात ढाल व तलवारी घेतलेले दोन गारो लुटुपुटुचे दंभ करण्यात मग्न होते. एकमेकांवर ते खेकसत होते, 'संगमा—माराक—हूं—'. नाचणारे आपल्या ब्रहादुरीची कहाणीही रंगवून सांगत होते. नाचाचा अर्थ विचारण्यासाठी मी गावप्रमुखास एका बाजूला नेले. तो त्याची मातृभाषाच बोलू शकत असल्याने आणि हिंदी किंवा आसामी त्याला येत नसल्याने तो मला काही जास्त सांगू शकला नाही. सुदैवाने सारे समजावून सांगणाऱ्या एका वृद्ध गारोची आणि माझी भेट झाली. आज कब्जात असलेल्या जमिनीसाठी गारोंना एके काळी खूपच झगडावे लागले असे त्याने सांगितले. गारोंनी आपल्या विभागात तळ टोकावा हे नापसंत असणाऱ्या कित्येक स्थानिक राजांशी त्यांना लढावे लागले. या लढायांत कित्येक गारो योद्धे ठार मारले गेले. या जुन्यापुराण्या तलवारी आणि ढाली त्यांनी अजूनही जपून ठेवल्या आहेत. आता पुढ्याच्या शास्त्रसामुग्रीची त्यांना जरूर नसल्याने मला बघायची संधी मिळालेल्या

अशा प्रकारच्या विजय-नृत्यांसाठी ती जपून ठेवण्यात आली आहेत. गारोंच्या दंत-कथात आणि लोकगीतात गारोंचा संपूर्ण इतिहास उपलब्ध आहे, असेही त्याने मला सांगितले. गारोंच्या उत्पत्तीसंबंधी एखादी दंतकथा त्याने मला समजावून सांगायची, अशी मी त्यास विनंती केली. त्याने मला सांगितले,—“ आम्ही गारो एके काळी तिवेटगिरी (सध्याचा तिवेट) मध्ये राहत होतो. आमच्या भागात अवर्षण पडले आणि गुरे भुकेने मरू लागली. तिवेटगिरी सोडण्याशिवाय दुसरा मार्ग आम्हांसमोर नव्हता. आम्ही आसामच्या सुंदर पहाडीविषयी ऐकले होते आणि तिकडेच जायचे आम्ही नक्की ठरवले. बायकामुले आणि घरगुती सामान घेऊन छोटेछोटे गट करून आम्ही निघालो. शेतीसाठी आमच्याबरोबर आम्ही आमचे भाताचे बियाणेही आणले होते. सुरवातीस कुचबिहार राज्याजवळ आम्ही तळ ठोकला. तेथल्या राजाने आम्हांला तेथे न राहू दिल्याने आम्हांला ती जागा सोडावी लागली. आमच्यापैकी काही शिव-सागरला वसाहत करायला गेले. अहोम राजांशी आमचे उत्तम संबंध होते आणि आमच्यांत बेटीव्यवहारही होई. अहोमांनी गारो मुलींशी लग्ने केली आणि गारोंनी अहोम मुलींशी लग्ने केली. आम्ही कित्येक वर्षे शांततेने नांदलो. आम्ही एकत्र खाळे, प्यालो, शिकारीही केल्या. नंतर राजा विजनीशी आमचे भांडणे झाले आणि आम्ही त्याच्याविरुद्ध अनेकदा लढलो. त्याचा आणि त्याचा दोस्त कुचबिहारचा राजा यांचा आम्ही रणांगणात अनेकदा पराभव केला. आता मात्र गारोंच्या नशिबी शांतता नव्हती. सुंदर भाग असल्याने आमच्यापैकी काही गौहातीजवळच्या कामाख्य टेकड्यांजवळही जाऊन स्थायिक झाले होते. तेथल्या लोकांच्या कडव्या विरोधालाही आम्हांला तोंड द्यावे लागले आणि म्हणूनच विनधोकपणे जीवन जगता यावे आणि आणि शांततेने राहता यावे यासाठी आम्हांला हल्लीच्या जागी पुढे सरावे लागले. ”

ही हकीकत फारच चित्तवेधक होती. अर्थात वस्तुस्थिती सिद्ध करतील, अशी कोणतीही कागदपत्रे गारो विभागात नाहीत. खेड्याखेड्यातही निरनिराळ्या हकीकती आढळतात. गारो आसामला केव्हा आले हे काही माहित नाही. आम्ही फार फार पूर्वी आलो, एवढेच गीतात आढळते. मला वाटते, आपण त्यांच्या दंतकथा गृहीत धराव्या आणि त्यांचे मूळ वसतिस्थान तिवेट मानावे. गारोंच्या तलवारी याकच्या शेषश्यांनी सजविलेल्या असल्याचे माझ्या लक्षात आले आणि गारो टेकड्यात याक तर आढळत नाहीत. गारोंशी भाषादृष्ट्या जवळीक असलेले काचरीसुद्धा तिवेटच आपले मूळ वसतिस्थान असल्याचा दावा करतात. दोन्ही जमाती, तिवेटो-बर्मन गटाच्या आहेत. अर्थात आसामातील आणि नेफातील कितीतरी जमातींचे तिवेट हेच परंपरेने मूळ स्थान आहे. गारो भाषेत अनेक ग्रंथ लिहिणारे एक सुशिक्षित गारो श्री. डी. एस्. नेंगेंझा यांनी गारो भाषेत अनेक प्रचलित असलेले तिवेटी भाषेतील कित्येक शब्द शोधून काढले आहेत, गारोंच्या उत्पत्तीच्या इतिहासासंबंधी त्यांनी काही

संशोधनही केले आहे. गारो एके काळी तिबेटमध्ये राहत होते, अशी त्यांची खात्री पटली आहे. गारोंचा इतिहास आणि त्यांचे आसामातील स्थलांतर यासंबंधी मनोरंजक हकीकत आणखी एक गारो लेखक श्री. दिवाणसिंग रोंगमती नमूद करतात. १९३३ साली 'दि जर्नल ऑफ दि आसाम रिसर्च सोसायटी'च्या जुलैच्या अंकात त्यांनी या विषयावर एक लेख प्रसिद्ध केला आहे. हल्लीच्या कामरूप टेकड्यांवरील गारोंच्या वसाहतीची माहिती देणाऱ्या गीताचे भाषांतरही इतर तपशीलाबरोबर त्यांनी दिले आहे. मी ते मुळात उद्धृत करतो.

गारो गीत —

असाँग कामेका
चिगा चिरोंगी
गॅन्टिनी रिंग्रिम
चेरोंगिनी जिंग्रिम

भाषांतर —

'असाँग कामेकाचा भूप्रदेश, कामाख्य टेकडीजवळील नदीचा त्या बाजूचा भाग असणाऱ्या चिरोंगीचे पाणी, जेथे बेरकी आवाजात उडणारे किडे गुणगुणतात अशी जमीन, शेकडो काळे पाणकिडे ज्यात आरामाने विहरतात असे पाणी —'

कितीदा तरी मी कामाख्य देवाल्यांत गेलो. देवीचे मूळ पुजारी गारो होते. यासंबंधीचे कोणतेच कागदपत्र तेथील कोणीही पंड्या आपल्याजवळ असल्याचे मला सांगू शकेना.

पण एके काळी ते देवीचे निष्ठावंत उपासक होते, असा साधारणपणे सर्वांचा समज आहे. देवी माता कामाख्याच्या प्रभावामुळेच गारोंनी मातृसत्ताक पद्धतीचा अंगीकार केला, असे कित्येक इतिहासकार मानतात. आपल्याजवळच्या खासी आणि जैतिया या जमातींतही त्यांनी ही प्रथा पोहचविली असावी.

गारोंच्या इतिहासासंबंधीच्या गीतांत मातृसत्ताक पद्धतीसंबंधीही उल्लेख आहे. त्या खेडुतांनी मला असे सांगितले — "गाण्यात असे आहे की एकदा खासी आणि गारो यांत मोठी युद्धकालीन परिषद भरली. आम्ही टिकाव धरण्याचा प्रयत्न करीत असताही त्या वेळी आम्हां उभयतांना आमच्या तळापासून दुसकावून लावण्यात येत होते. रणांगणावर कित्येक खासी व गारो योद्धे मरत होते आणि संपत्ती एका हातातून दुसऱ्या हाती भराभर जात होती. रणांगणावर जायला योद्ध्यांना मोकळीक मिळावी आणि त्यांना खुल्या दिलाने लढता यावे म्हणून स्त्रियांना संपत्तीच्या हक्कदार बनवायचे ठरवण्यात आले. एखाद्याच्या मुलीशी त्याचा भाचा लग्न करू शकेल, अशी

प्रथाही सुरू करण्याचे ठरविण्यात आले. दुसऱ्या एखाद्या निराळ्याच घराण्याकडे मालमत्ता जाऊ नये, म्हणून ही खबरदारी घेण्यात आली. ”

याचा अर्थ : जेव्हा एखादा संगमा एखाद्या मोमीन मुलीशी लग्न करील तेव्हा संतती मोमीन ठरेल आणि मालमत्ता मोमीन मुलीकडे जाईल. पण या बदल्यात तिने आपल्या वडिलांच्या भाच्याशी म्हणजे संगमाशी लग्न करावे असे ठरले असल्याने अप्रत्यक्ष रीत्या संगमाची मालमत्ता संगमाच्या जवळच राहते. स्त्रियांची आणि पुरुषांची घराणी आणि आडनावे तशीच कायम राहतात. मला वाटते, स्त्रीपुरुषांतील व्यवहार आणि संबंध यांचा समतोल ठेवण्याची ही नामी युक्ती आहे. नोक्या हा गारो खेड्याचा प्रमुख असतो. पण आपल्या पत्नीच्या नावाने तो अधिकारसूत्रे सांभाळतो, असे मला कळले. हे मला अगदी अपरिचित असे होते. म्हणून, “ आपल्या बायका आपल्या-पेक्षा वरचढ ठरतील याची तुम्हाला भीती वाटत नाही का ? ” असे मी माझ्या दोस्ताला विचारले. माझ्या दोस्ताला धक्काच बसला. “ स्त्री आणि पुरुष यांचे संबंधच असे व्यवस्थित जमलेले असतात की विरोध कधी निर्माणच होणार नाही, ” असे त्याने टासून सांगितले आपल्या संपत्तीचे हक्कदार आपणास का करण्यात आले, हे गारो स्त्रियांना पूर्णपणे माहित असून आपल्या वरचढ्याचा त्या कधीही दुरुपयोग करणार नाहीत, अशी त्याची पूर्ण खात्री होती. “ कुटुंबातील पुरुषमंडळीच्या संमतीवाचून स्त्रिया त्यांच्या मालमत्तेची कधीही विल्हेवाट लावीत नाहीत, ” असेही तो पुढे म्हणाला. मी कित्येक गारो स्त्रियांनाही प्रश्न विचारले. त्यांनीही अशीच उत्तरे दिली. खरे पाहिले तर घरात आणि दैनंदिन जीवनात गारो स्त्रीला पितृसत्ताक समाजातील स्त्रीपेक्षा जादा अधिकार असत नाहीत. म्हणूनच मातृसत्ताक विभागाला ‘—जेथे स्त्रिया सत्ता गाजवतात तो भाग—’ असे म्हणणे रास्त ठरणार नाही.

लग्नानंतर नवरदेवास आपल्या बायकोच्या माहेरी राहावे लागते, हे मात्र अगदी खरे. गारो विभागात बायकाच सर्व प्रीतिगीते रचतात, असेही मला सांगण्यात आले. आपण आधी आपल्या पत्नीच्या नजरेत भरलो आणि मग तिने तिच्या आई-वडिलांकरवी आपल्याला बोलावले, असे तुरा येथील एका गृहस्थास मी विचारले असता त्याने मनमोकळेपणे सांगितले. अशा वेळी मुलांवर छाप पाडावी म्हणून स्वतः स्वयंपाक करताना मुली खूपच खबरदारी घेतात. इतर बहुतेक जमाती विभागाप्रमाणेच गारो टेकड्यांतील स्त्रीपुरुषही जीवनातल्या सर्व क्षेत्रात बरोबरीने जबाबदारी उचलतात. घरात आणि श्रम शेतात ते बरोबरीने काम करतात. गारो स्त्री गारो पुरुषाइतकीच राबू शकते आणि स्त्रिया काही सवलतीही मागत नाहीत. आपल्या स्त्रियांसंबंधी गारोना ग्वूपच आदर वाटतो. अगदी मध्यरात्रीसुद्धा कसल्याही उपद्रवाची भीती न बाळगता तरुण मुली एका खेड्यातून दुसऱ्या खेड्याला जाऊ शकतात.

माझ्या मित्राने गारोंसंबंधी सारी माहिती सांगणे संपवायच्या वेळीच नाचसुद्धा

आटोपत आले होते. खूप उशीर झाला आणि माझे अंग आंवले होते. रात्री मी तेथेच मुक्काम करायचे ठरवले. नाही तरी गारो गाणी ऐकण्यासाठी दुसऱ्या दिवशी सकाळी या खेड्याला मला यावेच लागणार होते. पाहुण्यासाठी राखून ठेवलेली एक स्वतंत्र झोपडी मला देण्यात आली. माझे वेडिंग मी तुन्याला ठेवले होते. चक्क खेडवळ थाटात मी मऊ पेंढ्यांवर झोपी गेलो. सकाळी खूप उशीरा मला जाग आली. झोपडीत खूपच अंधार असल्याने रात्र अजून संपली नसावी, असेच मला वाटले होते. काही खेडुत सकाळचा चहा, अंडी आणि अगदी अत्यावश्यक अशी चू घेऊन माझ्या झोपडीत आलेले मला दिसले. आदल्या दिवशी सायंकाळी घेतलेल्या चूच्या गुंगीने माझे मस्तक अजूनही सुन्नच होते. मी ठामपणे, पण जरा नम्रतेने आणखी घोट घ्यायला नकार दिला. माझ्या वृद्ध दोस्ताने माझी स्थिती ओळखली. तरीही ती घेण्याचा त्याने आग्रह केला. तो म्हणाला, “घे पोरा घे, पी. चूवर चूचाच उतारा लागतो.”

मी हे मानले आणि चूचा एक ग्लास प्यालो ! त्याने मला खरोखरच फायदा झाला आणि सुमारे तासाभरात मी माझ्या कामासाठी सज्ज झालो. माझ्या नोकरावरही माझ्यासारखाच उपचार करण्यात आला होता आणि तो नाचाच्या मैदानात माझा कॅमेरा घेऊन माझी वाट पाहत उभा होता. खास ठेवणीतली गारो लोकगीते ऐकण्यात मी काही तास घालवले. गारो लोकगीते हळुवार आणि मधुर आवाजात गायिल्ली जातात. एका गारो मुलाने आणि मुलीने म्हटलेले एकमेकांवरील प्रीतीचा आविष्कार करणारे एक गारो प्रीतिगीत मला खूपच आवडले. प्रत्येक कडव्याचा शेवट ‘अय्या ओ अय्या - ओ’ अशा उंच व सुस्वर नादाने होत होता. आपल्या सुंदर भूप्रदेशाचे वर्णन करणारे ‘नंगोरेरे गोसेरम’ हे आवडते गीत बोलंगिरीच्या गारांनी म्हणून दाखवले. हे गीत अतिशय लयबद्ध आहे. अनेक जमाती लोकांना मी ते म्हणून दाखवले. त्यांना नुसते आवडले एवढेच नाही तर काळजीपूर्वक ऐकल्यावर ते त्यांना म्हणताही येऊ लागले. पण गाणे ऐकत असतांना मी स्वतः सुरांबरोबर गुणगुणायला प्रारंभही केला होता. गारो टेकड्यांना भेट देणाऱ्या सर्व प्रवाशांना हे सुंदर गीत अतिशय आवडते आणि त्यांच्यापैकी जवळजवळ सर्वजण, गीतातील अर्थ न समजल्या तरी गीतातील काही कडवी गाऊ शकतात. हे गीत आता तुरा येथील तरुण-तरुणींनी उचलले असून एका स्थानिक गीतकाराने त्याच्या मूळ स्वरूपात खूपच सुधारणा केली आहे. जवळजवळ सर्व आदिवासी परिषदांतून आणि ग्रामीण संमेलनातून हे गीत म्हटले जाते. सगळा जमाव उभा राहून सामुदायिक गायनात सहभागी होतो.

मी खेड्यातून हिंडून यायचे ठरवले. मी रात्री आलो असल्याने ते नीट बघू शकलो नव्हतो. सर्व गाव मोठमोठ्या वृक्षांनी वेढले होते. खेड्यात तीसपेक्षा अधिक झोपड्या नसाव्यात. गारो झोपडी उंचावर बांधलेली असते आणि वरीच मोठी असते.

घरातील सर्वांची सोय व्हावी आणि शेतीची अवजारे ठेवता यावीत, म्हणून तिचे अनेक भाग केलेले असतात. एका झोपडीपुढे जमिनीत रोवलेले बांबूचे काही खांब मला दिसले. या चौकटीवर गवताचे छत घातले होते. एका खांबावर माणसाचा चेहरा रंगवायची कोणीतरी कोशीस केली होती. एका वृद्ध दिवंगताचे हे स्मारक आहे, असे कोणीतरी सांगितले. मरणोत्तर जीवनावर गारोंची दृढ श्रद्धा आहे. त्यांच्या स्वतःच्या जमाती धर्माचे ते अनुयायी असून मनुष्यमात्रांची देखभाल करणाऱ्या देवीदेवता त्यांच्यात आहेत. निसर्गाच्या प्रत्येक घटकात निवास करून मानवी हक्कांचे संरक्षण करणाऱ्या गूढ शक्तीवर त्यांचा विश्वास आहे. मला हे चित्तवेधक वाटल्याने गारो धर्मासंबंधी सर्व माहिती घेण्यासाठी एका झोपडीत मी थांबलो. ज्याच्यामुळे पर्जन्य आणि मेघनाद होतात त्या 'गोएराची' कथा मला विलोभनीय वाटली. मला सांगितली गेलेली कथा अशी—“ गारो आसाममध्ये स्थायिक व्हायच्या प्रारंभीच्या कालखंडात गारोंच्यामध्ये एक अतिशय सुंदर मुलगी होती. साऱ्या गारो विभागात तिच्या लावण्याची वाखाणणी होई. नंतर तिने आपल्या आतेभावाशी लग्न केले. यथाक्रम तिला दिवस गेले. सात उन्हाळे आणि सात हिवाळे मूल तिच्या गर्भात होते. गावच्या पुरोहितांनी असे कधी अनुभवले नसल्याने त्यावर काही औषधोपचारही त्यांना करता येत नव्हते. मग आईच्या उदरातून एक आवाज आला. “ एक भलामोठा बोकड मला बळी दिला जात नाही, तोवर मी जन्म घेणार नाही. ” त्या स्त्रिया नातल्यांना नवल वाटले. पण मुलीची या कुचंबणेतून सुटका करण्यासाठी तसे करायचे त्यांनी कबूल केले. सात दिवस आणि सात रात्री भयंकर कळा सहन केल्यावर गोएराचा जन्म झाला. तेजःपुंज चेहऱ्यानिशी जन्माला आलेल्या त्याला बघायला सारे गावकरी जमले. दोन महिन्यांचा होताच गोएरा चालायला लागला. एकदा तो गावच्या मैदानात गेला आणि त्याने नाचायला व ढोल वाजवायला सुरुवात केली. आईला नवल वाटले आणि घाईघाईने ती त्याला घरी घेऊन आली. कबूल केल्याप्रमाणे आपण या मुलाला बोकड बळी दिला नाही, म्हणूनच तो असा विचित्र वागत असावा, असे त्याच्या मामांना वाटले. म्हणून एका रम्य सकाळी अगदी जवळच्या बाजारात जायला ते निघाले. बाजारात पोचणे काही त्यांच्या नशिबी नव्हते. वाटेत एका अक्राळविक्राळ राक्षसाने त्यांना खाऊन टाकले. काही दिवसांनी सारे गावकरीही त्यांना विसरून गेले. इकडे गोएरा भराभर वाढत वाढत अवखळ युवावस्था संपवून अतिशय देखणा जवान दिसू लागला होता. खेड्यातील सर्व मुलींना तो आवडे पण त्यांच्यापैकी कोणावरही त्याने प्रेम केले नाही. खेळ आणि रानटी जनावरांचा पाठलाग यांचीच त्याला गोडी होती. गावातल्या साऱ्या मुलींना तो मागे टाकी आणि त्याच्याविरुद्ध कोणी जात नसे. एकदा खेड्यातला एक मुलगा त्याला टोचून बोलला, — “ ज्याला कोणी हरवू शकत नाही असा गोएरा मी आहे असे आवर्जून तू सांगतोस. पण राक्षसाने ज्यांना खाऊन टाकले त्या तुझ्या मामांचे काय झाले ? त्याचा सड घेण्यासाठी मात्र तू काहीही केले

वाराणसी, ५/११/१९६६, रा. ११/११/६६

५/११/६६, रा. ११/११/६६

११/११/६६

नाहीस.” यामुळे गोएराला राग आला आणि राक्षसाशी झुंज घेण्यासाठी तयारी करायला त्याने सुरुवात केली. त्याच्या आईला अतिशय चिंता वाटली आणि अशा धाडसापासून त्याला परावृत्त करण्याचा तिने प्रयत्न केला. पण गोएरा थोडाच ऐकणार होता ! तो राक्षस कोठे आढळू शकेल हे कोणालाही खात्रीशीर माहीत नसल्याने एका रम्य सकाळी तो आपल्या अज्ञात प्रवासाला निघाला. प्रथम जवळच्या एका बाजारात जाऊन त्याने एका वेळी अनेक बाण मारता येतील असे भले मोठे धनुष्य बनवून घेतले. नंतर धनुष्य आणि बाण यांची त्याने चाचणी घेतली. बाण विजेंसारखे कोसळत. त्या कडकडाटाने सारे जग निनादून गेले. आपल्या पराक्रमावर खूष असलेल्या गोएराने राक्षसाचा शोध करीत करीत रानावनातून भटकायला सुरुवात केली. शेवटी एका झाडाखाली त्याला त्याची शिकार सापडली. तो भलामोठा राक्षस आणि गोएरा यातील युद्ध सात हिवाळे आणि सात उन्हाळे चालले. राक्षसाने आसाममधल्या एका खोऱ्यातून दुसऱ्या खोऱ्यात पळ काढला. पण गोएराने त्याचा पाठलाग केला आणि शेवटी त्याला ठार मारले. आपल्या मामांची मुक्तता करण्यासाठी त्याने त्या राक्षसाचे तुकडेतुकडे केले. राक्षसाच्या अवाढव्य पोटात ते अजूनही जिवंत होते. त्याला पाहून त्यांना आनंद झाला. थोड्या दिवसातच त्यांची तब्येत सुधारली. गोएरा घरी परत आला आणि त्याच्या खेड्यात खूप दिवस राहिला. पण तो शीघ्रकोपी होता आणि जे जे त्याच्या आड येई त्याचा त्याचा तो विध्वंस करी. गावकरी त्याच्या शौर्याची कृत्ये विसरले आणि त्यांनी त्याला गाव सोडून जायला सांगितले. खरे म्हणजे त्यांना त्याची भीती वाटे. या सूचनेमुळे गोएरा वैतागला आणि त्याने स्वर्गात राहायचे ठरवले. जेव्हा पाऊस पडेल तेव्हा विजा आणि गडगडाट व्हावा, म्हणून आपण आपले बाण सोडू असे त्याने लोकांस सांगितले. आपण मानवाप्रमाणे केव्हाही मरणार नसून सदैव स्वर्गात राहणार आहोत, असेही गोएराने ग्रामस्थांना सांगितले. आपल्या वचनानुसार गोएरा अजूनही जिवंत आहे.”

ही कथा खरोखरीच मनोरंजक होती. गारांना सात ही संख्या आवडते हेही माझ्या लक्षात आले. कदाचित तो आकडा ते शुभ मानीत असावेत !

गारांचा संपत्तीचा देव ‘गोंगा’ या दुसऱ्या देवाचीही कथा मला सांगण्यात आली. त्यानेच त्या विभागात झूम शेती प्रथम प्रचलित केली असा गारांचा विश्वास आहे. कापसाच्या रोपट्याच्या शोधाचे श्रेयही त्याचेच. सात हिवाळे आणि सात उन्हाळे आईने अतिशय त्रास सोसल्यानंतरच त्याचाही जन्म झाला असे म्हणतात. बालवयातच त्याने देवी – देवतांबरोबर खेळायला सुरुवात केली. जेव्हा तो मोठा झाला, तेव्हा आपल्या दोन मामेवहिणींशी त्याने लग्न केले. हे गावातल्या इतर मुलींना काही आवडले नाही. गोंगा अतिशय उत्साही पुरुष होता. गारांना घालायला कपडे असावेत, असे त्याला वाटले. म्हणून कापसाच्या रोपट्याच्या शोधासाठी तो आपल्या बायकां-

समवेत रानात जायला निघाला. त्यांच्या सर्व प्रवासात तो आणि त्याच्या बायका कंदमुळे खाऊन पोट भरीत. अखेरीस ते एका घनदाट अरण्याजवळ पोचले. तेथे तळ ठोकायचे त्यांनी ठरवले. त्याच्या थोरल्या बायकोला तहान लागली. जवळपासच्या तळ्यावर तहान भागवण्यासाठी ती गेली. तेथे तिने पाण्याखाली मोठ-मोठ्या फांद्या असलेले एक मोठे शुभ्र झाड पाहिले. गोंगाला तावडतोव खबर देण्यात आली. इतके दिवस ज्याच्या शोधासाठी आपण साऱ्या रानभर हिंडत होतो, तेच हे रोपटे अशी त्याची खात्री पटली. पण ते झाड पक्के रुजले होते. ते उपटण्यात वायुदेव काही त्याला मदत करीना. वायुदेव 'बलवा' त्याच्या सुंदर बायकांनी मोहित झाला होता. फक्त एका रात्रीपुरती त्यांची संगत त्याला हवी होती. शेवटी गारो लोकांच्या भल्यासाठी गोंगाने त्या अटीला स्कार दिला. जेव्हा बलवाने पाणी वाजूस सारले, तेव्हा आपल्या आयुधांनी गोंगाने फांद्यांवर जोरजोराचे घाव घातले. उपटण्यात त्याला यश आले. गोंगाने फांद्या बरोबर आणून आपल्या शेतात लावल्या. कापूस विकायला तो स्वतः बाजारात गेला. कापड कसे विणायचे हेही त्याने गारोंना शिकवले. पण कालावधीनंतर लोक त्याची दयाळू कृत्ये विसरले आणि बलवाला आपल्या पत्नींचा त्याने उपभोग घेऊ दिला, म्हणून त्यांनी त्याला नावे ठेवली. गोंगा यामुळे अतिशय संतापला आणि गोएराप्रमाणेच स्वर्गात राहायला गेला. संपत्तीचा देव गोंगा यास जर गारोंनी हाकून दिले नसते, तर ते आज अधिक श्रीमंत झाले असते, असे मला पुढे सांगण्यात आले. जात्याच तो दयाळू असल्याने तो त्यांच्यावर वेळोवेळी, विशेषतः जेव्हा ते सरकी पेरतात, तेव्हा कृपा करतो अशी त्यांची श्रद्धा आहे.

गारो त्यांच्या देवांना घाबरतात आणि त्यांची पूजा करतात. जेव्हा त्यांच्यावर काही आपत्ती कोसळते, तेव्हा ते बळी अर्पण करतात. स्वर्गातील देवाच्या कोपामुळेच मनुष्यमात्रावर संकटे येतात असे त्यांना वाटते. जरी कित्येक गारो ख्रिश्चन झाले आहेत, तरी या जमाती-देवांवर त्यांचा अजूनही विश्वास आहे. पुरातन काळाप्रमाणेच ख्रिश्चन आणि ख्रिश्चनेतर बळी अर्पण करतात.

गारो फारसे कपडे घालीत नाहीत. कभरेभोवती असणाऱ्या साध्या लंगोटीवर स्त्री आणि पुरुष दोघांचे भागते. गारो स्त्रिया आपले वक्षस्थळ का झाकत नाहीत, असे मी एका वृद्ध स्त्रीला विचारले. तिने दिलेले उत्तर फारच मार्मिक होते, "आमच्यात तशी पद्धत नाही, म्हणून आम्ही तसे करीत नाही. जो तुम्हाला दोष वाटतो तो आम्हाला वाटत नाही. तुमची नजर दूषित नसेल तर मग काहीच दोषास्पद वाटणार नाही." मला वाटते यापेक्षा अधिक मार्मिक उत्तर मला आजवर कोणी दिले नसेल. गारो टेकड्यांनंतर मी अनेक वन्य विभागात हिंडलो, पण पुनः असा प्रश्न मी विचारला नाही. आता तर उन्हाळ्याच्या दिवसात अर्ध विजारीनिशी त्या भागात हिंडायची मला स्वतःला सधय झाली आहे.

गारो पुरुष आणि स्त्रियाही डोक्यावर मोटाली पागोटी बांधतात. सणासमारंभाच्या वेळी ही पागोटी रंगीवेरंगी पिसांनी सजविली जातात. पुष्कळ गळसऱ्या आणि कर्णफुले घालायचीही गारोंना अतिशय हौस आहे. सधन गारो चांदीचे, तर इतर पितळेचे दागिने घालतात. गारो स्वतः बनवीत नाहीत असा माल पुरवणारे, सपाट प्रदेशातून आलेले व गारोंच्या सर्व बाजारांना हजर राहणारे बंगाली व्यापारी बहुधा त्यांना ते विकतात. काळ्या रंगाची पोलकी विकायला व्यापाऱ्यांनी नुकताच प्रारंभ केला असून गारो टेकड्यात त्यांची मागणी वाढत आहे. यंत्रांनी तयार करण्यात आलेली ही पोलकी अगदी स्वस्त किंमतीला मिळतात. गारो टेकड्यांतील विणकामावर याचा विपरीत परिणाम होईल, असे मला वाटते. हाताने विणलेल्या त्यांच्या लंगोठ्या घालायचे सोडून पुरुषांनीही स्थानिक बाजारात केव्हाही मिळणाऱ्या खाकी अर्धविजारी घालायला सुरुवात केली आहे. सुगीच्या काळात हजारो रुपयांची पोलकी व अर्धविजारी गारोंना विकण्यात येतात. तुरा येथे कित्येक वन्य स्त्रियांनी विणायचे बंद केले असून त्या गिरणीच्या कापडावर विसंबून राहत आहेत.

गारो ठंगण्या बांध्याचे, काळ्या रंगरूपाचे लोक होत. पुरुष आणि स्त्रिया दोन्ही धडधाकट असतात. पुरुषांच्या चेहऱ्यावर फार तुरळक लव उगवते. कित्येक गारो पुरुषांना दाढी करायची जरूरच पडत नाही. तुरळक केस ते नुसते उपटून टाकतात. स्त्रिया आणि पुरुष केस लांबलचक वाढवतात.

मी बोलंगिरी सोडले, तेव्हा संध्याकाळ व्हायला आली होती. गारोंच्या लोक-कथांमध्ये मी पाच तासांपेक्षा जास्त वेळ गुंग झालो होतो. तुराला निघण्यापूर्वी आम्ही पुनः एकदा मधुर चू प्राशन केली. माझ्या यजमानांनी माझ्यासोबत तुरा येथे यायचे ठरवल्याने आम्ही आणखी एक रात्र मजेत घालवली. आसामातील आणि नेफातील इतर जमाती लोकांप्रमाणेच गारोसुद्धा सरळ अंतःकरणाचे लोक असून ते सहज मैत्री जमवू शकतात. तुरा येथे मी पंधरा दिवस होतो. दर दिवसाआड बोलंगिरीचे माझे दोस्त माझी वास्तपुस्त करायला येत असत.

अगदी पाकिस्तानच्या सरहद्दीपर्यंतच्या अनेक गारो खेड्यांत मी या माझ्या भ्रमंतीत हिंडलो. असेच स्वागत आणि प्रेम मला प्रत्येक ठिकाणी आढळले. गारो टेकड्यांना मी निदान दहा वेळा तरी गेलो आहे आणि प्रत्येक वेळी नदनव्या दोस्तांच्या गोड आठवणी घेऊन परतलो आहे. तुरा जरी झपाट्याने बदलत असले आणि नव्या गिटार वगैरे वाद्यांचा प्रभाव वाढत असला, तरी अजूनही खेड्यांत सुंदर व नादमधुर लोकगीते मला ऐकायला मिळतात.

प्रकरण तिसरे

सजातीय जमाती - खासी आणि जैतिया

गारो टेकड्यांना वारंवार भेट दिल्यामुळे खासी आणि जैतिया यांनाही भेटावे, असे वाटू लागले. गारो टेकड्यांना अगदी जोडूनच खासी आणि जैतिना टेकड्या आहेत. गारो दंतकथांत त्यांच्या शेजाऱ्यांसंबंधी नेहमी उल्लेख असतात. या घडीला हे दोन जिल्हे एका पायवाटेने जोडले असून तिच्या क्वचितच वापर केला जातो. भारत-पाकिस्तानच्या सरहद्दीला लागून असलेल्या खासी व जैतिया टेकड्यांतील बालात विभागाकडे अजूनही काही गारो राहतात.

खासी आणि जैतिया टेकड्यांचे प्रमुख ठाणे शिलाँग हे गौहातीपासून फक्त त्रेसष्ट मैल असून बारमाही खुल्या पक्क्या सडकेने जोडलेले आहे. गाव पाहून मात्र मी एकदम नाराज झालो. जमाती संस्कृतीचा लवलेशही येथे मला आढळणार नाही, अशी शिलाँगमधल्या काही दिवसांच्या मुक्कामात माझी खात्री झाली. अर्थात हे अगदी स्वाभाविक आहे; कारण हे गाव ब्रिटिशांच्या वेळेपासून आसामची राजधानी असून शहरा संस्कृतीचे सर्व गुणदोष तेथे आढळतात. लोकांच्या रागरंगातच झपाट्याने बदल होत असल्याने फार थोडे आपल्या रीती-परंपरांविषयी मला काही सांगू शकले. लोकसंगीत ऐकायला मी आतुर असूनही शिलाँगमध्ये काही तसा योग येऊ शकला नाही. खासी ढोल एकतर स्मित येथे किंवा शिलाँगजवळच्या काही खेड्यातच आढळू शकतील, असे मला समजले. परंपरागत खासी संगीत टिकवायचा खूप प्रयत्न करणाऱ्या शिलाँग-मधल्या सँग खासी मंडळाकडूनही माझ्या माहितीस दुजोरा मिळाला.

गारो टेकड्यांप्रमाणेच स्थानिक जिल्हा समितीचे साहाय्य घ्यायचे मी ठरवले. खासी टेकड्यांतील करारी वृद्ध गृहस्थ श्री. टी. काझी यांना मी भेटलो. त्यांनी मला हव्या त्या खेड्यात घेऊन जायचे तात्काळ मान्य केले. योगायोग म्हणा, खासी टेकड्यातील माझ्या प्रवासाला मी उन्हाळ्यातच प्रारंभ केला. एप्रिल महिना होता. मॉफलाँग-बालात रस्त्यावरील मावसिरम येथील वार्षिक खासी नृत्य बघायला यायचे श्री. काझींनी मला निमंत्रण दिले. मावसिरम हे जगातील सर्वात अधिक पावसाचे स्थळ आहे. अद्यावत माहितीनुसार पर्जन्यमानात त्याने चैरापुंजीला मागे टाकले आहे, हे ऐकून मला काही बरे वाटले नाही; कारण माझ्या कॅमेऱ्याला पावसात

जपणे फार मुश्किल होते. आम्ही जेव्हा मावसिरमला पोचलो तेव्हा संपूर्ण ओलेचिंब झाले होतो आणि थंडीने कुडकुडत होतो.

खेड्यांच्या प्रवेशद्वारापाशी काही खेडुत भेटले आणि आमचे सामान घेऊन गावात जायला त्यांनी आम्हाला मदत केली. एका टेकडीच्या माथ्यावर मावसिरम बसले आहे, पण माथा अगदीच सपाट असून चढाव मुळीच कठीण नाही. नृत्याच्या पटांगणाकडे आम्हाला नेण्यात आले. लांब झुळझुळते झंग, तांबडे मणी आणि चांदीचे टोप घातलेल्या काही खेडुत तरुणी ढोलाच्या आवाजाच्या ठेक्याबरोबर नाचत होत्या. दोन तासांपेक्षा अधिक वेळ मी नृत्य पाहिले. गारो टेकड्यातल्याप्रमाणे या तरुणींना अनेक नृत्यप्रकार मात्र येत नाहीत. दोन्ही हात कुशीस घडू चिटकवलेले ठेवून त्या सरळ ताठ उभ्या राहातात. फक्त आपले पायच त्या हलवतात. काही वेळा हालचाली इतक्या हळू असतात की, त्या सरकतच नाहीत असे वाटायला लागते. खासी पुरुषांचा नाच मात्र अधिक चैतन्यपूर्ण असतो. सजवलेली पागोटी चढवून आणि हातात तल्वारी घेऊन ते चपळाईने गिरक्या घेतात. काही नर्तक मोठ्याने युद्धघोष करतात. याच्याशी तुलना केली तर माझ्या मते जैतिया लाहोनृत्य अधिक सुरेख असते. लाहोनृत्यात दोन मुलांच्यामध्ये शिरून मुलगी त्यांच्या खांद्यांवर हात ठेवते. संध लयीत हळुवारपणे ते फेऱ्या घेतात.

नाचाच्या मैदानात त्यांनी आम्हाला चहा व बिस्किटे दिली. चहानंतर विड्याचे पान देण्यात आले. खासी सुपारी इतकी कडक असते की चुन्याने माखलेल्या पानाबरोबर खाल्ली, तर रमच्या एका पेल्याप्रमाणे मस्तकात जाऊन भिनते. शिलाँगमधल्या माझ्या काही दिवसांच्या वास्तव्यामुळे मला मात्र तिची सवय झाली होती. खासी आणि जैतिया टेकड्यांत सुपारी खाणे हे एक प्रस्थ आहे. लग्न असो किंवा दुखवटा असो, कोणत्याही प्रसंगी एक दुसऱ्याला अशी चौफेर सुपारी दिली जाते. आलेल्या सर्व पाहुण्यांना ती जेवणानंतर प्रत्येक वेळी देण्यात येते. मला तर असे कळले की, मानसिरमला हिवाळ्याच्या दिवसांत कित्येक गोरगरीब सुपारी चवळून स्वतःला ऊबदार ठेवतात. सरहद्दीवरील कित्येक लोकांची उपजीविका तिच्या व्यापारावर चालते.

मावसिरम येथील नाच संध्याकाळच्या सुमारास संपले. नंतर एका घरी आम्हांस भोजनासाठी नेण्यात आले. गारो खेड्यांपेक्षा खासी आणि जैतिया टेकड्यातील खेडी अधिक प्रगत आहेत. अद्यावत गृहात आढळणारे सारे फर्निचर मला त्या गृहात दिसले. विड्याचे पान चवळल्यानंतर आम्हांला अपरिहार्य अशी शुभ्र का-कियात देण्यात आवी. का-कियात अतिशय कडक असते आणि गारो चूप्रमाणे मधुर तर मुळीच नसते. तात्काळ ती डोक्यात भिनते. का-कियात पितांना स्त्रिया सामील झाल्या नाहीत. खासी आणि जैतिया टेकड्यांत एक दंडक म्हणून स्त्रिया दारूही पीत नाहीत आणि धूम्रपानही करीत नाहीत. तो भक्ता फक्त पुरुषांकडेच असतो.

भात, डुकराचे मांस आणि बोंबील यांचे फारच सुंदर जेवण तयार करण्यात आले होते. आम्ही खेड्यात ती रात्र घालवली. एका घरात मला ऐसपैस खोली देण्यात आली. पण गारो टेकड्यांतील मऊ पेंढ्यांची मात्र तीव्र उणीव मला भासत होती.

पन्त्याच्या छपरावर पावसाची टपटप सारखी चालू राहिल्याने सारी रात्र मला झोप आली नाही. पावसाबरोबर सोसाट्याचा वाराही असल्याने डोळे मिटणेच अशक्य झाले होते. मावसिरमला बहुतेक वेळा पाऊस पडतच असतो, असे मला समजले. लोक कसा तग धरतात, याचे मला आश्चर्य वाटले. मी घरमाल्काला उठवले आणि कदाचित बरे वाटेल म्हणून का-कियातचा आणखी एक डोस मागवला. तो गृहस्थ मोठा रंगेल प्राणी होता. तो दोन बाटल्या घेऊन माझ्या खोलीत आला. योग्य माणूस भेटला असे मला वाटले. तो खेड्यातला सर्वात वयस्कर माणूस आहे, असे कळल्याने त्याच्याकडून भरपूर माहिती मिळण्याची खात्री होती. मोडक्या तोडक्या हिंदीत आणि टॉस अँड मॉस (हो, ठीक या अर्थी) स्वरूपाच्या इंग्रजीत तो बोलू शकत होता. युद्धकाळात या भाषा तो शिकला होता, असे त्याने सांगितले. मी त्याला ईश्वराविषयी विचारले. त्याला ते - ऊळै - असे संबोधतात. मानवमात्राची देखभाल करणाऱ्या एकमेव परमेश्वरावर खासींची दृढ श्रद्धा आहे, असे त्याने सांगितले. तो म्हणाला “-मूर्तिपूजेवर आम्हा खासींचा विश्वास नाही. माणूस मरतो तेव्हा त्याचा आत्मा मरत नाही, असे आम्ही मानतो. मृतात्म्याच्या सन्मानार्थ आम्ही कीर्तिस्तंभ उभारतो. त्यामुळे हे आमचे कल्याण करतात. पिशाच्चांवरही आमचा विश्वास असून योग्य त्या उपचारांनी त्यांचे समाधान करावे लागते; नाहीतर ती आमचे अकल्याणही करू शकतात.”

खासी धर्म जैतियांच्या धर्मकल्पनांपेक्षा अगदी वेगळा असल्याचे मला आढळले. नंतर एका प्रसंगी वेदिंखल्लम उत्सवाच्या निमित्ताने जेव्हा मी जोवाईला भेट दिली तेव्हा जैतिया हे पुष्कळसे हिंदूप्रमाणे असल्याचे माझ्या लक्षात आले. एके काळी जैतिया राजे ब्राह्मण होते आणि त्यांनी देवीपूजा त्या भागात प्रचलित केली, असे मला समजले. कुचबिहारहून १६६२ साली जैतेश्वरी देवीची एक प्रतिकृती जैतियांनी आणली असे म्हणतात. जैतियांवर बंगाल्यांचा प्रभाव पडला असण्याचीही शक्यता आहे. कारण एके काळी बंगालच्या अगदी सीमेलगतच जैतिया राज्य होते. मांगलांच्या काळी ते मुस्लिम प्रभावाखालीही आले असावेत, अशी माझी कल्पना आहे. वेदिंखल्लमच्या वेळी जे कागदी चबुतरे करण्यात येतात ते शिया मुसलमानांच्या ताझियांप्रमाणे दिसतात. ते आणि इतर कागदी राक्षस खेड्यातील तळ्यात दरवर्षी बुडवण्यात येतात. प्लेग आणि चर्मरोग यासारखी आपत्ती टळावी, म्हणून असे करण्यात येते, असे मला जोवई येथे सांगितले गेले. जैतियांचा नजिकच्या राज्यांशी वारंवार धनिष्ठ संबंध आला असे इतिहासावरून समजते. जैतिया शुक्र नाचही याच गोष्टीला बळकटी आणतो. या नाचात पुरुष व स्त्री विशिष्ट कथक आविर्भाव करीत

नृत्य करतात. मी मात्र प्रथम तो नाच पाहिला, तेव्हा तो बंगालीच आहे असा माझा गैरसमज झाला. ते एक दरबारी नृत्य आहे. संपूर्णतया जमाती असलेल्या आणि स्त्रियांच्या पावित्र्याचे प्रतीक असलेल्या लाहो नृत्यासारखा त्याला विशेष अर्थ मात्र नाही.

“ गारो, खासी आणि जैतिया यांनी मातृसत्ताक पद्धती एकाच वेळी प्रचलित केली, असे आवर्जून प्रतिपादन करणाऱ्या गारो दंतकथेविषयी काही माहीत आहे काय ? ” असे त्या गृहस्थाला मी विचारले. त्या सभेसंबंधी मला तो काहीही सांगू शकला नाही. तो एवढेच म्हणाला, “ गारो आमचे शेजारी आहेत. आम्ही नेहमीच एकमेकांशी सह्यामसल्लत करीत असू. पूर्वीसुद्धा आम्ही एकमेकांनी विचारविनिमय केला असेल. ” गारो हकीकतीस पुष्टी देऊ शकेल, अशी एकही कहाणी मला खासी किंवा जैतिया विभागात आढळली नाही, हे मोठे नवल्वच होय. या उलट गारो वृत्तांतासंबंधी शंकाही घेता येणे शक्य नाही; कारण गारो टेकड्यातील जवळ जवळ सर्व खेड्यात थोड्याफार फरकाने ती सर्रास आढळते. खासी आणि जैतिया यांच्यातही संपत्तीचा वारस म्हणून स्त्रियाच आढळतात. साधारणपणे सर्वात धाकट्या मुलीला ती प्राप्त होते. तिला खासी लोक का-खद्दू असे संबोधतात. स्त्री आणि पुरुषातील संबंध अबाधित राहावेत म्हणून गारोंच्या प्रमाणेच त्यांनीही बंध-प्रतिबंधाची पद्धती सुरू केली आहे. या जमातीत व्यक्ती नव्हे तर घराणे हेच समाजाचा घटक मानले जाते, आणि सर्वात वडील मामा हा नेहमी सर्वात श्रेष्ठ असतो. मालमत्तेच्या कारभाराशी पुरुषांचा नेहमी संबंध असतो. पुरुषांच्या संरक्षक सामर्थ्यावाचून स्त्रियांना मालमत्तेची देखभाल करणे जमायचे नाही, म्हणून अशी व्यवस्था स्वाभाविकच वाटते.

लग्नानंतर गारो टेकड्यातल्याप्रमाणेच येथेही वराला वधूच्या माहेरी राहावे लागते, असे त्या गृहस्थाने मला सांगितले. मुलेबाळे झाली की, त्याला स्वतंत्र बिन्हाड मात्र थाटता येते. खासी विवाहपद्धतीचे मनोवेधक विधी मला माहीत झाले. मोजके मित्र व नातेवाईक यांच्यासमोर पुरुष व स्त्री पती व पत्नी म्हणून घोषित केले जातात. वर व वधू यांनी एकाच थाळीत जेवणे आणि दोन तुंब्यांतील का-कियात एकत्र मिसळणे अशासारखे काही साधे सोपस्कार साजरे केले जातात. घटस्फोट घेणे सोपे असते. व्यभिचार हा भयंकर गुन्हा असून गुन्हेगारांना ग्रामसमानाकडून जबरदस्त शिक्षा देण्यात येते. खासी लग्नसमारंभ म्हणजे पुरुष आणि स्त्री यांना एका छत्राखाली आणण्याचा मार्ग असून हिंदू मानतात त्याप्रमाणे आत्म्यांचे मीलन वगैरे प्रश्नच त्यात नसतो, अशी माझी तरी समजूत आहे. वर सांगितलेल्या सोपस्कारातून न जाताही पुरुष व स्त्री कधी-कधी एकत्र नांदायला प्रारंभ करतात. खेड्यातील समाज त्यास मान्यता देतो. मात्र त्यांनी विवाहित जोडप्याप्रमाणे वागले पाहिजे. खिस्ती बनलेल्या खासींच्या बाबतीत आता सर्वच बदलले आहे. खासी टेकड्यांतील बहुतेक खेड्यांत पाद्री आणि चर्च असून तेथेच विवाह साजरे होतात,

गारो झोपड्या

गारो आई

खम्पती मुली
विणीत असता

मोनपा मुली

मला दुसऱ्या दिवशी मावसिरम क्लबमध्ये नेण्यात आले. तेथे मला काही गाणी ऐकायला मिळणार होती. बहुतेक गायकांनी माझी निराशा केली. कारण त्यातील काहींनी एक तर हलक्याफुलक्या पाश्चात्य सुरावटीत गायचा प्रयत्न केला, किंवा भारतीय शास्त्रोक्त संगीताचे नमुने तरी सादर केले. निकटवर्ती बंगाल्यांपासून त्यांनी शास्त्रीय सुरावट उचलली असावी असे दिसते. हे अनुकरणही अगदी सामान्य दर्जाचे वाटल्याने मी ते ऐकायचे नाही असे ठरवले. मी त्यांच्याजवळचा हार्मोनियम काढून घेतला आणि त्याऐवजी खासी दो-तारा हे तंतुवाद्य त्यांना दिले. स्थानिक कलाकार दो-तार्याच्या साथीत गायचे विसरले नव्हते. त्यानंतर मात्र फारच सुरेख खासी लोकसंगीत मला ऐकायला मिळाले. मला आवडावे म्हणून आदल्या दिवशी सायंकाळी हार्मोनियम आणि क्लॅरिओनेट घाईघाईने जमवण्यात आले होते, असे मला नंतर खेडुतांकडून कळले.

खासी आणि जैतिया टेकड्यांतील लोकांचे ग्रामीण संगीत सुरक्षित ठेवायचे प्रयत्न मोठ्या प्रमाणात होणे अत्यावश्यक आहे. गिटार आणि इतर पाश्चात्य वाद्यांचे आकर्षण जवळजवळ सर्व खेड्यांतून वाढत असून, त्यांच्या सांस्कृतिक परंपरांशी निगडित असे ग्रामीण संगीत लोक विसरत आहेत. या आधुनिक वाद्यास दृढलयीची आवश्यकता असल्याने त्याचा गीतांवरही एक प्रकारे परिणाम झाला आहे. आधुनिक गतिमान सुरावटीमुळे भाषेचे मोल किंवा सौंदर्यही कमी लेखले जाते. प्रीतीच्या जोडीलाच ज्यात सुंदर झूम भूप्रदेश, निसर्ग, पक्षी यांचे वर्णन असते, अशा लोकगीतां-इतकी आल्हाददायी आधुनिक खासी प्रीति-गीते नसतात.

गीतांव्यतिरिक्त मृदंगवादनही मी ऐकले. मावसिरम येथील मृदंगवादकांनी विविध प्रकारचे बोल काढले. एका बृद्ध वादकाने तर जवळजवळ तीस बोल काढले.

भारत-पाकिस्तान सरहद्दीलगतच्या बालात भागात काही गारो राहत असल्याचे मला मावसिरम येथे समजले. पावसाला न जुमानता मावसिरमहून जवळजवळ चाळीस मैल असलेल्या बालातला जायला आम्ही निघालो. रस्ता निसरडा झाला होता आणि वाटेत कित्येक ठिकाणी कडे कोसळले होते. एक तर जीपचे इंजिन थंड व्हावे म्हणून किंवा रस्ता साफ करण्यासाठी प्रत्येक मैलावर आम्हांला थांबावे लागे. बालात रस्ता अगदीच अरुंद असून घनदाट अरण्यातून जातो. हा रस्ता म्हणजे इंजिनिअर्सची करामत असून तो तयार करीत असताना कित्येक लोकांना आपले प्राण गमवावे लागले होते. मनातल्या मनात कामगारांना मी आदरांजली अर्पण केली आणि रस्ताभर आम्ही सुरक्षित राहावे म्हणून प्रार्थना केली; कारण एका ठिकाणी तर चिखलात जीप रुतली आणि उणापुरा एक तास आमचा खोळंबा झाला. परत फिरणेही शक्य नव्हते. कारण आमच्या मागाहून आलेल्या काही प्रवाशांनी आपण निघाल्यानंतर लगेच मागे

भली मोठी दरड कोसळल्याची माहिती आम्हांला दिली होती. रस्त्यात काम करणाऱ्या काही पी. डब्ल्यू. डी. च्या मजुरांनी चिखलातून जीप एकदाची बाहेर काढली आणि आम्हांला पुढे प्रवास करता आला.

मला बालात अतिशय उष्ण वाटले. खेड्यातील बाजारात आम्ही आमची जीप लावली आणि गावात गेलो. काही गारो चेहरे पाहून मला बरे वाटले. गारो टेकड्यातील गारोपैक्षा ते अधिक कपडे घालीत असल्याचे माझ्या लक्षात आले. अभिवादन करताना त्यांनी हिंदूप्रमाणे हात जोडले. सपाट भूभागातून मागवण्यात आलेली धोतरे त्यांच्यापैकी काहीजण नेसले होते. येथील झोपड्याही उंचावर उभारलेल्या नव्हत्या. सरहद्दीलागतच्या बंगाल्यांचे रीतीरिवाज त्यांनी अंगिकारल्याचे अगदी स्पष्ट दिसत होते. बोलंगिरी आणि इतर खेड्यांत मी ऐकलेली गारो लोकगीते ते म्हणू शकत होते. खासींबरोबर त्यांचे सलोख्याचे व मैत्रीचे संबंध असून त्यांच्यापैकी बहुतेकजण खासी उत्तम प्रकारे किंवा बंगाली थोडीथोडी बोलू शकतात.

गारांसमवेत सुमारे दोन तास घालविल्यानंतर आम्ही मावसिरमला यायला निघालो. सुदैवाने पाऊस थांबला होता आणि पी. डब्ल्यू. डी. च्या मजुरांनी रस्त्यातील सारे अडथळे दूर केले होते. सूर्यप्रकाशानंतर काही तासातच रस्ता संपूर्णपणे कोरडा झालेला पाहून मला आश्चर्य वाटले. ताशी पंधरा मैल वेगाने आम्हांला जाता आले. मी सुटकेचा निःश्वास सोडला आणि त्याच दिवशी शिलॉंगला जाण्याची वाई केली. मावसिरमला आम्ही चहा घेण्यापुरते थांबलो. पुनः पावसात सापडायला मी तयार नव्हतो; कारण जीपच्या टपातून पाणी गळायला सुरुवात झाली होती आणि फिल्म रोल व कॅमेरा यांचे नुकसान होण्याची भीती वाटत होती. आम्ही आडाखा बांधल्याप्रमाणे मावसिरम ते मॉफलॉंग हा सर्वच्या सर्व रस्ता कोरडा होता. आम्ही चांगल्या वेगाने जाऊ शकलो. मॉफलॉंग येथे कॅप्टन हंटच्या बारमध्ये उपाहार घेण्यासाठी आम्ही थांबलो. इंग्लंडला जाऊन आलेले काही दोस्त तेथील उत्कृष्ट कंट्री पबशी त्याची तुलना करतात. देशाच्या या विभागातील कोणताही प्रवासी मॉफलॉंग बारमध्ये हजेरी लावल्याखेरीज राहात नाही. अर्धा एक तास विश्रांती घेतल्यावर आम्ही शिलॉंगला जायला निघालो.

शिलॉंगमधील माझ्या काही दिवसांच्या मुक्कामात मी पुष्कळ खासी कुटुंबांना भेटी दिल्या. पावसामुळे खेड्यातील सफरी काही काळापुरत्या तरी मला रद्द कराव्या लागल्या. शिलॉंगला सैंग खासी मंडळाने सादर केलेला 'मावलै' नाच बघायची संधीही मला लाभली. मावसिरमला मी पाहिलेल्या निरनिराळ्या नृत्यांची पुनरावृत्ती करण्यात आली होती. प्रामुख्याने जमाती स्त्रियांनीच चालवलेल्या बड्या बाजारासही मी कित्येकदा भेटी दिल्या. दरवर्षी हा बाजार जळून खाक होतो आणि विचान्या

आदिवासी दुकानदारांचे फार हाल होतात. आता सिमेंटचे बांधकाम सुरू आहे. या बाजारात अगदी पिनांपासून जुन्या अमेरिकन कपड्यांपर्यंत आपणांस काहीही विकत मिळू शकते ! आठवड्यातून एकदा मोठा बाजार भरतो. शेजारपाजारचे सर्व खेडुत विक्रीसाठी आपापला माल बाजारात आणतात. हजारो रुपयांची देवघेव त्या दिवशी चालते.

बड्या बाजारातील चहाच्या दुकानातही मी गेलो. स्त्रियाच ती चालवतात. ही दुकाने खूपच स्वच्छ आढळली. चहा ओतण्यापूर्वी खासी स्त्रिया कप उकळत्या पाण्याने विसळून घेतात. सर्व उत्सवांच्या वेळी शिलॉंगला किंवा इतरत्र अशी दुकाने उभारली जातात.

शिलॉंगला बरेच दिवस अडकून पडल्याने ती भाषा सुद्धा शिकायचे मी ठरवले. खासी शिकायला कठीण वाटली. काय, कसे काय, या अर्थी “—खु ब्लै—” नमस्कार आणि अशाच प्रयोगांच्यापुढे मला मजल मारता आली नाही ! खासीच्या मानाने गारो शिकणे मला कितीतरी सोपे वाटले होते. आसाम आणि नेफातील कोणत्याही वन्य बोलींशी खासीचे सादृश्य नाही. खासी आणि जैतिया या सजातीय जमाती असून त्या अॅस्ट्रो-आशिआई वंशाच्या मानल्या जातात. कंबोडियाच्या काही भागात आणि मलाया द्वीपकल्पात अशीच बोली बोलली जाते असे अभ्यासू संशोधकांनी सिद्ध केले आहे. खासींच्या मूळ वसतिस्थानावर त्यामुळे काहीसा प्रकाश पडतो. आसामच्या या भागात खासी आणि जैतिया केव्हा आले यासंबंधीचा काहीही खुलासा इतिहासात सापडत नाही. त्यांच्यात आणि बलाढ्य कूच राजा नरनारायण यांच्यात सोळाव्या शतकात झालेल्या संघर्षाची माहिती आसामच्या इतिहासात आढळते. अहोम राजवटीच्या अस्तापर्यंत त्यांच्याशी जैतियांना वारंवार युद्ध करावे लागे. सिल्हेटला लागून असल्याने आणि बंगाल्यांशी संबंध असल्याने आसामचे एकामागून एक राज्यकर्ते बनलेल्या कोच, अहोम आणि शेवटी ब्रिटिश यांच्याशी जैतियांचे निकराचे संघर्ष निर्माण झाले. १८२६ साली त्यांच्या विभागातून ब्रिटिशांना रस्ता तयार करावयाचा होता, तेव्हा खासी आणि ब्रिटिश यांच्यात प्रथम संघर्ष निर्माण झाला. यातून युद्ध निर्माण होऊन ते १८३३ साली सर्व खासी प्रमुख नामोहरम होईपर्यंत चालले. आपली भूमी बळकावणाऱ्या ब्रिटिशांची जैतियांनी कधीच गय केली नाही. अजूनही जोवई येथे अशी काही माणसे आहेत की जी बटाटे खात नाहीत. आसामचे पहिले कमिशनर डेव्हिड स्कॉट यांनीच प्रथम बटाट्यांची लागवड केली !

बेदिंखल्लम उत्सव पाहायला मी जोवईला सुद्धा गेलो. पर्जन्योत्सव असे त्याचे अचूक वर्णन मी करीन ! उत्सवकाळात खरे सांगायचे तर जैतिया पावसाची आराधना करतात. या समारंभात लोक अक्षरशः चिखलात नाचतात आणि गातात. या

उत्सवातील नाचणे म्हणजे मन मानेल तशा उड्या मारणे म्हणता येईल. जो तो आपल्या लहरीप्रमाणे विविध आविर्भाव करतो. हात हवेत उडवले जातात आणि ढोलाच्या ढोक्याला पाय मागे पुढे टाकले जातात. पाण्याच्या डबक्यात सुद्धा लोक नाचतात आणि एकमेकांवर चिखल फेकतात. अशा प्रसंगी साधारणपणे लोकांनी मनसोक्त का-कियात झोकलेली असते. नियोजित संचालक जरी उघडपणे मद्यपान करू देत नसले तरी डोस घेण्यासाठी रंगेल लोक मधून मधून नाच सोडून आपापल्या घराकडे धूम ठोकतात. गावाबाहेर रस्त्याच्या कडेला गावठी मद्य पुरवणारी काही दुकानेही उघडली जातात. खिरीम संस्थानाचा सिएम (प्रमुख) वार्षिक आभार-प्रदर्शनाचा नाच-शाद नोंग्रकेम आयोजित करतो तेव्हा स्मित येथेही मला हे आढळले. खेड्याला मी पहिल्याने भेट दिली तेव्हा माझ्या लक्षात काही आले नाही. दुसऱ्या वेळी मला शिलाँगहून स्मितला पायी जावे लागले. रस्त्याने मला का-कियातची अनेक दुकाने दिसली. स्मित येथे शाद-नोंग्रकेमच्या वेळी सिएम मद्यपानावर बंदी घालतो. स्मित किंवा जोवई येथे मला झिंगलेले दारुडे मात्र आढळले नाहीत.

इतर मागासलेल्या भागाप्रमाणे खासी आणि जैतिया शेतीवर उदरनिर्वाह करतात. साळीपासून ते अननस, बटाटे, पोफळी, विड्याच्या पानांपर्यंत विविध प्रकारची उत्पन्ने ते काढतात. त्यांच्यात झूम शेतीही प्रचलित आहे. खासी नारिंगे फार गोड असतात आणि सान्या राज्यभर त्यांना चांगली मागणी असते. परंतु सोयीच्या दळण-वळणाअभावी ती रवाना करणे नेहमीच सोपे नसते.

गेल्या काही वर्षांत खासी वेषभूषेत फार मोठा फरक झाला आहे. विजारी, अर्धविजारी खेडोपाड्यांत जाऊन भिडल्या आहेत. पुरुष आताशा खासी पागोटीही घालीत नाहीत. विणलेल्या निळ्या टोप्या आणि टोप वापरले जातात. तरीही नाचात भाग घेतेवेळी खासी आणि जैतिया धोतर नेसतात आणि मोठाली पागोटी घालतात. खासी आणि जैतिया स्त्रियांनी मात्र काही मर्यादेपर्यंत आपला मूळ वेष कायम ठेवला आहे. लांब झगे आणि परकर घालीत असल्या तरी त्या त्यांवरून पूर्वीप्रमाणे कपडा आणि शाल घेतात. अद्ययावत महिला वगळल्या तर बहुतेक स्त्रिया लांब अस्तन्या घालतात. बिल्कुल पटाणी पद्धतीप्रमाणे आपले हात व चेहरे त्या बहुधा उघडे ठेवतात !

खासी स्त्रियांना दागिने घालण्याचाही फार पोक आहे. ऐपत असली तर अंगावर सोने घालणेच त्या पसंत करतात. मनगटी सोनसाखळ्या मला सर्वांच्याच आवडीच्या दिसल्या.

खासी आणि जैतिया लोक ठेंगण्या बांध्याचे, सावळ्या किंवा बदामी रागरंगाचे आहेत. पुरुषांपेक्षा स्त्रिया अधिक देखण्या असतात. त्या खरोखरच धडधाकट असतात आणि अवघड काम करू शकतात. अंतर्वर्ती विभागातील स्त्रिया तर पुरुषांपेक्षा अधिक

ओझे वाहताना मला आढळल्या. खासी आणि जैंतिया म्त्रिया केव्हाही मोठ्याने बोलत नाहीत.

खासी आणि जैंतिया टेकड्यांतील माझ्या अनेक सफरींत मला गारोइतकेच खासीही आतिथ्यशील वाटले. त्यांच्यांत सहज मिसळता येते. सोप्या चटणीच्या आणि माणसाला न थकवणाऱ्या त्यांच्या भागातील पहाडीशीच मी त्यांची मनातल्या मनात नेहमी तुलना करतो !

* * *

प्रकरण चवथे

चांदण्यांच्या प्रदेशाकडे

शिलॉंगला मी अनेकदा गेलो. एकदा हॅपी व्हॅली-आसाम रेजिमेंट सेंटरला जायचा योग आला. पल्टणीतल्या एका अधिकाऱ्याने करमणुकीचा कार्यक्रम बघायला जायचे मला निमंत्रण दिले होते. आसाममधल्या सर्व भागांतील जमाती लोकांची ही पल्टण बनवलेली होती. एकाच वेळी अनेक जमाती कुटुंबांना भेटण्याची अमोल संधी मला मिळाली. एका लुशाई कुटुंबात लुशाई दारू आणि संगीत यांनी माझे आदरातिथ्य करण्यात आले. लुशाई स्त्रियांच्या पोषाखाने माझ्यावर खूपच छाप पडली. हॅपी व्हॅलीत दिसलेल्या जवळ जवळ सर्व लुशाई स्त्रियांनी शुभ्र चांदण्या असलेले निळे स्कर्ट्स घातले होते. चांदण्या बघताच माझ्या मनाचा निश्चय झाला. मनात आले की आता पुढची सफर ऐजालची करायची.

शिलॉंगहून मिझो टेकड्यांना जोवईवरून रस्ता जातो. प्रवासाला दोन दिवस लागतात. पावसाचा आपल्याला काही त्रास होणार नाही या समजुतीने सप्टेंबरमध्ये मी ऐजालला जायला निघालो. पण मी फसलो. जगाच्या या भागातील हवामानासंबंधी अंदाज करणे मोठे कठीण आहे. काही तुरळक मेघ वर्षातल्या कोणत्याही काळी आणि क्षणी एकमेकांवर थडकतील आणि पाऊस कोसळेल. उन्हाळी पाऊस असेल, नाहीतर हिवाळी पाऊस, पण सर्वसाधारणपणे पाऊस हा असतोच. जोवईला जीपने जायला शिलॉंगहून मी रामप्रहरी निघालो. काही वर्षांपूर्वीच रस्ता तयार केलेला असल्याने आणि सारख्या वाहतुकीमुळे व दुरुस्तीमुळे मार्ग टवलेली असल्याने जोवईपर्यंतचा प्रवास आरामात झाला. जोवईपासून काही मैलांवर असलेल्या ख्लेरिहाटपासून सिल्वरला जाणारा नवा ब्रदरपूर रस्ता जेथून सुरू होतो तेथून खऱ्या कसोटीला सुरुवात झाली. रस्ता अतिशय निसरडा झाल्याचे आणि पावसापासून संरक्षणास जीपचे टप कुचकामी झाल्याचे मला आढळले. रस्त्यात काम करणाऱ्या पी.डब्ल्यू. डी. च्या काही मजुरांनी रस्त्यात कडेपात होण्याची शक्यता असल्याने आम्हांला खबरदारीने पुढे जायची सूचना दिली. सुदैवाने कडेपात झाला नाही. पुलावरून गाडी चालवणे मला मात्र फार अवघड वाटत होते. जोवई-ब्रदरपूर रस्त्यातील बहुतेक पूल बांबूंचे उभारले असून, जेव्हा एखादे वाहन त्याच्यावरून जाते तेव्हा ते करकरतात आणि भारामुळे डगडग हलतात !

दर्शक फलकांवरील नियंत्रित वेग ठेवूनच अगदी सावकाश हे पूल पार करावे लागतात. सान्या प्रवासात मी सरळ पुढे पाहात होतो. स्टिरिंगवरील तांबा सुटण्याच्या भीतीने आजूबाजूला मुळीच पाहिलें नाही. जवळ जवळ वीस मैल गेल्यावर सावकाशपणे व सावधपणे गाडी चालवणे न जमल्याने ड्रायव्हरच्या ताब्यात गाडी देणे मी शहाणपणाचे मानले. सायंकाळी उशीरा आम्ही बद्रपूरला पोचलो. हाही भाग जलमय झाला असल्याने अनेक पूल आणि दलदली पार कराव्या लागल्या. सिल्वरला पोहोचण्यापूर्वी एका नदीवर पूल नसल्याने ती ओलांडायला आम्हांला जीप नावेत चढवावी लागली. आम्ही सत्री खूप उशीरा सिल्वरला आलो. सिल्वरचा बाजार बंद होत होता. कसे तरी एका दुकानावर थोडे फार खायला आम्हांला मिळाले. आम्ही इन्स्पेक्शन वंगल्यात मुक्काम केला. रात्रभर मी झोपू शकलो नाही. सिल्वरला अजूनही उकाडा होता आणि मच्छरांनी मला सळो की पळो करून सोडले. गौहती-पेशाही सिल्वर अधिक ऊष्ण होते. दुसऱ्या दिवशी सकाळी आम्ही लवकरच निघालो आणि फूट हिल्सला सातच्या सुमारास पोचलो. त्या दिवशी पाऊस पडला नाही. आम्ही चांगला वेग ठेवू शकलो. ऐजाल रस्ता दाट हिरव्यागार अरण्यातून जातो. केव्हा केव्हा रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंस असणाऱ्या पेटवलेल्या झूम शेतातून जीप पुढे न्यावी लागली. पेट्रोलची टाकी भडकायचा धोका कायम असल्याने अशा ठिकाणातून झपाट्याने पुढे जावे लागे !

वाटेत आम्ही जेवण केले. कोलासेब येथे प्रवाशांसाठी जेवणाची व राहण्याची सोय असलेले सुंदर हॉटेल आहे. खेडुतांनी उघडलेल्या दुकानातून सुमारे पंधरा एक मैल गेलो की आम्ही चर्चा घेत असू. खासी आणि जैतिया टेकड्यांतल्याप्रमाणे येथेही चहाच्या दुकानांची व्यवस्था स्त्रियाच पाहतात. ऐजालला मी तिसऱ्या प्रहरी पोचलो. चर्चमध्ये जाणाऱ्या लुशाई पुरुष, स्त्रिया आणि मुलांच्या रांगांच्या रांगा मला दिसल्या. रविवार असल्याने चर्चच्या घंटा घणाणत होत्या. रविवारच्या प्रार्थनेला जाण्यात लुशाई अगदी तत्पर असतात आणि ती ते अगदी क्वचितच चुकवतात. लोकांना रस्ता ओलांडू देण्यासाठी मधून मधून थांबण्यात आम्हांला सुमारे अर्धा तास खेळवावे लागले. त्यांच्यातील जवळ जवळ सर्वांनी उत्तमोत्तम पोषाख घातले होते आणि ते अगदी शांतपणे जात होते. त्यांच्या या शिस्तीचे मला कौतुक वाटले. दुसऱ्या बाही प्रसंगी पाहुणा आला रे आला की त्याच्याकडे तात्काळ नजरा वळतात आणि चर्चा सुरू होते. ऐजाल हे अगदी एकीकडे असून अगदीच काही महत्त्वाचे काम असल्या- शिवाय फार थोडे लोक तिकडे जातात. वाहतुकीचा प्रश्नही आहेच. एखाद्याजवळ जर स्वतःची गाडी किंवा जीप नसली तर मग मालगाडी किंवा भाडोत्री जीपमध्ये जागा मिळवावी लागते. युध्दकाळातील ग्वरेदीमुळे असेल, पण ही वाहने अगदी खराब अवस्थेत असतात. त्यांच्यापैकी अनेक खोड्याळ झालेली मला दिसली, तरीही

त्यांच्यापैकी बहुतेक ऐजाळला पोचतात, कधी कधी तर वेळेवरही, हे मात्र सांगितलेच पाहिजे. तिकडचे ड्रायव्हर्स गाडी खरीखरच जल्द चालवू शकतात.

सर्किट हाऊसला जाण्यापूर्वी चहा घेऊन ताजेतवाने व्हायचे मी ठरवले. बड्या बाजारात आम्ही गाडी थांबवली आणि चहाच्या दुकानात शिरलो. माझ्या आगमनाची वार्ता माझ्या येण्यापूर्वीच पसरली होती. ऐजाळला भेटलेल्या पहिल्याच चहावाल्या मुलीने माझ्यासंबंधीचे एक पत्रक मला दाखवले. मला नवल वाटले. माझ्या भेटीसंबंधी मी काही मित्रांना फक्त कळवले होते. माझ्या मित्रांनी प्रत्येक लुशार्डस भेटून मला त्यांचे फोटो काढून द्यावेत म्हणून सांगितले होते. ऐजाळला मी 'फोटोवाले बाबू' म्हणून ओळखला जाऊ लागलो.

सर्किट हाऊसवर रात्री उशीरा, मला गाणे म्हणून दाखवण्याची इच्छा असलेल्या लुशार्ड मुलामुलींनी मला वेढले. स्थानिक शासन व्यवस्थेला मी म्हणजे एक कटकट वाटलो असेन. दुसऱ्याच दिवशी मला पाठवलेल्या एका चिठ्ठीत डेप्युटी कमिशनरच्या मदतनिसाने आदल्या दिवशी सायंकाळी मला भेटायला शेकडो लुशार्ड आले असताना काही फुलांचे ताटवे तुडवले गेले असल्याची तक्रार केली होती. ह्या फुलांचे बी कोठून तरी फार दुरून खास आणले होते, असाही खुलासा त्याने पुढे केला होता. फुलांच्या ताटव्यांच्या घटनेने मला अतिशय वाईट वाटले. पण मलाच माहीत नसल्याने मला भेटायला आलेल्यांची नावे प्रशासकांना मी काही सांगू शकत नव्हतो. आणि मला माहीतही असती, तरी त्यांतल्या कोणी फुले तुडवली याची तरी मला खात्री कोठे होती! मी अस्वस्थ झालो. संबंधित अधिकाऱ्यांना लांबलचक पत्र लिहिण्यात मी अर्धा तास घालवला. कलाकारांना माझ्याकडे पाठवण्याची व्यवस्था करणाऱ्या लुशार्ड मित्रांना माझी कुचंबणा मी सांगितली. त्यांनी तात्काळ ती जबाबदारी आपल्यावर घेतली. त्यानंतर फुलांच्या हकीकतीसंबंधी विचारपूस करण्याची मी उठाठेवही केली नाही. हा काही मोठा उल्लेखनीय प्रसंग नव्हे. पण प्रवासी अशा प्रसंगात सापडतीलही. स्थानिक रहिवाशांचा सच्चा आणि प्रामाणिक स्वभाव माझ्या लक्षात आला, म्हणून ही हकीकत सांगितली. मला भेटायला आलेल्या सर्वांनी आपणच ते केले असावे असे समजून, "माझ्या हातूनही हे झालं असेल, माफ करा हं," असे म्हणत माझ्याकडे पुन्हा येऊन माफी मागितली.

ऐजाळ येथील घरांपैकी जवळ जवळ निम्म्या घरी मी गेलो. वॅलॉस (गावठी विडी) आणि लुशार्ड हातसडीची दारू यांपेक्षा मला अधिक काही लाभ झाला नाही. मिथुन शिंगे किंवा लुशार्ड मृदंग यांचे सुंदर तालसूर फारच थोड्या लुशार्डकडे ऐकायला मिळू शकले. (Beautiful brown eyes) आणि (You are my sunshine)च्या भ्रष्ट आवृत्त्या ऐकण्याचे कष्ट मी घेतले नाहीत. ऐजाळ हे शिलाँगची प्रतिकृती बनत

असून तेथे ज्यांची सखोल माहिती मिळवायची माझी इच्छा होती, त्या लुशाई चालीरीती आणि परंपरा यांसंबंधी लोक फारच थोडे सांगू शकले. मी आसपासपच्या खेड्यांत जायचे ठरवले. मोडके तोडके आसामी किंवा कामचलाऊ हिंदी यांपैकी काहीच येत नसल्याने खेडुतांकडे सरळ जाण्यात मोठीच अडचण आली. एका तरुण लुशाई मित्राने स्वखुशीने माझ्याबरोबर खेड्यात यायची तयारी दाखवली. त्यानंतर मात्र मला त्या दुभाषाकरवी खेडुतांशी संभाषण करणे सोपे झाले. लुशाई विभागच एकीकडे असल्याने लोकांना हिंदी किंवा आसामी बोलता न येणे स्वाभाविक आहे. गौहाती किंवा शिलाँग या दोन्ही ठिकाणी फार मोठ्या संख्येने लुशाई विद्यार्थी आढळतात हे खरे. तरी बहुसंख्य लोकांना आपल्या विभागाची हद्द ओलांडण्याची कधी वेळ आलेली नाही. खरे म्हणजे सिल्वर-ऐजाल रस्ता नव्हता, तेव्हा सरहद्दीच्या दोन्ही बाजूंच्या लोकांशी संबंध ठेवणे त्यांना अधिक सोपे जात असे. पुष्कळसे लुशाई अजूनही बर्मी सेनादलात काम करीत असल्याचे मला ऐजाल येथे समजले. चोरून आणलेल्या बर्मी फण्या आणि तसल्याच वस्तूंच्या विक्रीवरून ब्रह्मदेशचा मार्ग अजूनही खुला असल्याचे सिद्ध होते. अर्थात चोरीचा माल काही ब्रह्मी आणि लुशाई यांच्यातील संबंधाचे प्रतीक ठरू शकणार नाही. इतिहासाच्या भाषेत बोलायचे झाले तर लुशाई त्यांच्या हल्लीच्या जागी आताआताशाच आलेले स्थलांतरित होत. सुप्रसिद्ध इतिहासकार गेटच्या मते लुशाई या विभागात १८४० च्या सुमारास प्रथम आले.

मला वाटते यापेक्षा पुढे ते जाऊ शकले नसते. खडतर भूप्रदेश आणि दळण-वळण जवळजवळ नाहीच; यामुळे पुढे आगेकूच करणाऱ्या ब्रिटिश सेनेशी चकमक होईपर्यंत आसाममधील घडामोडींपासून पूर्णपणे अलिंग राहण्यास त्यांना मदतच झाली. १८४० पासून १८९२ पर्यंत नव्या राज्यकर्त्यांना सारखा विरोध केल्यानंतर मात्र त्यांनी सामोपचाराने वागायला प्रारंभ केला. लुशाई अगदीच मवाळ वाटले तरी प्रसंग येताच ते खूप उग्रही बनू शकतात. हॅपी व्हॅलीतील आसाम पलटण केंद्रात लुशाई हे उत्तम आणि कडवे सैनिक असल्याचे मला सांगण्यात आले. लुशाई हे टेंगण्या बांधणीचे असल्याचेही माझ्या लक्षात आले. त्यांची एकंदर ठेवण विशिष्ट मंगोलियन प्रकारची असून ते मजबूत हाडापेराचे आहेत. बहुतेक जमाती लोकांप्रमाणे येथील पुरुषांच्या चेहऱ्यांवर फार थोडी लव असते. साधारणपणे लुशाई स्त्रिया अधिक चांगल्या दिसतात. एक तर आपले केश त्या मोकळे सोडतात किंवा पाठीमागे त्यांचा अंबाडा घालतात. गावागावातील पद्धतही वेगवेगळी असते. अर्थातच ऐजाल येथे अधिक स्त्रिया पाश्चात्य पद्धतीप्रमाणे केस कापून घेतात. स्त्रिया घरीच विणलेले सुरेख स्कर्ट्स व जाकिटे घालतात. निरनिराळी नक्षी आणि रंग असलेला एक सुंदर लुशाई स्कर्ट तयार करायला जवळजवळ एक वर्ष लागते, असे मला ऐजाल येथे सांगण्यात आले. त्यांच्यापैकी जवळजवळ सर्व स्वतःला लागणारी वस्त्रे विणतात, मी भेट दिलेल्या तेथील

प्रत्येक घरात मला माग आढळला. खेड्यातील स्त्रिया अजूनही आपले कान टोचून घेतात. त्यात त्या हस्तीदंती किंवा तत्सम गोल कड्या घालतात. लुशाई पुरुष आणि स्त्रिया दोन्हींचे डोळे चमकदार असतात. विविधरंगी स्कर्ट आणि पोलकी घातलेल्या लुशाई स्त्रिया या विभागातील स्त्रियात नक्कीच उजव्या ठरतील, अशी माझी खात्री आहे. स्त्रियांच्या स्कर्टसारखेच नक्षीकाम असलेले एक एकेरी कापड पुरुष आपल्या कमरेभोवती गुंडाळतात.

लुशाई झूम शेतातही मी गेलो. इतर विभागातल्याप्रमाणेच लुशाई सुद्धा शेतीवरच जगतात. साळ हे त्यांचे प्रमुख पीक. डुकर आणि मिथुनही ते पाळतात.

टेकड्यांच्या माथ्यांवर लुशाई खेडी अगदी व्यवस्थितपणे वसवलेली असतात. मी पाहिलेली ऐजालच्या आजूबाजूची खेडी काही फार मोठी नव्हती. बहुधा त्यात तीस ते चाळीस झोपड्या होत्या. लुशाईचा पूर्व इतिहास आणि त्यांच्या अधिपतींच्या तावडीतील त्यांच्या जीवनासंबंधीची हकीकत मला खेड्यातून ऐकायला मिळाली. जिल्हा-समितीनेही अधिपतींची पद्धत रद्द करण्यापूर्वी ते गावातील समाजाचे खरे सत्ताधारी होते. शेतीसाठी गावकऱ्यांना जमीन वाटून देण्याचा अधिकार खेड्यातील प्रमुखासच होता, आणि त्याच्या मोबदल्यात हक्काने त्याला काही वस्तू वसूल म्हणून प्राप्त होत. स्वतःच्या किंवा 'उप' म्हणजे सहागारांच्या मदतीने तो खेड्यातील तंटेखेडेही मिटवीत असे. अधिपतीस गुलामसुद्धा वाळगता येत असत. ते प्रामुख्याने त्यांच्या घरी वाढलेली अनाथ मुलेच असत. ठराविक रकमेचा वायदा करून त्या गुलामांना स्वतंत्रही होता येई. गारो नोकमांपेक्षा लुशाई अधिपती अधिक सामर्थ्यसंपन्न होते. गारो-प्रमुख त्यांच्या जमातीच्या कल्याणासाठी जमीन ताब्यात ठेवतात आणि त्यांच्या प्रजेवर त्यांची अफाट सत्ता नसते. अधिपतींच्या सत्तेखाली लुशाईंना जवळजवळ काहीही अधिकार नव्हते. एखादा प्रमुख नकोसा वाटला तरी त्याला ते दूर करू शकत नसत. फार तर ते गाव सोडून दुसऱ्या खेड्यातील अधिपतीच्या छात्राखाली जाऊ शकत.

प्रियाराधन किंवा विवाह या बाबतीत लुशाई मुलांना आणि मुलींना पुष्कळच मोकळीक दिली जाते, असे मला ग्रामस्थांकडून कळले. एकमेकांत मिसळायला आणि आपला जीवनसाथी निवडायला त्यांना मुभा असते. जिच्याशी विवाह करायचा असेल अशा मुलीला मागणी घालण्यासाठी नेहमी मुलाला प्रथम बोलणे करावे लागते. आपल्या आई-वडिलांच्या उभयतांच्या मित्राद्वारा तो तसे करतो. लग्न होण्यापूर्वी वधू-पित्यास वधूमूल्य मिळावे लागते. हे वधूमूल्य नगद किंवा वस्तुरूपाने असावे लागते. हप्त्या-हप्त्याने ते दिले तरी चालते. लग्नानंतर वायको जर बदचाल निघाली, तर तिच्यासाठी मोजलेली रक्कम परत घेण्याचा नवऱ्याला हक्क असतो, घटस्फोट घेणेही

सोपे असून एकमेकांच्या संमतीने लगे मोडता येतात. तरीही मोडलेल्या लग्नांची संख्या खेड्यात काही फार नसल्याचे मला कळले. दैनंदिन जीवनात एकमेकांच्या कारभारात हस्तक्षेप करायचा नाही, या सर्वोत्तम नियमानुसार पुरुष व स्त्री यांचे संबंध नियमित झालेले असतात.

प्रणयाराधनाच्या कालावधीत फारच सलगीचे संबंध ठेवायला लुशाई मुला-मुलींना सक्त मनाई असते, असेही मला सांगण्यात आले. तरीही मुलगी जर गरोदर राहिली तर मुलीच्या वडिलास योग्य ती नुकसानभरपाई द्यावी लागते आणि त्याच्या मागणीस साऱ्या गावाचा पाठिंबा असतो. पण मुलगा जर त्या मुलीशी लग्न करण्यास तयार झाला, तर ठराविक वधूमूल्यापेक्षा त्याला काहीही अधिक द्यावे लागत नाही. लुशाई फार उदार अंतःकरणाचे असून अशा भानगडींची मुळीच चर्चा होत नाही. योग्य सुधारणेने चूक दुरुस्त होऊ शकते, असे लुशाई समाजास वाटते. धर्माच्या बाबतीत मिझो टेकड्यात फार मोठा बदल झाला आहे. अगदी एकीकडल्या खेड्यातच फक्त मूळ जमाती धर्मसमजुतींचे अवशेष आढळू शकतात. बहुतेक लुशाई ख्रिश्चन बनले असून जमाती वेदींची जागा चर्च आणि छोटी ख्रिस्ती देवालये यांनी घेतली आहे. मूळ आदिवासी लुशाई धर्मात 'पथियन' हा परमेश्वर आहे, असा विश्वास आहे. आपण निर्मिलेल्या नरनारीकडे बघायला निर्मात्याला फुरसद नाही, अशीही समजूत आहे. परिणामतः लोकांना संकटात पाडायची संधी कितीतरी पिशाच्चांना आणि राक्षसांना मिळते. योग्य असे बळी अर्पण करून या राक्षसांचे निवारण करावे लागते. लुशाई खेडूत पीक न येणे आणि अशाच दुर्दैवाच्या घटना या राक्षसांच्या माथी मारतात. नुकतीच लुशाईची ही मूळ धर्मकल्पना पुन्हा एकदा तालपुरती उजेडात आली. मिझो टेकड्यांतील बांबूना फुले यायला सुरवात झाली आणि मूळ धर्मश्रद्धेनुसार ते तर खडतर हालअपेष्टांचे आणि दुष्काळाचे पूर्वचिन्ह होय. उत्तर काचर टेकड्यातही मी बांबूना फुले आलेली पाहिली. डाका शेतीतज्ञाने मला सांगितले की, उंदरांना ही फुले आवडतात आणि त्यामुळे पुढे दुष्काळ पडतो आणि दुरवस्था वाढते.

लुशाई धर्माप्रमाणे आत्मा हा मर्त्य नाही. तो स्वर्गाला जातो आणि कालांतराने पुनर्जन्म घेतो. योद्धे आणि शिकारी यांचे आत्मे सहजगत्या स्वर्गात जातात आणि लवकरच पुनः जन्म घेतात, असा विश्वास नेफातील आपातानी आणि डाफलांच्या-प्रमाणेच लुशाईनाही वाटतो. जमाती लोकांतील धाडस आणि पराक्रम यांची जिद्द दर्शविणारीच ही श्रद्धा होय. शूर आणि निर्भय असावे, असे लोकांना नेहमीच सांगितले जाते आणि स्वर्गातील स्थान आणि सहज पुनर्जन्म याचे त्यांना आश्वासन दिले जाते. लुशाई धर्ममताप्रमाणे स्त्रियांना त्यांच्या नवऱ्याने त्यांना आपल्याबरोबर न्यायचे ठरवल्याशिवाय स्वर्गास जाता येत नाही ही बाबही विचारात घेण्याजोगी आहे ! त्याचा कसलाही समाधानकारक खुलासा मला मिळू शकला नाही. आपल्याला स्वर्गात

नेऊ शकणाऱ्या आपल्या नवऱ्यांशी स्त्रियांनी एकनिष्ठ आणि प्रामाणिक राहावे, म्हणून ही युक्ती योजली असावी असे मला वाटते. हिंदूमध्ये सुद्धा पतिभक्तीसंबंधी कितीतरी साहित्य लिहिले गेले आहे. पतिव्रता स्त्रीला दैवी सामर्थ्यही प्राप्त होते, असा पुष्कळ हिंदूंचा विश्वास आहे! खेड्यातील लुशाई जीवनाची कितीतरी छायाचित्रे मला तेथे घेता आली आणि त्यांचे खास ठेवणीतले लोकसंगीतही ऐकायला मिळाले. लुशाई साधारणपणे सामूहिक गीते म्हणतात. ढोल आणि मिथुन शिंगाचे ठेकेवाज संगीत सुरू होते. मी अनेक लुशाई नाचही पाहिले. लुशाई बांबू नृत्य हा प्रकार सादर करणे फार कठीण असते. संगीताच्या ठेक्याबरोबर काही मुलांनी एकमेकावर आपटलेल्या बांबूंच्यामध्ये निर्माण होणाऱ्या पोकळीतून लुशाई मुली इकडून तिकडे कशा काय उड्या मारू शकतात याचे मला अजूनही नवल वाटते. या नाचामुळे तरुण मुली वजनाने सडसडीत राहतात असे मला सांगण्यात आले!

एक मुलगा आपल्या पायाच्या बोटार वरतुळात फिरतो आणि काही मुले त्याच्याभोवती गात आणि टाळ्या वाजवीत बसतात, असा एक नाच लोकप्रिय आहे. अशा प्रसंगी मुले आपल्या फेंड्यात तुरे खोवतात आणि अंगावर आकर्षक शाली घेतात. खेड्यातील एका मेजवानीच्या वेळी मीही 'खौल्म' नृत्यात भाग घेतला. त्यात भाग घेणारे आपले हात उंच उडवीत हळुवारपणे वळसे घेतात. आमच्याजवळ शाल नसल्याने काही मुलांनी आम्हांला स्कर्ट्स दिले. तो नाच करणे मला अगदी सोपे वाटले. खरे म्हणजे सर्व जमाती नृत्ये मनमोकळे सामूहिक नाच असून त्यासाठी फारसे कसब लागत नाही. काही मिनिटांच्या सवयीनंतर कोणालाही पावले टाकणे आणि हाल्वाली करणे जमू शकते.

नागा आणि इतर काही जमातींच्या गीतांशी तुलना करता लुशाई लोकगीते नाजूक आणि हळुवार लयीत गाइली जातात. तरुण लोक मात्र ही गाणी म्हणू शकत नाहीत, हे माझ्या दृष्टीतच आले. त्यांच्यापैकी काही फक्त अभय-स्तोत्र म्हणू शकतात. त्यांच्या सुरांशी पाश्चात्य सुरावट मिसळून गेली आहे. एका लुशाई मुलाने एक नाताळचे गीत म्हटल्यानंतर ते लोकगीत असल्याचे मला दडपून सांगितले! लुशाई संगीतात गिटारने सुद्धा जागा पटकावली आहे. पण अजूनही खेड्यात आपले पारंपारिक संगीत जपून ठेवण्याच्या बाबतीत दक्ष असणारी कित्येक माणसे आहेत, हे सांगितलेच पाहिजे. तरीही काही खेड्यांत आधुनिक समाजाने काही परंपरागत गीते बहिष्कृत केली आहेत. का तर म्हणे त्यात झू पिण्याचा उल्लेख असतो आणि तिच्यापासून तर त्यांचा बचाव केलाच पाहिजे. मला वाटते, दारूबंदी अंमलात आणण्याचा आणि तेही लोकपरंपरांचा बळी देऊन, हा पोरकट मार्ग होय. एके काळी लुशाई हे शिरच्छेदक म्हणून प्रसिद्ध होते. आता अगदी झपाट्याने ते शांततामय मार्गाकडे वळले आहेत. त्यांच्यात साक्षरतेचे प्रमाण खूपच आहे. बहुतेक लुशाई लिहू आणि वाचू शकतात,

असे मला समजले. ते रोमन लिपी वापरतात. मिझो टेकड्यांतील ख्रिश्चन धर्मप्रसार संस्थांकडे याचे श्रेय जाते. मोठ्या प्रमाणावरील सढळ व मोफत शिक्षणाने लुशाईमध्ये फार मोठा आत्मविश्वास आणि आत्मनिष्ठा निर्माण झाली आहे.

पाण्याच्या अतिशय टंचाईमुळे लुशाई खेड्यांची हानी होते. गारोंच्याप्रमाणे लुशाई हे काही पाणीपुरवठ्याच्या जागी स्थायिक झाले नाहीत. पाण्याच्या सोयी खेड्यापासून दूर असल्याने लुशाई बांबूंच्या नळ्यांचा पाणी आणण्यासाठी वापर करतात. या नळ्या ते टोपलीतून वाहून नेतात. प्रत्यक्ष ऐजाल गाव पावसाच्या पाण्यावर प्रामुख्याने विसंबून आहे. पाण्यावर नियंत्रण असल्याने व प्रवाश्यांना ते परवान्यावर पुरवले जात असल्याने मी ऐजालला दोन दिवस स्नान करू शकलो नाही !

खेड्यातून मी ऐजालला परतल्यानंतर एका लुशाई लग्नाला उपस्थित राहण्याची गोड संधी मला लाभली. चर्चमधल्या साध्या समारंभानंतर एक मोठी मेजवानी देण्यात आली. एका मोठ्या खोलीत मध्यभागी ठेवलेल्या एका मोठ्या लाकडी परातीत आम्ही जेवलो. अगदी असेच दैनंदिन जीवनात पटाणही करतात. खाण्याची ही पध्दती फारशी आरोग्यदायी नसेल, पण तिच्यामुळे अन्नाची नासाडी वाचते. पहिल्या मंडळीने जे उरू दिले, ते दुसरी मंडळी खाऊन टाकते.

माझा परतीचा प्रवास खूपच आरामशीर झाला. वन्याच दिवसांत पाऊस पडला नव्हता, आणि रस्ता कोरडा होता. जोवई-बदरपूर रस्त्यावर मात्र आम्हांला हत्तींच्या उपद्रवाला तोंड द्यावे लागले. प्रातःकाळच्या पहिल्या प्रहरी रानहत्ती रस्त्यांवरून हिंडतात आणि पुष्कळ झाडे उन्मळून टाकतात. कित्येक ठिकाणी रस्त्याने अडथळे आणणारी अशी झाडे आम्हांला बाजूला सारावी लागली. रस्त्याने मात्र आम्हांला रानहत्ती मुळीच दिसले नाहीत. सकाळच्या मनोहर वेळी, जेव्हा रस्त्याने तुरळक वाहतूक असते, अशा वेळी फार सुंदर पक्षी पाहायला मिळतात. कित्येकदा मोठमोठे हॉर्नबिल पक्षी अगदी खालून, जीपजवळून उड्डाण करीत.

प्रकरण पाचवे

लोहित सीमा विभागाकडे

सलग भूप्रदेशापुढील वन्य विभागाच्या माझ्या सफरींना यापुढे प्रारंभ होतो. स्थानिक लोकांची भेट घेऊन त्यांच्या जीवनाचा अभ्यास करायला मदत करू शकणारे मित्र मला जेथे आढळले त्या टापूत मी हिंडलो. त्याच वर्षी मी तेजू येथे जायला निघालो. आसामच्या वरच्या विभागातील तिनसुखिया येथे मला रात्रभर थांबावे लागले. ईशान्य सीमा प्रशासनाची जीप मला माझ्या पुढच्या प्रवासासाठी नेणार होती. विविध प्रकारच्या मालाची बडी उतारपेठ असलेले तिनसुखिया बघायची संधी मला यामुळे मिळाली. खरोखरच ते एक महत्त्वाचे औद्योगिक नगर आहे. गाव पुष्कळशा चहा-मळ्यांच्या जवळ असल्याने दुकानात भरपूर खाद्यपदार्थ, अगदी डबेबंद खाद्यही उपलब्ध असते असे मला समजले.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी लवकर मी सौवाघाटला जायला निघालो. तेथून मोटारबोटीने मी पुढला प्रवास करणार होतो. एकदा चांगलाच अनुभव आला असल्याने मोटरबोटमध्ये बसणे मला सुळीच आवडत नाही. एकदा पांडूहून अमिन-गावला मी नावेने गेलो होतो. प्रवाहाच्या मध्यभागी नावेतून पाणी झिरपायला सुरुवात झाली. वेळ पडली तर आम्हांला पोहावेही लागेल अशी नावाड्याने संथपणे ताकीदही दिली ! सुदैवाने माझ्यासकट सर्वांनी नावेतील पाणी उपसून टाकायला हातभार लावल्याने काही झाले नाही. तसा अनुभव पुन्हा येऊ नये, असे मला वाटत होते. पण एक फारच उत्तम मोटरबोट माझ्यासाठी देण्यात आल्याने मला काळजी करण्याचे काहीही कारण नसल्याचे नेफा ड्रायव्हरने सांगितले. मोटर बोट जरी फार चांगल्या स्थितीत होती तरी दोन तासांनंतर नवीन सादिया येथे जेव्हा जमिनीला पाय लागले तेव्हा मला हायसे वाटले. नवीन सादियाला जात असताना जुन्या सादिया गावाहून आमची बोट गेली ! १९५४ साली लोहित या अफाट नदीने सादिया हे गाव साफ वाहून नेले होते. पुन्हा नदीकिनार्यालागत असलेले नवीन सादिया गाव पाहून मला आश्चर्य वाटले. किती वर्षे ते टिकेल सांगत नाही. कारण आसाममधील नद्या वेभरवशाच्या असून पूर आला की त्यांच्या प्रवाहाची दिशा बदलते. मला वाटते,

लोकांना पुराची सवय झाली असावी आणि दर पंचवीसतीस वर्षांनी जागा बदलताना त्यांना काही वाटत नसावे !

न्यू सादिया ते तेजू हा प्रवास मला पुनः जीपने करावा लागला. तेजूला जाणारा रस्ता बरा असून सखोल भागानून जातो. रस्त्याने टेकड्या नाहीत. सुमारे दोन तासांच्या मोटर प्रवासानंतर मी तेजूला पोचलो. तेजू हे लोहित सीमा विभागाचे मुख्य ठाणे असून तेथे बहुतेक शासकीय वसती आहे. या विभागातील खऱ्या रहिवाशांना भेटावयाला एक तर तेजूहून सुमारे आठ मैल असलेल्या लोहितपूरहून किंवा तेजू रस्त्याने मागे येऊन तेथील काही मिश्मी खेड्यांना जावे लागते. थंडगार पाण्याने स्नान केल्यानंतर मी तेजू बघायचे ठरवले. मी बाजारात गेलो. पंजाबी आणि मारवाडी व्यापाऱ्यांची फार मोठी संख्या पाहून मी थक्क झालो. हे व्यापारी तेजूलाच मालाचा पुरवठा करतात असे नव्हे, तर जमाती लोकांशीही त्यांनी व्यापार वाढवला आहे. मिश्मी टेकड्यांतील वरच्या भागात जरी शेती हेच उत्पन्नाचे साधन असले तरी सपाट प्रदेशातील लोक व्यापार आणि गुरेढोरे पाळणे यांवरच मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असतात. सिअँग सीमा विभागातील पासिघाट हा आणखी एक भागही सपाट प्रदेशातून आलेल्या व्यापाऱ्यांनी गजबजलेला आहे. या ठिकाणी व्यापाऱ्यांवर जरी सरकारी नियंत्रण असले, तरी थोडा फार काळा बाजार केल्यावाचून ते राहतील असे काही म्हणता येणार नाही ! तेजूला आपल्याला हवे ते मिळू शकते. अन्नधान्य आणि तत्सम वस्तू यांचा काळा बाजार अधिकाऱ्यांच्या सहज लक्षात येऊ शकत असल्याने त्या वस्तू जरी नियंत्रित दराने विकल्या जात असल्या, तरी इतर वस्तू मात्र भरमसाट किंमतीस विकल्या जातात. वन-ट्वेंटी फिल्मचा एक रोल मी स्वतः दहा रुपयांस विकत घेतला. माझ्याजवळचा साठा मी संपवला असल्याने मला तो विकत घ्यावाच लागला. दुसऱ्याच्या जीवावर लोक कशी पोळी पिकवतात, हे माझ्या चांगले लक्षात आले. मी तरी याला व्यापार किंवा धंदा म्हणणार नाही. मला समजले की ब्रिटिशांच्या राजवटीपासूनच हे व्यापारी येथे स्थायिक झाले असून त्यांचा जम इतका पक्का बसला आहे की, त्यांच्या तावडीतून सुटायचे म्हटले तर त्या सर्व विभागातील एकंदर अर्थ-व्यवस्थेवर गंभीर परिणाम झाल्यावाचून राहावयाचे नाहीत. व्यापाऱ्यांबरोबरच काही सराफांनी तेथे बस्तान बसवले आहे. मिश्मींसाठी ते चांदीचे पार्सल बनवतात. गावठी बांबू पार्सल कितीतरी आरोग्यदायी असता आणि त्यास पैसेही खर्चाचे लागत नाहीत. याउलट चांदीच्या पार्सला वाटेल ती म्हणजे दहा रुपयांपासून तीस रुपयांपर्यंत किंमत द्यावी लागते. मिश्मी विभागातील मागणीनुसार चांदीचे इतर दागिनेही हे सोनार बनवतात. मला वाटते त्यांनीच मिश्मींना नाण्यांचे हार घालायला शिकवले असावे.

तेजूला एक दिवस घालविल्यानंतर मी आसपासच्या खेड्यांत जायला निघालो. मिश्मी जीवनासंबंधी गावप्रमुखाने सांगितलेला वृत्तान्त ऐकण्यासाठी एका खेड्यात तर

प्रकरण पाचवे

लोहित सीमा विभागाकडे

सल्ला भूप्रदेशापुढील वन्य विभागाच्या माझ्या सफरींना यापुढे प्रारंभ होतो. स्थानिक लोकांची भेट घेऊन त्यांच्या जीवनाचा अभ्यास करायला मदत करू शकणारे मित्र मला जेथे आढळले त्या टापूत मी हिंडलो. त्याच वर्षी मी तेजू येथे जायला निघालो. आसामच्या वरच्या विभागातील तिनसुखिया येथे मला रात्रभर थांबावे लागले. ईशान्य सीमा प्रशासनाची जीप मला माझ्या पुढच्या प्रवासासाठी नेणार होती. विविध प्रकारच्या मालाची बडी उतारपेठ असलेले तिनसुखिया बघायची संधी मला यामुळे मिळाली. खरोखरच ते एक महत्त्वाचे औद्योगिक नगर आहे. गाव पुष्कळशा चहा-मळ्यांच्या जवळ असल्याने दुकानात भरपूर खाद्यपदार्थ, अगदी डवेबंद खाद्यही उपलब्ध असते असे मला समजले.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी लवकर मी सौवाघाटला जायला निघालो. तेथून मोटारबोटीने मी पुढला प्रवास करणार होतो. एकदा चांगलाच अनुभव आला असल्याने मोटारबोटमध्ये बसणे मला सुळीच आवडत नाही. एकदा पांडूरून अमिन-गावला मी नावेने गेलो होतो. प्रवाहाच्या मध्यभागी नावेतून पाणी झिरपायला सुरुवात झाली. वेळ पडली तर आम्हांला पोहावेही लागेल अशी नावाड्याने संथपणे ताकीदही दिली ! सुदैवाने माझ्यासकट सर्वांनी नावेतील पाणी उपसून टाकायला हातभार लावल्याने काही झाले नाही. तसा अनुभव पुन्हा येऊ नये, असे मला वाटत होते. पण एक फारच उत्तम मोटारबोट माझ्यासाठी देण्यात आल्याने मला काळजी करण्याचे काहीही कारण नसल्याचे नेफा ड्रायव्हरने सांगितले. मोटार बोट जरी फार चांगल्या स्थितीत होती तरी दोन तासांनंतर नवीन सादिया येथे जेव्हा जमिनीला पाय लागले तेव्हा मला हायसे वाटले. नवीन सादियाला जात असताना जुन्या सादिया गावाहून आमची बोट गेली ! १९५४ साली लोहित या अफाट नदीने सादिया हे गाव साफ वाहून नेले होते. पुन्हा नदीकिन्यान्यालगत असलेले नवीन सादिया गाव पाहून मला आश्चर्य वाटले. किती वर्षे ते टिकेल सांगवत नाही. कारण आसाममधील नद्या वेभरवशाच्या असून पूर आला की त्यांच्या प्रवाहाची दिशा बदलते. मला वाटते,

लोकांना पुराची सवय झाली असावी आणि दर पंचवीसतीस वर्षांनी जागा बदलताना त्यांना काही वाटत नसावे !

न्यू सादिया ते तेजू हा प्रवास मला पुनः जीपने करावा लागला. तेजूला जाणारा रस्ता बरा असून सखोल भागातून जातो. रस्त्याने टेकड्या नाहीत. सुमारे दोन तासांच्या मोटर प्रवासानंतर मी तेजूला पोचलो. तेजू हे लोहित सीमा विभागाचे मुख्य ठाणे असून तेथे बहुतेक शासकीय वसती आहे. या विभागातील खऱ्या रहिवाशांना भेटावयाला एक तर तेजूहून सुमारे आठ मैल असलेल्या लोहितपूरहून किंवा तेजू रस्त्याने मागे येऊन तेंथील काही मिश्मी खेड्यांना जावे लागते. थंडगार पाण्याने स्नान केल्यानंतर मी तेजू बघायचे ठरवले. मी बाजारात गेलो. पंजाबी आणि मारवाडी व्यापाऱ्यांची फार मोठी संख्या पाहून मी थक्क झालो. हे व्यापारी तेजूलाच मालाचा पुरवठा करतात असे नव्हे, तर जमाती लोकांशीही त्यांनी व्यापार वाढवला आहे. मिश्मी टेकड्यांतील वरच्या भागात जरी शेती हेच उत्पन्नाचे साधन असले तरी सपाट प्रदेशातील लोक व्यापार आणि गुरेढोरे पाळणे यांवरच मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असतात. सिअँग सीमा विभागातील पासिघाट हा आणखी एक भागही सपाट प्रदेशातून आलेल्या व्यापाऱ्यांनी गजबजलेला आहे. या ठिकाणी व्यापाऱ्यांवर जरी सरकारी नियंत्रण असले, तरी थोडा फार काळा बाजार केल्यावाचून ते राहतील असे काही म्हणता येणार नाही ! तेजूला आपल्याला हवे ते मिळू शकते. अन्नधान्य आणि तत्सम वस्तू यांचा काळा बाजार अधिकाऱ्यांच्या सहज लक्षात येऊ शकत असल्याने त्या वस्तू जरी नियंत्रित दराने विकल्या जात असल्या, तरी इतर वस्तू मात्र भरमसाट किंमतीस विकल्या जातात. वन्-ड्वेंटी फिल्मचा एक रोल मी स्वतः दहा रुपयांस विकत घेतला. माझ्याजवळचा साठा मी संपवला असल्याने मला तो विकत घ्यावाच लागला. दुसऱ्याच्या जीवावर लोक कशी पोळी पिकवतात, हे माझ्या चांगले लक्षात आले. मी तरी याला व्यापार किंवा धंदा म्हणणार नाही. मला समजले की ब्रिटिशांच्या राजवटीपासूनच हे व्यापारी येथे स्थायिक झाले असून त्यांचा जम इतका पक्का बसला आहे की, त्यांच्या तावडीतून सुटायचे म्हटले तर त्या सर्व विभागातील एकंदर अर्थ-व्यवस्थेवर गंभीर परिणाम झाल्यावाचून राहावयाचे नाहीत. व्यापाऱ्यांवरच काही सराफांनी तेथे बस्तान बसवले आहे. मिश्मींसाठी ते चांदीचे पाईप्स बनवतात. गावठी बांबू पाईप कितीतरी आरोग्यदायी असता आणि त्यास पैसेही खर्चाचे लागत नाहीत. याउलट चांदीच्या पाईपाला वाटेल ती म्हणजे दहा रुपयांपासून तीस रुपयांपर्यंत किंमत द्यावी लागते. मिश्मी विभागातील मागणीनुसार चांदीचे इतर दागिनेही हे सोनार बनवतात. मला वाटते त्यांनीच मिश्मींना नाण्यांचे हार घालायला शिकवले असावे.

तेजूला एक दिवस घालविल्यानंतर मी आसपासच्या खेड्यांत जायला निघालो. मिश्मी जीवनासंबंधी गावप्रमुखाने सांगितलेला वृत्तान्त ऐकण्यासाठी एका खेड्यात तर

मी सुमारे आठ तास थांबलो. नेहमीप्रमाणे त्यानेही आम्हांला हातसडीची दारू दिली. मिश्मींची माहिती मला बरीच बोट्याळ्याची वाटली. मिश्मींच्या तीन वंशांत पुष्कळच सारख्या गोष्टी असल्या, तरी भाषा, परंपरा आणि चालीरीतींच्या बाबतीत मात्र भलताच फरक आढळतो. चूलीकत, दिगरू आणि मिजू असे मिश्मींचे तीन वंश होत. चूलीकत मिश्मी केस कापतात म्हणून त्यांना चूलीकत असे म्हणतात. आसामी भाषेत 'चूलीकत' म्हणजे 'ज्याने आपले केस कापले आहेत असा—'. त्यांच्याशी संबंध येण्याच्या प्रारंभीच्या काळात ते त्यांचे व्यवच्छेदक लक्षण मानले गेले असेल, असा माझा कयास आहे.

दिगरू आणि मिजू लांब केस वाढवतात. सांस्कृतिक बाबतीत निराळे असले तरी चूलीकत मिश्मी पद्म यांच्याशी अधिक जवळचे आहेत. तिबेटो-बर्मन या वंशप्रकारात मिश्मी मोडतात असे म्हणतात. त्यांच्या सांप्रतच्या वसतिस्थानी ते ब्रह्मदेशातून स्थलांतर करून आले असावेत, असा समज आहे.

दिगरू आणि मिजू यांच्या बोलीभाषांत थोडाफार फरक असला, तरी ते एकमेकांना अगदी जवळचे आहेत. त्यांच्यातील परंपरा आणि रीतीरिवाज जवळजवळ एकच आहेत, असे मला दिसून आले. मिश्मी फारच कणखर असतात. १६७३-७५ या काळात त्यांच्यात आणि अहोमात झालेल्या संघर्षांनी आसामचा इतिहास भरला आहे. आसामच्या बहुतेक भागावर प्रभुत्व असलेल्या अहोमांनी त्यांना अद्दल घडवण्यात यश मिळवले तरी आपल्या अंमलाखाली काही त्यांना ते आणू शकले नाहीत. ब्रिटिश राजवटीच्या प्रारंभीही त्यांनी कडवा विरोध प्रकट केला. तिबेटला जाणारा एक फ्रेंच धर्मोपदेशक टार मारला गेला तेव्हा तर कळसच झाला. १८५४ साली मिजू टापूतून तो तिबेटमध्ये शिरला होता. त्यानंतर गुन्हेगार खेड्यावर हल्ला करण्यात येऊन त्यांच्या प्रमुखास पकडण्यात आले. खर्मींच्या मदतीने त्यांच्यावर अंमल गाजवण्याचा प्रयत्न ब्रिटिशांनी केला तरी या शतकाच्या प्रारंभापर्यंत त्यांनी विरोध करणे चालूच ठेवले होते.

सपाट भूभागालगतच्या मिश्मींनाच मी भेटलो. त्यांनी शेतीची व्यवस्था नीट न राखल्याचे माझ्या दृष्टोत्पत्तीस आले. प्रामुख्याने सपाट प्रदेशाशी होणाऱ्या व्यापारावरच ते विसंबतात. मिश्मी विभागातून औषधी वनस्पतींचा पुरवठा होतो आणि त्यांना सपाट परिसरातल्या बाजारात चांगली मागणीही असते. वेत-कापणी कलेत वाकबगार असलेले काही मिश्मी मैदानी मुलखात कामासाठी जातात.

त्यांच्या वन्य धर्मश्रद्धांसंबंधीही मला औत्सुक्य होते. मानव प्राण्याची काळजी वाहणाऱ्या अनेक देवदेवतांविषयी मला माहिती देण्यात आली. भुताखेतांवरही त्यांचा विश्वास असून त्यांना ते बळी अर्पण करतात. दिगरू विभागातील वेदी अगदी साधी

असते. साधारणपणे वृक्षांच्या सावलीत ती उंभारलेली असते. बांबूच्या कामट्यांचे तयार केलेले एक स्थंडिल आणि बांबूपासून तयार केलेला एक कटोराही मला आढळला. खेड्यातील बहुतेक पुरोहित तेथे पूजा करतात.

मिश्मी हे जरी हिंदू किंवा बौद्ध धर्माच्या प्रभावाखाली कधीही आले नसले, तरी त्यांचे हिंदू विचारसरणीशी असलेले सादृश्य काही दंतकथांवरून स्पष्ट होते. सपाट भूप्रदेशालागतच्या मिश्मीत ह्या दंतकथा रूढ आहेत. ह्या कथांनुसार मिश्मींच्या 'खिंजीम' या परमेश्वराबरोबर स्वर्गात राहणाऱ्या राजकन्या रुक्मिणीची मिश्मी ही अपत्ये होत. रुक्मिणीने त्याच्याशी विवाह केला नसावा असा समज आहे. तेच मिश्मी ती सर्वच प्राणिमात्रांची माता असल्याचे मानतात. रुक्मिणीवरील श्रद्धा ही त्यांच्या मूळ वन्य धर्मकल्पनेत मागाहून शिरली असावी, असा माझा अंदाज आहे. सादियाचा तत्कालीन राजा भीमक याची कन्या रुक्मिणी भगवान् कृष्णाबरोबर पळून गेल्याची हकीकत हिंदूंच्या पुराणग्रंथांत आढळते. महर्षि परशुरामही त्या भागात गेले होते असे हिंदू मानतात. तेजूपासून काही मैलांवर असलेल्या एका 'परशुराम' कुंडाचा त्यांच्याशी संबंध मानतात. या स्थळाला दरवर्षी हजारोनी भेट देणारे सपाट भूभागातील हिंदू आणि मिश्मी त्या स्थळास तीर्थक्षेत्र मानतात. या स्थळांना भेट देणाऱ्या यात्रेकरूंकडूनही रुक्मिणीसंबंधीच्या कथा मिश्मींनी उचलल्या असण्याचा संभव आहे.

समाजात फारच महत्त्वाचा दर्जा असलेल्या पुरोहितांनाही मी ज्या ज्या खेड्यांत गेलो तेथे तेथे भेटलो. सर्व धार्मिक विधींची व्यवस्था हे उपाध्याय पाहतात. मिश्मी विभागात जवळजवळ प्रत्येकजण पुरोहित होऊ शकतो. इतर मागासलेल्या विभागांप्रमाणे उपाध्येपण हा काही स्वतंत्र धंदा नसतो. इतर खेडुतांप्रमाणेच उपाध्यायांना स्वतःची उपजीविका करावी लागते. उपाध्याय वनण्यापूर्वी धार्मिक विधी करण्यातले आपले नैपुण्य प्रस्थापित करावे लागते. पूजा करण्याव्यतिरिक्त पुरोहितास लोकांना भविष्यही सांगावे लागते ! मिश्मी विभागात प्रामुख्याने पक्षी बळी दिले जातात.

मिश्मींमध्ये सर्रास बहुपत्निकत्वाची चाल आहे. ज्या गावप्रमुखाशी मी या बाबतीत बातचीत केली त्याला स्वतःलाच तीन बायका असून आणखी एक करण्याचा इरादा असल्याचे त्याने मला सांगितले ! वस्तुस्थिती अशी आहे की एखाद्या मिश्मीचा सामाजिक दर्जा त्याच्या बायकांच्या संख्येवरून ठरवला जातो. गुरेढोरे ही जोड संपत्ती मानली जाते. वधुमूल्याची चालही या विभागात आहेच. लग्नाच्या वेळी कोणतेही धार्मिक सोपस्कार करण्यात येत नाहीत. पण कारभार साधारणपणे पुरोहितांच्या हाती असतो, असे मला सांगण्यात आले. वधुमूल्य चुकते केले की पुरुष आणि स्त्री पति-पत्नी म्हणून घोषित केली जातात. यानंतर बहुधा मस्त मेजवानी दिली जाते आणि थोडी

गंमतजंमत करण्यात येते. इतर वेळी बायका नवऱ्याकडे राहतात, पण गरोदरपणात मात्र त्यांना इतरत्र पाठवण्यात येते. मुलगा झाला तर दहा दिवस आणि मुलगी झाली तर आठ दिवस मातेला वेगळे ठेवले जाते. आईला जास्तीत जास्त विश्रांती मिळावी, म्हणून अशी व्यवस्था केली जाते अशी माहिती एका खेडुताने मला दिली.

घटस्फोट घेणेही मिश्मी टापूत सोपे आहे. बायको जर नवऱ्याच्या संमतीवाचून त्याला सोडून गेली, तर तिच्यासाठी त्याने चुकते केलेले वधुमूल्य परत मागण्याचा त्याला हक्क असतो. पुरुषाच्या मृत्यूनंतर कुटुंबातील पुरुषांना बायका वाटून दिल्या जातात. अपात्र किंवा वृद्ध माणूसही आपल्या बायका कुटुंबातील पुरुषांना वाटून देऊ शकतो. पळून जाण्याचा भूदंड बराच असल्याने आणि ज्यांना धारेवर धरले जाऊन हुंड्याची रक्कम परत करावी लागते त्या त्यांच्या आईवडिलांना ते कितपत आवडेल हांही प्रश्न असल्याने बायका बहुधा त्यांच्या नवऱ्याजवळच नांदतात. काही दिवस मिश्मी परिसरात राहिल्यानंतर मला मात्र असे पक्के वाटू लागले, की बायका आपल्या हातातून नवऱ्याला क्वचितच निसटू देतात. त्यांच्यावर त्यांची मोहिनीही जबरदस्त असते ! एका खेड्यातील भेटीच्या वेळी बायका बरोबर नसतांना प्रमुखाचा फोटो काही मला काढू देण्यात आला नाही. त्या बिचान्याला त्याच्या बायकांनी झोपडीत ओढून नेले. मला मात्र नाइलाजाने प्रत्येकाचा फोटो काढावा लागला !

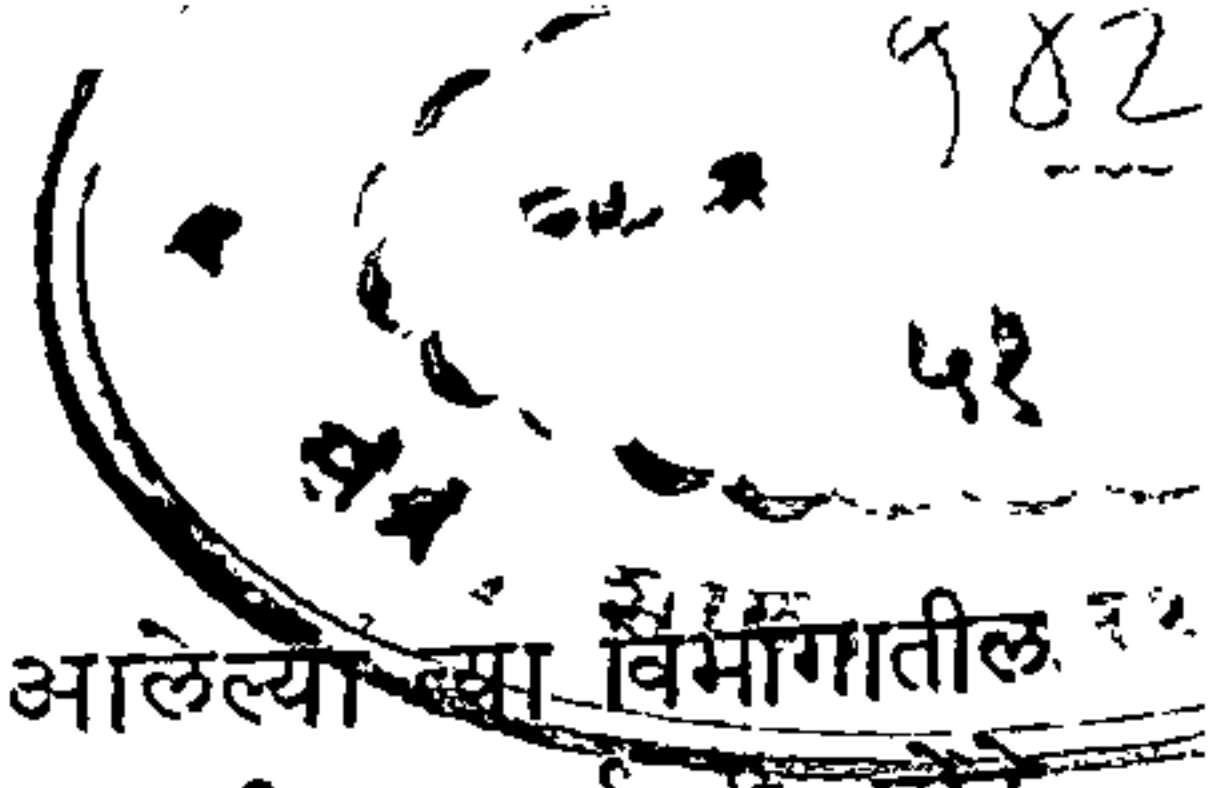
मिश्मी स्वतःचे बहुतेक कापड स्वतःच विणतात. दिगरू आणि मिजू पुरुष मोठी पागोटी घालतात. आदी लोकांप्रमाणेच गुडघ्यांपर्यंत पोचेल इतका लांबलचक आणि भरतकाम केलेला कोटही ते घालतात. पुरुष कमरेभोवती वस्त्र लपेटतात. चूलीकत मिश्मी वेताच्या गोल टोप्या घालतात. त्यामुळे त्यांचे उडणाऱ्या बाणांपासूनही रक्षण होते. मिश्मी स्त्रीचा पोपाख खूपच सुरेख असतो. थेट पावलांपर्यंत भिडेल असा रंगीत स्कर्ट ती घालते. वक्षःस्थळावर पट्टा किंवा चोळी असते. कटिप्रदेश उघडा असतो. मिश्मी स्त्रिया केशभूषेसाठी प्रसिद्ध आहेत. आपले केश त्या गोलाकार वळवून मस्तकावर त्यांची गाठ मारतात. इतर मागासलेल्या भागांप्रमाणेच येथील स्त्रियाही कान टोचून घेऊन त्यांत चांदीची अवजड झुंबरे घालतात.

पुरुष व स्त्रिया दोहोंसही तंबाखू लागते. तिबेटमधून मागवलेल्या लांब पाईप्स-मधून ते तंबाखूचे झुरके घेतात. आता हे पाईप्स तेजू येथे सुद्धा बनवले जातात.

मी मिश्मी गाणीही ऐकली. मिश्मींच्या गीतांपैकी बहुतेक एक तर शेती किंवा त्यांचा धर्म यासंबंधी आहेत. बहुतेक वेळा कडवी पाठ म्हणून दाखविली जातात. अक्षरशः गाऊन दाखवली जात नाहीत.

त्या वेळचे आसामचे गव्हर्नर श्री. फजलअली आणि नेफाचे भूतपूर्व प्रमुख श्री. के. एल्. मेहता यांच्या भेटीच्या वेळीच माझी तेजूची भेट जुळून आली.

लोहित सीमा विभागाकडे

राज्यपालांच्या स्वागतासाठी अगदी दूरदूरच्या भागांतून आलेल्या लोहित सीमा विभागातील सर्व जमातींच्या लोकांस भेटण्याची दुर्मिळ संधी मला लाभली. गव्हर्नरही मोठे दिलदार वाटले. आदी नर्तकांबरोबर ते थोडे नाचलेही. माझ्यावर पाळी येतांच मीही नृत्यात सहभागी झालो.

इतरांबरोबरच खम्पतीसुद्धा मोठ्या संख्येने हजर होते. त्यांचे पुढारी चौखमन गोहनै (नेफातील एकमेव खासदार) यांनी त्यांच्या गावी येण्याचे मला निमंत्रण दिले. मी ते सहर्ष स्वीकारले आणि दुसऱ्याच दिवशी चौखमनला जायला निघालो. तेजूहून ते खेडे सुमारे तीस मैल दूर आहे. शेवटचे आठ मैल चालत जावे लागते. काही ठिकाणी रस्त्यातून नदी वाहत जात असल्याने नावेतूनही जावे लागते. मनमोहक परिसरातून दूरवर हा रस्ता जातो. दोन्ही बाजूस झुडुपांची आणि निसर्गानेच जोपासलेल्या मोठमोठ्या वृक्षांची कुंपणे आहेत असे वाटू लागते. रस्त्याने बांबूंचे कित्येक पूल मला पार करावे लागले. काही ठिकाणी तर एकमेव बांबूच्या रचनेवरून मला जावे लागले. या वेळी कॉलेजमधील लष्करी शिक्षण ऐन वेळी उपयोगात आले आणि मी ती रचना सहज पार करू शकलो.

आठ मैल जायला मला सुमारे दोन तास लागले. मी सरळ श्री. चौखमन यांच्या घरीच गेलो. माझ्यासाठी श्री. चौखमन यांनी घवघवीत कार्यक्रम आखला होता. सर्वांत आधी मी गावातून हिंडून यायचे होते. मी या कल्पनेचे स्वागत केले आणि चहा घेतल्यानंतर खम्पती घरे बघायला निघालो. इतर जमाती खोपटांप्रमाणेच मला खम्पतींच्या झोपड्या अंधान्या वाटल्या. पण आपल्या झोपडीसमोर सायंकाळच्या वेळी कुटुंबीयांना बसता यावे, म्हणून खम्पती भरपूर जागा मोकळी सोडतात. खेड्यातील रस्ते मला अगदी रुंद व व्यवस्थित ठेवण्यात आलेले दिसले. नुकत्याच सुधारणा करण्यात आलेल्या तेथील दवाखान्यातही मी गेलो. मी तेथील नोकरवर्गासही भेटलो. त्यातील बहुतेक खेड्यातीलच तरुणी होत्या. शासनाने टाकलेल्या या पावलाचे जनतेने स्वागत केले असल्याचेही मला सांगण्यात आले. नुकतेच प्रशिक्षण संपवून आलेली एक खम्पती नर्स जखम अतिशय कौशल्याने साफ करित असलेली मला दिसली.

माझी सर्वांत उल्लेखनीय भेट म्हणजे तेथील बौद्धमंदिराची. बौद्ध पुजाऱ्यांनी माझे स्वागत केले आणि मला मंदिरात नेले. मंदिराच्या मध्यभागी भगवान् बुद्धाच्या भव्य मूर्ती आहेत. खम्पतींच्या कलाकृतीही मला दाखवण्यात आल्या. बहुतेक खम्पती कलाकृतींवर चित्रे रेखाटली आहेत. मी या नक्षीकामांची छायाचित्रे घेतली. खम्पती हे उत्तम कलाकार असून त्यांच्यापैकी अनेकांस चित्रकला व रंगकाम येते. भिक्खूंनी मला चहाही दिला. स्थानिक बँड ऐकण्यासाठी मी मंदिरात आणखी तासभर थांबलो. पिपाण्या आणि घंटा यांसारख्या वाद्यांवर काही मुलांनी खम्पती सूर काढले. खम्पती प्रार्थनागीतेही मी ऐकली.

माझी भेट, १४/११/५२, १४/११/५२

१४/११/५२

१४/११/५२

संध्याकाळ व्हायला आल्याने नदीकाठाने फिरून यावे अशी माझ्या यजमानांनी कल्पना काढली. खेडुतांनी स्वतः तयार केलेला नदीवरील सुंदर आणि मजबूत लटकता साकवही मी पाहिला. पाणचक्रीवर चाललेल्या भातगिरण्याही मी पाहिल्या. माझ्या तात्पुरत्या निवासस्थानाकडे परतत असताना हत्तींची एक लांबलचक रांग मी पाहिली. हे हत्ती आणखी हत्तींना पकडण्यासाठी बाहेर पडले होते, असे मला सांगण्यात आले. खम्ती अतिशय वाकवगार शिकारी असून शिकारीसाठी हत्तींना शिकवून तयार करण्यासाठी ते खूप कष्ट घेतात. लाकूड-वाहतूक आणि इतर कामे करणे सुद्धा त्यांना शिकविले जाते.

रात्री भात आणि कोंबडीचा रस्सा असे मस्त भोजन तयार करण्यात आले होते. मिशमी हातसडीच्या दारुपेक्षा चांगली असलेली आणि खूपच मधुर अशी झू या आधी अर्थातच देण्यात आलेली होती. भोजनानंतर माझ्या यजमानांनी काही मुलांना आणि मुलींना आम्हांला गाणी म्हणून दाखवण्यासाठी बोलावले. पुरुषांनी म्हटलेली गाणी ऐकताना तर काही अडचण आली नाही. पण कमीत कमी अर्धा तास तरी मुलींची मनधरणी करावी लागली. एकदाच्या त्या गायला तयार झाल्या. खेडुतांकडून मला कळले की खम्ती मुली पुरुषांसमोर गाणी म्हणत नाहीत. पण मी खूपच दुरून आलो असल्याने त्या मुलींनी मोठ्या मिनतवारीने मान्य केले असावे. मृदू, हळूवार आणि भावपूर्ण सुरांत त्यांनी उत्तमोत्तम प्रीतिगीते म्हटली. थेट मध्यरात्रीपर्यंत आम्ही खम्ती गीते ऐकत होतो. मला फोटो घेता यावेत, म्हणून सकाळी पुन्हा येण्याचे आश्वासन देऊन मुलांनी आणि मुलींनी आमची रजा घेतली.

दुसऱ्या दिवशी मी सकाळी लवकर उठलो, आणि नदीच्या थंडगार पाण्यात बुचकळ्या मारून कॅमेरा भरण्यासाठी परतलो. अजूनही सूर्योदयास उशीर असल्याने पुजाऱ्यांशी गप्पा मारण्यासाठी मी देवळात जायचे ठरवले. सुदैवाने माझ्याशी मोडक्यातोडक्या हिंदीत बोलू शकेल असा एक वृद्ध पुजारी मला भेटला. खम्ती लोक आणि त्यांचे मूळ निवासस्थान यासंबंधी मी त्याला विचारले. खम्ती ही थाई लोकांची शाखा असून त्यांची संस्कृती भगवान बुद्धाच्या सत्यनिष्ठ आणि सुंदर शिकवणुकीवर उभारलेली असल्याचे त्याने सांगितले. देशाच्या या भागात खम्तींनी त्यांची धर्ममतेही त्यांच्याबरोबर आणल्याचे त्याने सांगितले. मला ते बौद्ध धर्माचे कट्टर अनुयायी वाटले. खेड्यात गवताचे स्तूप उभारण्यासाठी त्यांनी अपार कष्ट घेतले होते. बौद्ध कल्पनांच्या परिणामाने लोकांच्या सर्व कृत्यांचे मोजमाप केले जात असल्याचेही मला कळले. जवळजवळ थाई लिपीसारखी खम्तींची स्वतःची स्वतंत्र लिपी आहे.

खम्ती जरी बौद्ध आणि शांततावादी असले तरी त्यांनी त्यांचे परंपरागत शौर्य सोडलेले नाही. ब्रिटिश राजवटीच्या विस्ताराच्या पहिल्या कालखंडात सादिया येथे खम्तींनी ब्रिटिशांशी शर्याने झुंज दिली होती. मठवासीयांच्या मते त्या लढाईत बहुतेक

बौद्ध-कलाकृतींचा विध्वंस झाला. लोकांनी स्वतःबरोबर आणलेल्या त्या मूळ कलाकृती होत्या. तरीही त्यांपैकी काही कलाकृती त्यांनी तात्काळ नव्याने निर्मित्या. त्यामुळे भूतकाळाशी दुवा तुटला नाही.

खम्ती मुख्य अतिशय सुपीक असून अन्नधान्यदृष्ट्या लोक स्वावलंबी आहेत. भाजीपाला लावायची खम्तींना भल्लीच आवड आहे. या विभागात शेतीची आधुनिक पद्धती प्रचलित करण्याच्या बाबतीत आम्ही अधिकाधिक प्रयत्नशील आहोत, असे माझ्या यजमानांनी मला सांगितले.

खम्ती हे आखूड बांध्याचे असून ब्रह्मी किंवा थाईच वाटतात. पुरुष आणि स्त्रिया दोन्ही आखूड पोल्की आणि ब्रह्मी लुंगी परिधान करतात. स्त्रिया स्वतःभोवती चादरीही लपेटतात. बहुधा त्या सफेद चादरी वापरतात.

मिझमी स्त्रियांशी तुलना करता खम्ती स्त्रिया मला लाजाळू वाटल्या. याचा अर्थ त्या मिसळत नाहीत असा नाही. शेतात काम करता करता बहुतेक प्रीतिगीते त्याच रचतात. खम्ती मुलींना मुलांमध्ये मिसळायला पूर्ण मोकळीक दिली जाते, पण आई-वडिलांच्या संमतीवाचून विवाह होऊ शकत नाहीत. त्या आपल्या आयुष्याचा जोडीदार मात्र निवडू शकतात. तरीही ठरवून केलेली लग्नेच वडील माणसे अधिक पसंत करतात, असे मला सांगण्यात आले.

मंदिरातून परत आलो तेव्हा माझे दोस्त माझी वाट पाहत होते. मुलींनी चांगलेच सहकार्य दिले हे नमूद केलेच पाहिजे. अर्घ्या तासात मी दोन रोल्स संपवू शकलो. पांढऱ्या चादरी नीटशा उमटतही नाहीत आणि त्यांचे उत्तम प्रिंटही मिळत नाहीत, म्हणून त्यांनी त्याऐवजी रंगीत चादरी अंगावर घ्याव्या असा आग्रह काही मला धरता आला नाही. एका छायाचित्रकाराच्या दृष्टिकोनातून फक्त मी हे म्हणत आहे, हे काही त्यांच्या लक्षांत येईना !

घाईघाईने जेवण उरकून मी परतायचे ठरवले. श्री. गोहैन यांची हत्तीवरून जायची सूचना मी आनंदाने मान्य केली. वायव्य सरहद्द प्रदेशात मी उंटावर अनेकदा वसलों होतो, पण हत्तीवर मात्र कलकत्ता येथील प्राणिसंग्रहालयात मी अगदी थोड्या अंतरापुरता वसलो होतो ! माझा परतीचा प्रवास फारच खडतर झाला, कारण सरळ रस्ता सोडून हत्ती झुडपातून आणि दलदलीतून वाट काढी. नदीच्या किनाऱ्यावर पोचेपर्यंत मी अगदी बेजार झालो होतो. माझी पाठ फार ठणकत होती. माझ्या हालअपेष्टा मात्र येथेच संपल्या नाहीत. जेथे पाणी फार खोल नसते तेथे पलीकडे जाण्यासाठी नावेऐवजी हत्तीचाच वापर केला जातो. जवळजवळ अर्धा तास पाण्यामध्ये डुंबल्यावर हत्तीने पैलवडी नेले. दुसऱ्या तीरावर पोचेपर्यंत मी संपूर्ण ओलाचिंब झालो होतो. मी माझ्या मित्राला रामराम ठोकला, आणि नव्या सादियाला मला नेण्याची वाट पाहात अमलेल्या जीपमध्ये खुशीने चढलो.

प्रकरण सहावे

हवाईमार्गे झिरोकडे

गौहातील पोचणे आणखी पंधरा दिवस काही माझ्या नशिबी नव्हते. सुबन्सिरी सीमा विभागाचे प्रमुख ठाणे झिरो येथे जाणारे विमान गाठण्यासाठी मी तिनसुखियाहून सरळ जोरहाटला गेलो. झिरो टापूतील हवामान हवाई वाहतुकीच्या दृष्टीने अनुकूल नसल्याने मला काही दिवस जोरहाट येथेच थांबून प्रतीक्षा करावी लागली. जोरहाटहून विमानाने झिरो वीस मिनिटांच्या हवाई अंतरावर आहे. पण या वीस मिनिटांत चंद्रावर जायचे सारे अनुभव येतात, अशी माझी खात्री झाली आहे. पहाडांची शिखरे चुकवण्यासाठी विमानाला अपरिहार्यपणे खूपच खालून उड्डाण करावे लागते. मधून मधून ते एकदम वर जाऊ लागते. वाटेने बरेचसे निर्वात पोकळीचे पट्टे लागतात आणि आता विमान कोसळते की काय असे वाटू लागते. त्या विभागात फार अंधुकही वाटते. फारच निष्णात वैमानिक झिरोला विमान चालवू शकतात. एका मालवाहू प्रवासी विमानात मला घेण्यात आले. माझ्या अगदी पुढे होती कांद्यांची दोन पोती. त्या वासाने मी आजारी पडण्यापासून बचावलो !

झिरो विभागात विमान येताच प्रवासातील साऱ्या हालअपेष्टांचे विस्मरण होते. जवळ जवळ उभारलेल्या बहुसंख्य झोपड्या आणि लांबलचक भातखाचरे जमिनीतून वर आल्यासारखी वाटू लागतात. या ठिकाणी विमान इतक्या खालून उडते की ते घराच्या छपराला स्पर्श करते की काय असे वाटू लागते. त्या विभागातील लोक आणि अधिकारी दोहोसही विमानांचे आगमन ही एक कुतूहलाची बाब आहे. अधिकाऱ्यांच्या दृष्टीने हे आगमन म्हणजे घरची पत्रे, अन्नधान्य, बृत्तपत्रे आणि काही प्रवासी व नवे चहरे. जोरहाटहून उड्डाण केल्यानंतर वीस मिनिटांत मी नवीन विश्वात येऊन पोचलो. झिरोला खूपच गारठा होता. मी विमानातून बाहेर येताच प्रशासनाधिकारी मेजर कौल आणि आणखी एक अधिकारी, त्यांचेही नाव कौल हेच होते, मला भेटले. काश्मिरची माणसे आढळल्याने मला खूपच आनंद झाला आणि आपला मुक्काम सुखावह होणार असे वाटू लागले. वायव्य सरहद्द विभागातील गढी हविबुल्ला येथून मी पायी काश्मिरात गेलो होतो. मला काही आपातानी आणि डाफला दुभाष्येही भेटले. त्यांच्या 'जयहिंद' ओरडण्याने मी आनंदून गेलो. प्रशासनाधिकाऱ्यांचे निवासस्थान जरा दूर

असल्याने आणि भातशेतीच्या व खेड्यांच्या जवळ दुसरे कौल राहात असल्याने मी त्यांच्याचकडे उतरायचे ठरवले. हातपाय धुतल्यावर मी इकडे तिकडे हिंडून यायचे ठरवले. मी एका टेकडीपर्यंत चालत गेलो, आणि काही फूट चढलो. संपूर्ण गोलाकार दरी, एका बाजूला खेडी, दुसऱ्या बाजूला मुख्य ठाण्याच्या इमारती, मधोमध घवघवीत भातशेते हे सारे एखाद्या स्वप्ननगरीप्रमाणे वाटते. शेतात काम करीत असलेले काही आपातानी मला दिसले. गुडघाभर पाण्यात ते उभे होते. आपातानी हे हाडाचे शेतकरी असून एक इंचही जमीन ते वाया घालवीत नाहीत, असे मला कळले.

सायंकाळी हरी खेड्यातील गावप्रमुखास भेटण्यासाठी मी पायदळी गेलो. तो आपल्या घरासमोर बसला होता. डगडगणारी बांबूची शिडी चढून मी त्याच्याजवळ जाऊन बसलो. मोठ्याने 'जयहिंद' म्हणून त्याने माझे स्वागत केले आणि 'कसं काय, ठीक व्यवस्था झाली ना?' वगैरे प्रश्न त्याने मला विचारले. तो माझ्याशी बोलत असताना झोपडीतून खिदीखिदी हसण्याचा आवाज मला ऐकू आला. अर्थातच तो घरातील स्त्रियांचा होता व सुखिया आणि मी यांच्यातील संभाषण नीट कान देऊन त्या ऐकत होत्या. त्याच्याशी बोलणे मला अवघड वाटत होते. त्याच्या हिंदीत तो आसामी आणि आपातानी शब्दांची सरमिसळ करीत होता. मी सुद्धा माझे शुद्ध हिंदी बाजूला ठेवले आणि शब्दांबरोबर हावभावही सुरू केले. अर्थातच काही वेळ संभाषण झाल्यावर आम्हांला एकमेकांचे म्हणणे समजू लागले. त्याने मला खेडे दाखवावे, असे मी म्हणताच त्याने ते तात्काळ मान्य केले. खेड्यातील रस्ताभर चिखल झाला होता आणि माझ्या पायात जर पहाडी जोडे नसते, तर मला काही चालता आले नसते. खेडे बरेच मोठे असून रस्ते एकमेकांना जोडले आहेत. संरक्षणाच्या सोयीसाठी आपातानी एकमेकांच्या अगदी जवळ जवळ राहतात, अशी माहिती मला नंतर देण्यात आली. एका झोपडीहून दुसऱ्या झोपडीवर उडी मारणे खूप सोपे असल्याचेही माझ्या लक्षात आले. एका झोपडीसमोर असलेला बांबूचा चबुतराही माझ्या दृष्टोत्पत्तीस आला. काही अंज्यांची टरफले बांबूच्या टोकांवर खोवलेली होती. कुटुंबाच्या स्वास्थ्यासाठी एक पूजा करण्यात येणार असल्याचे मला समजले. थोडे थांबून मी ती बघायचे ठरवले. माझ्या हातातील कॅमेरा पाहताच पुरोहितांनी मला पूजासमारंभ बघू देण्यात कांक्र केली. आपातानींच्या जीवनाचा अभ्यास करण्यासाठी मी आलो असून जर मला पूजा पाहू देण्यात आली नाही आणि छायाचित्रे काढू दिली नाहीत तर माझी खूपच निराशा होईल, असे मी त्यांना म्हटले. ज्यांना काही कळू शकत नव्हते, असा मुलामुर्लीचा घोळका एव्हाना माझ्याभोवती जमला होता. लालभडक डोळ्यांच्या एका वृद्ध उपाध्यायाने घाईघाईने सल्लामसलत केली. शेवटी मला तेथे थांबू द्यावे आणि छायाचित्रे काढू द्यावी, असा निर्णय घेण्यात आला. मात्र मी घेतलेल्या प्रत्येक छायाचित्राची एकेक प्रत मी पाठवावी अशी अट त्यांनी घातली. मी ती लगेच मान्य केली.

मग मात्र समारंभास सुरवात झाली. दोन उपाध्यायांनी त्या चबुतऱ्यासमोर उभे राहून त्यांचे मंत्र म्हणायला सुरवात केली. ज्यांना बळी अर्पण करून संतुष्ट करावयाचे होते अशा कितीतरी आपातानी देवांच्या नावांचा उल्लेख त्यात होता. अर्घ्यां तासानंतर त्या बृद्ध उपाध्यायाने आपल्या झोंळीतून एक कोंबडा काढला आणि त्या वेदीसमोर आपल्या हातात धरला. त्याने नवनवीन मंत्र म्हणणे चालूच ठेवले. नंतर त्याने आपला दाब काढला आणि त्या पक्ष्यास ठार मारले. त्या चबुतऱ्यावर रक्त शिंपडण्यात आले आणि त्या वेळी त्याच्या मंत्रोच्चाराचा आवाजही वाटला. ही समारंभाची शेवटची पायरी. आता हा बळी स्वीकारला गेला की नाही हे तो उपाध्याय पाहणार होता. पक्ष्याचे पोट पुरते फाडण्यात आले आणि उपाध्यायाने अगदी वारकाईने ऊर्वरित भाग निरखायला सुरवात केली. एकाएकी तो मोठ्याने मंत्र म्हणू लागला. प्रार्थना आणि बळी यांचा देवांनी स्वीकार केला असून त्यांचे आभार आता पुरोहित मानीत आहे, असे गावप्रमुखाने मला सांगितले. सुमारे दीड तासानंतर समारंभ संपुष्टात आला. आपातानी उपाध्यायांना दैवी सामर्थ्य प्राप्त असून पूजा आटोपल्यानंतर ते भविष्यही सांगू शकतात असे गावप्रमुखाने मला सांगितले. या समारंभाचा सूत्रधार असलेल्या बृद्ध उपाध्यायाची आता तंद्री लागली होती आणि कोणाशी एक अवाक्षरही न बोलता तो आपल्या घरी जायला निघाला. मला बघायला घोळका केलेल्या खेडुतांनी त्याला सन्मानपूर्वक वाट करून दिली, हे माझ्या नजरेतून सुटले नाही. या उपाध्यायास गाठून आपातानी धर्मश्रद्धांसंबंधी पृच्छा करायचे मी ठरवले. आता तो बोलण्याच्या अवस्थेत नसून हे काम दुसऱ्या दिवशीच होऊ शकेल, असे गावप्रमुखाने मला सांगितले आणि मलाही ते पटले. दुसऱ्या दिवशी मी त्यास भेटलो. पूजेनंतर एकाएकी पावसास सुरुवात झाल्याने मी परत जायचे ठरवले. झिरोतील वास्तव्यात आसपासच्या अनेक खेड्यांस मी अशाच भेटी दिल्या. नंतर मी काही डाफला खेड्यातही हिंडलो. आपातानी तीव्र स्मरणशक्तीचे असतात हे मला समजले. त्यांच्या विभागातील पूर्वीच्या स्वान्या आणि शासनव्यवस्थेशी संबंध यांची आठवण असणारे अजूनही पुष्कळच आपातानी आहेत. आपातानीसंबंधी अनेक ग्रंथ लिहिले गेले आहेत. ग्रंथांत उल्लेखिलेल्या कर्तबगार व्यक्तींपैकी ह्यात असणारांस भेटताना मला खूपच आनंद वाटला.

फार फार पूर्वीपासून आपातानी या विभागात राहत आहेत. एका सरकारी अधिकाऱ्याने त्यांची संख्या सुमारे नऊ हजार असून जवळ जवळ सर्व शेतीवर उदरनिर्वाह करतात, अशी माहिती मला दिली. त्यांच्या अगदी लगत राहणाऱ्या पहाडी मिरी आणि डाफला यांच्यापेक्षा ते खूपच समृद्ध असून आपल्या जीवनपद्धतीविषयी अगदी संतुष्ट आहेत. त्यांच्या टापूत प्रशासन प्रस्थापित होण्यापूर्वी त्यांच्यावर डाफला वारंवार छापे घालीत असत, अशी हकीकत मला खेड्यात कळली. कारण अगदी उघड आहे. आपातानींची श्रीमंती शेजारच्या जमातींच्या डोळ्यांत नेहमीच खुपत

असे आणि शांतताप्रिय असल्याने आपातानी स्वतःचे किंवा त्यांच्या गुराढोरांचे क्वचितच संरक्षण करू शकत. आपली माणसे आणि जनावरे परत मिळावीत, म्हणून आपातानी अक्षरशः वाटेल तेवढी संपत्ती काढून देत असत. तरीही ही एक त्यातल्या त्यात सोयीस्कर स्थिती होती. सुवन्सिरी विभागातील जमातींशी संबंध ठेवला असता, तर विकट प्रसंग ओढवले असते. आपल्या मालमत्तेचे संरक्षण करू पाहणाऱ्या आपातानींच्या साह्याने प्रशासन प्रस्थापित करण्यात आले होते. आपातानी टापूतूनच प्रशासनाधिकार्यांनी युद्धप्रिय डाफलांशी संपर्क साधले होते आणि त्या विभागात शांतता निर्माण केली होती. आपातानी विभाग खूपच सुपीक असल्याने अधिक लोकांच्या लोंढ्याने त्यांच्या जीवनमानाला धक्का पोचला नसता, अशी माझी खात्री आहे. हे डाफला विभागात मात्र चालू शकले नसते, कारण एकतर ते झूम शेतीवर जगतात आणि ते आपातानींइतके समृद्धही नाहीत. अजूनही आपातानी लोक झिरो येथील अधिकाऱ्यांना व लोकांना कांबड्या व अंडी पुरवतात. ते तांदूळही पुरवू शकतात. आपातानी तांदूळ खूपच मधुर असतो आणि तो जास्त खावत नाही. डाफलांच्या मानाने आपातानी इतके काही देखणे लोक नाहीत. रंगीवेरंगी कांबळी वेताच्या शेष्या या पोषाखात ते निश्चित सुंदर वाटतात. लाल शेष्या ते का ठेवतात हे खेडुतांना काही सांगता आले नाही. त्यांना जमिनीवर बसता यावे आणि त्यांचा पृष्ठभाग चिखलाने माखून जाऊ नये, म्हणून त्या ठेवल्या जात असतील असा माझा तर्क आहे ! पुरुष आपल्या केसांची एक गाठ मारतात आणि तिच्यात एक पितळी पिन खोवतात. स्त्रियासुद्धा आपले केस मस्तकावर एका गाठीत बांधतात. या केशरचनेमुळे त्या प्राचीन हिंदु कहाण्यांत वर्णिलेल्या ऋषिकन्यांप्रमाणे दिसतात. त्या पोलकी व स्कर्ट्स घालतात आणि पुरुषांप्रमाणेच कांबळी लपेटतात. काही स्त्रिया पोलकी न घालता फक्त कांबळीच वापरतात. आपातानी महिला निरपवाद रीत्या आपल्या नाकांना लाकडी ओंडके अडकवून त्यांस सुशोभित करतात. दोन्ही नाकपुड्या बहुधा टोचल्या जातात. कानात त्या कानकड्याही घालतात. पुरुष व स्त्रिया दोन्हीही पुष्कळच गळसऱ्या घालतात. तिबेटमधील मणी त्यांच्यात पुष्कळच लोकप्रिय आहेत.

आपातानींना पैशाची किंमत जरी आता कळायला लागली असली तरी अजूनही माणसाच्या संपत्तीचे मोजमाप त्यांच्या जवळच्या मिथुनांच्या संख्येवरून होते. मिथुन हे किमती जनावर मानले जाते. त्याचा उपयोग त्यांच्या सर्वात बलिष्ठ समजल्या जाणाऱ्या ' युलू ' देवासाठी वळी देण्याकरिता करतात. मिथुन बायकोच्या मोबदल्यातही दिले जातात. आपली जमीन विकणे आपातानींना कधीच आवडत नाही. मिथुन जर मोबदल्यात मिळणार असतील तर मात्र ते विक्रीचा विचार करतात.

ग्रामीण समाजात आपातानी महिलांना अतिशय मानाचे स्थान दिले जाते. तरीही अविवाहित स्त्रियांना अधिक स्वातंत्र्य लाभते. त्यांना समवयस्क मुलामध्ये

मिसळण्याची मोकळीक दिली जाते. एखाद्या प्रेमप्रकरणात कोणी गंभीरपणे लक्षही घालत नाही. व्यभिचार हा गंभीर गुन्हा असून फार मोठ्या दंडाची शिक्षा केली जाते. परिणामतः आपातानी कुटुंबातील जीवन साधारणपणे खूपच पवित्र व सुव्यवस्थित असते. आपातानी स्त्रिया उत्तम गृहिणी असून घरांची देखभाल करण्याव्यतिरिक्त शेतातही त्या खूप कष्ट करतात. गुरांची देखरेखही त्यांनाच करावी लागते. स्त्रिया उद्योगप्रिय असतात आणि क्षणभरही आळशासारख्या बसून राहत नाहीत.

त्या वृद्ध उपाध्यायाकडून आपातानी अनेक देवांची पूजा करीत असल्याची माहिती मी मिळविली. 'युद्ध' आणि 'मोलोकू' यांसारख्या देवांची ते प्राणिमात्रांचे कल्याण करतात म्हणून आणि इतरांची भीतीपोटी पूजा केली जाते. पूजा केली नाही तर 'खरम' हा त्रास देतो असा समज आहे. सूर्याची आणि चंद्राचीही ते पूजा करतात. आपातानी लोकांत मेलेली माणसे पुरली जातात. खून झालेले स्त्री-पुरुष स्वर्गास जातात, असा लोकांचा समज आहे.

उत्तम राहण्यासाठी आपातानी आपले सर्व सामर्थ्य वेचतात. अत्यंत काळजीपूर्वक ते शेतजमीन कसतात आणि उत्पन्न उत्तम प्रकारे जपून ठेवतात. वसंत ऋतूत जेव्हा शेतीकाम नसते तेव्हा ते 'मोलोकू' उत्सव साजरा करतात. मुले आणि मुली अंगावर नवनवे कपडे चढवून आपल्या स्नेह्यांकडे आणि नातल्यांकडे जातात. उत्सवाच्या काळात मांस आणि हातसडीची दारू यांवर भरपूर प्रमाणात ताव मारला जातो. 'मोलोकू'च्या वेळी 'बोबो' खेळ सर्वांना आवडतो. एका मोठ्या खांबावर एक आडवा खांब बांधून मध्यभागी वरच्या बाजूस वेताचा दोर बांधतात. कित्येक करामतीही करून दाखवल्या जातात. आपातानी कितीतरी प्रकारचे नाच करतात. पुष्कळशी मुले एकत्र जमून सामूहिक रीत्या एका उंचवट्यावर सर्पांच्या हालचालीची नकल करतात. तो नाच लोकप्रिय आहे. आपातानी पुरुष हातात दाव घेऊन एका वर्तुळात नाचतात.

मी जेव्हा आपातानी मुलखास भेट दिली तेव्हा लोक 'मोलोकू' उत्सवाची तयारी करीत होते. उत्सव सुरू व्हायला अजूनही एक महिना अवधी होता. पण 'मोलोकू' - उत्साहाने ते भारले गेले होते आणि मला त्यांनी त्यांची हातसडीची दारू प्यायला लावली. काहीही म्हणा, आपातानी हातसडीची दारू काही माझ्या पसंतीस उतरली नाही.

निकटच्या डाफलांची माहिती सांगितल्याशिवाय आपातानी जीवनाचे विवेचन पूर्ण होऊ शकणार नाही. डाफलांचा सपाट प्रदेशातील लोकांशी अधिक काळ संबंध आलेला आहे. ही लढवय्या जमात असून त्यांचा आपातानींप्रमाणे एकसंध समाज नाही. ते प्रामुख्याने मिथुन आणि डुकरे पाळतात. तांदळासाठी ते आपातानींवर अवलंबून राहतात. ते श्रम शेती करणारे असून त्यांचे उत्पन्न त्यांना वर्षभर पुरेले इतपत नसते.

त्या टापूत प्रशासनाचा अंमल स्थिर होण्यापूर्वी त्यांचे आपातानींवर नियमितपणे हल्ले होत असत, याचे हेही एक कारण सांगता येईल. डाफला हे एका परीने अधिक धाडसी होत. सपाट मुलखातील लोकांशी आणि तिवेटच्या सरहद्द भागाशी संबंध त्यांनीच प्रथम प्रस्थापित केले. अर्थातच राजवटीला पहाडी मिरीही चांगलेच माहीत होते. त्या विभागात शांतता नांदावी, म्हणून त्या वेळच्या ब्रिटिश सरकारने त्यांना भरपाई म्हणून द्रव्य देण्याची प्रथा सुरू केली होती. ही ब्रिटिश अधिकाऱ्यांची नेहमीची रीत होती आणि तिचा ते वायव्य सरहद्द टापूतही वारंवार उपयोग करीत असत. त्यांच्याशी नियमित संपर्क प्रस्थापित होईपर्यंत म्हणजे ४५-४६ सालापर्यंत त्यांच्या विभागाच्या एकाकीपणामुळे तेही बाजूस पडले होते.

डाफला लोक देखणे आहेत. डाफलांच्या मस्तकावरील शृंगार विलोभनीय असतो. हॉर्नबिलच्या चोचीने सुशोभित केलेली एक घट्ट टोपी असते आणि काही पिसेही तिच्यात खोवलेली असतात. ते आपल्या केसांची एक गाठ मारतात आणि त्यात एक पितळी पिन खोवतात. स्त्रियाही आपल्या केसांची तितकीच निगा ठेवतात. त्या केस एकतर मोकळे तरी सोडतात किंवा त्यांस कुरळे तरी बनवतात. पुरुष व स्त्रिया दोन्ही असंख्य गळसऱ्या घालतात. स्त्रिया कानकड्या घालत असल्या तरी आपातानी स्त्रियांप्रमाणे आपल्या हनुवटीवर गोंदवून घेत नाहीत. डाफला मुलखातील एक युवक मला म्हणाला की, “आम्ही डाफलांनी पळवून नेऊ नये, म्हणून आपातानी आपल्या स्त्रियांचे सौंदर्य नष्ट करून टाकतात !”

ही नाजुक बाब असल्याने ही माहिती मी माझ्याजवळ ठेवली आणि एकाही आपातानीस त्यासंबंधी विचारले नाही.

डाफलांच्या उत्पत्तीसंबंधी काहीही निश्चित माहिती नाही. तिवेटी लोकांचा प्रभाव त्यांच्यावर अनेक प्रकारे पडला यात मात्र मुळीच शंका नाही. डाफला काही परिचित गारो शब्दही आपल्या बोलीत वापरतांना मला आढळले. आसामचे गारो पूर्वी आपण तिवेटी होतो असेच म्हणतात. त्यांच्यातील नमुना म्हणून काही सारखे शब्द—

गारो	डाफला	मराठी
ची	अशी	पाणी
ना	नू	तू

असे कितीतरी सारखे शब्द शोधता येतील. आपातानींचे डाफलांशी असे काही लागे-वांधे नाहीत. डाफला हे रंगल लोक असून आपातानींच्या अगदी उलट म्हणजे ते-मर्जीनुसार अनेकदा लग्न करू शकतात. त्यांच्यातही व्यभिचार दंडनीय मानला जातोच स्त्रीला जबर दंड केला जातो. पुरुषाला मात्र ताकीद देऊन सोडून देतात !

आज आपातानी आणि डाफला दोन्ही शांततेने नांदत आहेत. पूर्वीची वैमनस्ये सोडली, तर त्यांनी त्यांचे आर्थिक संबंध टिकवले आहेत. अर्थातच प्रक्याशी संभाषण करताना अजूनही दणकट डाफला आपला हात आपल्या दावावर ठेवतो. पूर्वीच्या दिवसांची आठवण आणि केवळ सवय म्हणून हे असेल असा माझा कयास आहे.

एका आठवड्याच्या मुक्कामानंतर मी जोरहाटला परतलो. निर्वात पोकळीचे पडे सोडून दिले तर आकाश निरभ्र असल्याने प्रवास आरामशीर झाला. नव्याने लाभलेल्या दोस्तांच्या ताज्यातवान्या स्मृतींसह नुकतेच नंदनवनातून परतल्यासारखे मला जोरहाटला आल्यानंतर वाटत होते.

* * *

प्रकरण सातवे

त्यानंतर पासीघाट आणि तिराप सीमा विभागाकडे

पासीघाटच्या सफरीसाठी लागणाऱ्या नव्या वस्तू खरेदी करण्यासाठी मी जोरहाटला एक दिवस थांबलो. जोरहाटहून मी दिब्रुगढला जायला निघालो. तेथे पासीघाटला जाणारे विमान मला गाठायचे होते. नेफाच्या सिअॅग सीमा विभागात असलेले पासीघाट हे दिब्रुगढहून पंचवीस ते तीस मिनिटांच्या हवाई अंतरावर आहे. पासीघाटचा आमचा हवाई प्रवास मजेत झाला. झिरोच्या सफरीप्रमाणे कोणतीही अडचण आली नाही. या भागात विमानाला खूप शिखरे टाळावी लागत नाहीत आणि निर्वात पट्टेही अगदी थोडे आढळतात. पासीघाटला मी तिसऱ्या प्रहरी पोचलो. झिरोला असलेल्या उतारपट्टीपेक्षा येथील उतारपट्टी खूपच चांगली होती. धावपट्टीच्या अगदी जवळ असलेल्या इन्स्पेक्शन बंगल्यात माझे सामान वाहून न्यायला काही आदिवासी हमालांनी मला मदत केली. सुरवातीला पासीघाटचे माझ्यावरील ठसे संमिश्र स्वरूपाचे होते. विमानतळावर आल्यानंतर लगेच रेशमी साड्या परिधान केलेल्या काही तरुणी मला विमानतळावर दिसल्या. आपल्या उंच हेड्याच्या सँडल्सनी त्या नीट चालण्याची कोशीस करीत होत्या. जरी आपले निरागस आदि चेहेरे त्या छपवू शकत नव्हत्या तरी त्या खरोखरच आदि आहेत किंवा नाहीत याची मला शंका वाटली. आम्ही पासीघाटलाच आलो ना, असे मी विमानतळावरील अधिकाऱ्यास विचारले सुद्धां. आम्ही खरोखरच पासीघाटला होतो. सपाट भूप्रदेशात पुढील शिक्षणासाठी गेलेल्या त्या आदि तरुणीच असून त्यांनी आपल्याबरोबर मैदानी मुल्लातून साहजिकच काही फॅशन्स आणल्या आहेत, अशी माहिती त्या तत्पर अधिकाऱ्याने पुरवली. सपाट भूभागातील लोकांसही त्यामागे टाकू पाहत होत्या. फार थोड्या आसामी मुली सौंदर्यप्रसाधने वापरतात आणि त्यांचा मेखला (आसामी स्कर्ट) आणि चादर हा पोषाख अतिशय साधा व आकर्षक असतो. पासीघाट येथे अशा मुलींची संख्या सहासात असल्याचेही त्या अधिकाऱ्याने मला सांगितले. अनेकविध कारणांमुळे मी सौंदर्य-प्रसाधनांविरुद्ध आहे. माझा मुख्य आरोप असा की या सौंदर्य-औषधींना खूप किंमत मोजावी लागते आणि त्यामुळे त्वचा काळसर आणि रोगटही बनते. वन्य वनस्पती कितीतरी पटीने आरोग्यदायी असतात आणि त्यांनी त्वचाही विघडत नाही. वायव्य विभागातील सरहद्द-टापूतील स्त्रिया एक

वन्य वनस्पती आपल्या गालांवर आणि ओठांनाही लावतात. त्यांचा परिणाम कित्येक दिवस तसाच राहतो. त्वचेवरील काही व्रणही या वनस्पतीने भरून निघतात.

जमाती स्त्रियांनी गिरणीत तयार होणाऱ्या साड्या वापराव्यात याच्याही मी विरुद्ध आहे. जमाती विभागात जर यांचा एकदा शिरकाव होऊ दिला तर जमातींची विणकामकला नष्ट होईल आणि जमातींच्या अर्थव्यवस्थेवर त्याचा विपरीत परिणाम होईल. एखाद्या बंगाली किंवा बंगलोरी साडीपेक्षा आदींचा स्कर्ट कितीतरी सुंदर असतो. ह्या साड्यांना ती विविधरंगी जमाती तऱ्हा आत्मसात करता येणार नाही.

सायंकाळी एका सभागृहातील एका कार्यक्रमाचे निमंत्रण मला मिळाले. कार्यक्रम उबग आणणारा निघाला. आदि मुला-मुलींनी एक करमणुकीचा कार्यक्रम आयोजित केला होता. या विद्यार्थ्यांनी एकही आदि नृत्य दाखविले नाही. या ऐवजी कृत्रिम संवाद आणि विनोदी चुटके यांनीच प्रेक्षकांचे रंजन करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. रंगमंचकावर मुले आणि मुली हात जोडून उभ्या राहून नेहमीची बाजारी गीते म्हणताहेत, अशा प्रकारे त्यांनी कार्यक्रमाचा प्रारंभ आणि शेवटही केला. मुले आणि मुली दोन्हीही भडकपणे रंगविलेले होते !

पासीघाटच्या शहरी जीवनाला मी पूर्णपणे वैतागलो आणि पासीघाटहून नदी-पलीकडे सात मैलांवर असलेल्या मेवू येथे जायला दुसऱ्या दिवशी पहाटे निघालो. सकाळी लवकरच मी एका मोटरबोटने निघालो. आम्हांला दुसऱ्या थडीला पोचवायला तिला सुमारे वीस मिनिटे लागली. बोटीत बसल्या बसल्या मला सुंदर आदि टेकड्यांचे ओझरते दर्शन घडले. नदी त्यांच्या पायांचे चुंबन घेत आहे असे वाटले. दुसऱ्या थडीला पोचल्यावर मेवूला आम्ही पायदळी निघालो. रस्ता घनदाट जंगलातून जातो. हा विभाग जळवांनी भरलेला असून माझ्या कपड्यांवरील रक्ताच्या डागांवरून मला कळले की त्यांच्यापैकी निदान दहा तरी मला चिकटल्या होत्या. दुसऱ्या थडीवर मला भेटलेल्या काही आदि मित्रांनी त्यांना कसेवसे ओढून काढले. सुमारे तासाभरात मी मेवूला पोचलो. मी अगदी थकून गेलो होतो. माझ्याबरोबर काही आदि तरुणी नसत्या तर मी एवढा जल्द चाललोच नसतो. त्यासुद्धा मेवू येथे जात होत्या. त्या आम्हांला रस्त्यात भेटल्या. या मुलींनी ओझी घेतलेली होती आणि त्या माझ्यापुढे चालत होत्या. मला स्वतःची लाज वाटली. मला वाटले, आपल्याजवळ फक्त कॅमेरा आहे आणि मागे पडायचे तसे काही कारण नाही. त्यांच्या त्या वेगाने माझ्या अहंकाराला धक्का पोचला. मग मात्र मी सर्वांपेक्षा खूपच आधी पोहोचलो. पण या श्रमांनी माझी बरीच शक्ती खर्ची पडली होती आणि पुन्हा याची पुनरावृत्ती करायची नाही, असा मी निश्चय केला.

खेड्यात पोचल्यानंतर गावात प्रवेश करण्यासाठी मला बांबूंच्या जिऱ्यावरून वर

जावे लागले. संरक्षणाच्या दृष्टीने आदि आपल्या खेड्यांची प्रवेशद्वारे नेहमी बंद ठेवतात असे मला समजले. अर्थातच बांबूंच्या कुंपणामुळे गुरेढोरे सैरावैरा भटकत नाहीत. आल्याबरोबर मी विभाग निरीक्षकास भेटलो. त्यांनी चांगले सहकार्य दिले. चहा घेतल्यानंतर मला माझी झोपडी दाखविण्यात आली. थकलो असल्याने मी विश्रांती घेणे श्रेयस्कर मानले. अर्धा तास विश्रांती घेऊन मी बाहेर पडलो. खेडे गोलाकार मोठे वसवले असून झोपड्यांची प्रवेशद्वारे समोरासमोर येतात. झोपड्या उंचावर बांधलेल्या असून आत लांब खोल्या असतात. मी पुष्कळ झोपड्यांना भेट दिली. खोल्यात बरेच आदि स्वयंपाक करताना आढळले. चुलींमुळे प्रकाशही मिळतो. कुमार-बरासही मी भेट दिली. तेही उंचावरच बांधलेले होते. मिसिसुद्धा तेथेच होता. मिरी ही खेड्यातील नामांकित व्यक्ती. सर्व नृत्यांचे वेळी तोच प्रमुख असतो. आदींच्या सर्व लोककथा व गीते त्याला पाठ असतात. तो अतिशय निष्णात असतो. मी त्याच्याशी दोस्ती जमवली आणि त्याच दिवशी सायंकाळी माझ्यासाठी खास नृत्य आयोजित करण्याचे त्याने आश्वासन दिले. नंतर त्याच्या झोपडीतही मी गेलो आणि त्याच्याबरोबर आदि 'अपाँग' घेतली. मला ती फारच मधुर वाटली. मी गावप्रमुखासही भेटलो. खेड्यातील ही महत्त्वाची व्यक्ती असून केबांग किंवा ग्राम-समितीचा तो अध्यक्ष असतो.

मुले आणि मुली शेतातून परत आल्यानंतर सायंकाळी उशीरा नाच ठेवण्यात आला. गावच्या मैदानात हा कार्यक्रम सादर करण्यात आला. माझ्या नव्या दोस्ताने-मिरीने-आपल्या हातात एक तलवार घेतलेली होती. तिला धातूच्या तबकड्या बसवलेल्या होत्या. तिच्या हाल्चालींमुळे विशिष्ट ताल निर्माण होत होता. आखूड कोट आणि रंगीबेरंगी स्कर्ट्स असा पोषाख केलेल्या तरुणी हात जोडून एका वर्तुळात फिरत होत्या आणि मिरीच्या मागाहून गाणे गात होत्या. आदि नृत्य अतिशय विलोभनीय असून हळुवार आणि प्रमाणबद्ध पदन्यासाने परिपूर्ण असते. आदि नर्तिकांच्या आणि नर्तकांच्या वेषभूषेतील एकसारखेपणा पाहून मला नवल वाटले. आपल्या रोजच्याच पोषाखात ते आहेत, असे मला सांगण्यात आले. खुल्या वातावरणातील हा कार्यक्रम मला खूप आवडला. खेडुतही रंगात आले होते. (मला वाटते हा अपाँगचा परिणाम असावा; कारण मीही रंगात आलो होतो आणि नंतर त्यांना मी काही पुस्तू गाणीही म्हणून दाखवली.) नृत्यानंतर काही उत्तमोत्तम आदि गीते मला ऐकायला मिळाली. सर्व समुदायाला हलवून सोडणारे एक प्रीतिगीत एका खेडुत तरुणाने हळुवारपणे, पण खड्या आवाजात गाऊन दाखवले. काही कारणाने त्याच्याशी विवाह न करणाऱ्या मुलीस उद्देशून तो गात होता. आदि विभागात साधारणपणे परस्पर परिचयानंतरच आईवडिलांची संमती मिळवून विवाह होतात. आईवडील क्वचितच आपली संमती नाकारतात असे मला नंतर कळले.

नर्तक आणि गायक निघून गेल्यानंतर मी आणखी अर्धा तास मिरीला थांबवून घेतले, आणि आदींची जीवनपद्धती व धर्म यासंबंधी मला माहिती देण्याची विनंती केली. 'डोईनी पोलो' हा त्यांचा सर्वाधिकारसंपन्न परमेश्वर आहे, असे त्याने मला सांगितले. शुभ व अशुभ गूढतत्त्वांवरही त्यांचा विश्वास आहे. मिरी लेखक डॉ. एन् पेगू यांच्या ग्रंथात मी मिरींविषयी पूर्वी वाचले होते. ते म्हणतात— "मिरींचा इतिहास म्हणजे प्रामुख्याने प्रमुख देवता म्हणून 'डोई' (सूर्य) आणि 'पोलो' (चंद्र) यांची पूजा करणाऱ्या मिरुई संप्रदायाच्या म्हणवणाऱ्या मिशींग, मिन्योंग, पासी पदम आणि इतर पहाडी टोळ्यांचा इतिहास होय."

मेवू येथे मी आणखी दोन दिवस थांबलो. तेथील लोकांची छायाचित्रे काढण्यात व त्यांची गीते आणि लोककथा ऐकण्यात गढून गेलो. चौथ्या दिवशी मी पासीघाटला परतायचे ठरवले. माझ्या आयुष्यातील तो भयंकर दिवस. खरे म्हणजे तेथील परिस्थितीची मला कल्पना नव्हती, नाहीतर पासीघाटला पायदळी जायचा आततायीपणा मी केलाच नसता. मी जेव्हा खेडे सोडले, तेव्हा पावसाला सुरवात झाली होती आणि रस्ता निसरडा झाला होता. खेड्याला येताना मी रस्त्याने कितीतरी कोरडे नाले ओलांडले होते. पावसाच्या पाण्याने ते भरतील आणि आम्हांला वाट काढणे मुश्किल होईल, असा विचार मला मुळीच शिवला नव्हता. चौथ्या मैलापाशी आम्ही दोन तास अडकून पडलो. रस्ता बिलकुल दिसत नव्हता. फक्त खळाळणारा प्रवाहच माझ्यासमोर होता. प्रवाह फारच वेगवान असल्याने त्यातून वाट काढणे असंभव होते. काही आदि तरुणांनी एक झाड आडवे पाडून टोकरांच्या साहाय्याने प्रवाहावर पूल तयार केला. आम्ही सुखरूपपणे पलीकडे जाऊ शकलो. पण शेवटचा माणूस तो पार करित असतांना पूल ढासळला. सुदैवाने तो माणूस आमच्यापासून काही दूर नव्हता. त्याला आम्ही किनाऱ्यावर ओढून आणू शकलो. पुढचे दोन मैलही चांगले गेले. पण पासीघाट एक मैल राहिले असतांना नदीच्या इकडल्या थडीला आम्ही पुन्हा अडकून पडलो. येथे नाल्याचे पाणी खोल होते आणि प्रवाहही जबरदस्त होता. अंतरही शंभर फुटांपेक्षा कमी नव्हते म्हणून बांबूचा पूल उभारण्याचा प्रश्नच उद्भवत नव्हता. आम्ही विचारविनिमय केला आणि सर्वांनी पलीकडे जायचे असाच निर्णय घेतला. एक खेडुत पाण्याची खोली पाहायला पुढे सरसावला. स्वतःचा तोल सांभाळण्यासाठी त्याने बांबूच्या दोन काठ्या बरोबर घेतल्या. तो पोहणारा असल्याने आमच्या माहितीसाठी तो करित असलेल्या खटपटीस कोणीच आडकाठी केली नाही. मोठ्या कष्टाने तो पैल्टीराला पांचू शकला. यामुळे आम्हांला प्रोत्साहन मिळाले. आम्ही प्रवाह ओलांडतांना कोणते टप्पे घ्यावे हे तो हात हलवून दाखवू लागला. आमच्याबरोबर अनेक आदि स्त्रियाही होत्या. त्यांनी मागे राहायचे ठरवले. पण एक मिशमी बाई काही केल्या ऐकेना. आपण पलीकडे जाऊ शकू असे ती म्हणाली. तिच्याबरोबर अवजड ओझेही होते.

डाफला लढवय्या

डाफलांचे युद्धनृत्य

नर्तक आणि गायक निघून गेल्यानंतर मी आणखी अर्धा तास मिरीला थांबून घेतले, आणि आदींची जीवनपद्धती व धर्म यासंबंधी मला माहिती देण्याची विनंती केली. 'डोईनी पोलो' हा त्यांचा सर्वाधिकारसंपन्न परमेश्वर आहे, असे त्याने मला सांगितले. शुभ व अशुभ गूढतत्त्वांवरही त्यांचा विश्वास आहे. मिरी लेखक डॉ. एन् पेगू यांच्या ग्रंथात मी मिरींविषयी पूर्वी वाचले होते. ते म्हणतात— "मिरींचा इतिहास म्हणजे प्रामुख्याने प्रमुख देवता म्हणून 'डोई' (सूर्य) आणि 'पोलो' (चंद्र) यांची पूजा करणाऱ्या मिरूई संप्रदायाच्या म्हणवणाऱ्या मिशींग, मिन्योंग, पासी पदम आणि इतर पहाडी टोळ्यांचा इतिहास होय."

मेवू येथे मी आणखी दोन दिवस थांबलो. तेथील लोकांची छायाचित्रे काढण्यात व त्यांची गीते आणि लोककथा ऐकण्यात गढून गेलो. चौथ्या दिवशी मी पासीघाटला परतायचे ठरवले. माझ्या आयुष्यातील तो भयंकर दिवस. खरे म्हणजे तेथील परिस्थितीची मला कल्पना नव्हती, नाहीतर पासीघाटला पायदळी जायचा आततायीपणा मी केलाच नसता. मी जेव्हा खेडे सोडले, तेव्हा पावसाला सुरवात झाली होती आणि रस्ता निसरडा झाला होता. खेड्याला येताना मी रस्त्याने कितीतरी कोरडे नाले ओलांडले होते. पावसाच्या पाण्याने ते भरतील आणि आम्हांला वाट काढणे मुश्किल होईल, असा विचार मला मुळीच शिवला नव्हता. चौथ्या मैलापाशी आम्ही दोन तास अडकून पडलो. रस्ता बिलकुल दिसत नव्हता. फक्त खळाळणारा प्रवाहच माझ्यासमोर होता. प्रवाह फारच वेगवान असल्याने त्यातून वाट काढणे असंभव होते. काही आदि तरुणांनी एक झाड आडवे पाडून टोकरांच्या साहाय्याने प्रवाहावर पूल तयार केला. आम्ही सुखरूपपणे पलीकडे जाऊ शकलो. पण शेवटचा माणूस तो पार करित असतांना पूल ढासळला. सुदैवाने तो माणूस आमच्यापासून काही दूर नव्हता. त्याला आम्ही किनाऱ्यावर ओढून आणू शकलो. पुढचे दोन मैलही चांगले गेले. पण पासीघाट एक मैल राहिले असतांना नदीच्या इकडल्या थडीला आम्ही पुन्हा अडकून पडलो. येथे नाल्याचे पाणी खोल होते आणि प्रवाहही जबरदस्त होता. अंतरही शंभर फुटांपेक्षा कमी नव्हते म्हणून बांबूचा पूल उभारण्याचा प्रश्नच उद्भवत नव्हता. आम्ही विचारविनिमय केला आणि सर्वांनी पलीकडे जायचे असाच निर्णय घेतला. एक खेडुत पाण्याची खोली पाहायला पुढे सरसावला. स्वतःचा तोल सांभाळण्यासाठी त्याने बांबूच्या दोन काळ्या बरोबर घेतल्या. तो पोहणारा असल्याने आमच्या माहितीसाठी तो करित असलेल्या खटपटीस कोणीच आडकाठी केली नाही. मोठ्या कष्टाने तो पैलतीराला पांचू शकला. यामुळे आम्हांला प्रोत्साहन मिळाले. आम्ही प्रवाह ओलांडतांना कोणते टप्पे घ्यावे हे तो हात हलवून दाखवू लागला. आमच्याबरोबर अनेक आदि स्त्रियाही होत्या. त्यांनी मागे राहायचे ठरवले. पण एक मिशमी बाई काही केल्या ऐकेना. आपण पलीकडे जाऊ शकू असे ती म्हणाली. तिच्याबरोबर अवजड ओझेही होते.

डाफला लढवय्या

डाफलांचे युद्धनृत्य

वांचू लढवय्या

शेडुंकपेन कुटुब

आमच्यापैकी आणखी दोवे पैलरीराला गेले आणि मग माझी पाळी आली. माझा तोल सांभाळण्यासाठी मीही हातात दोन बांबू वेतले होते. मी प्रवाहाच्या मध्यभागी आलो आणि माझ्या उजव्या हातातील बांबूची काठी निसटली. मला तोल सांभाळता आला नाही. भरदार प्रवाहाने मी वरच्यावर तरंगत होतो. प्रवाहाच्या तळासही पाय पोचू शकत नव्हते. पोहणेही अशक्य होते. मला वाटले, आपण बुडणार. प्रवाहाने वाहून आणलेले पुष्कळ घोडे आणि ओंडके माझ्यावर आदळले. क्षणभर मला भोवळ आली. एकाएकी माझे डोळे मी उघडले. कोणीतरी मला माझ्या नावाने हाक मारीत असल्याचे ऐकू आले. त्यामुळे मी शुद्धीवर आलो.

मी मुख्य नदीकडे वाहात चालल्याचे मला कळून चुकले. नदीला एका विशिष्ट ठिकाणी हा नाला मिळतो. मी कॅमेऱ्यावरले हात सोडले. मला वाटते, मी वाहात जाऊ लागलो, तेव्हा माझ्या डाय्या खांद्यावर लटकणाऱ्या कॅमेऱ्याला वाचवण्याचा मी प्रयत्न केला होता. मी कोटाच्या खिशात कॅमेरा कसाबसा दडपला आणि पोहायची धडपड करू लागलो. पण त्या मानाने माझे कपडे फार बोजड झाले होते. सुदैवाने एका तरंगणाऱ्या वृक्षाशी माझी टक्कर झाली. ही अखेरची संधी होती. मी माझ्या हाताने झाडाच्या फांद्या पकडून ठेवल्या. माझे दोस्तही काही बसून राहिले नव्हते. माझा आदि वाटाड्या हातात बांबूची काठी घेऊन एवढा सारा वेळ काठावरून धावत होता. सोयीस्कर जागी मला वाचवायचे त्याने योजिले होते. तो तगडा गडी होता. झाड काठच्या अगदी जवळ आल्यावर त्याने त्यावर कशीबशी उडी मारली आणि मला वर खेचले. आमचे हमालही येऊन पोचले आणि त्यांच्या मदतीने मी पासीघाटकडच्या थडीला लागलो. आपण जिवंत आहोत आणि वाहत्या प्रवाहाचा खळखळाट ऐकतो आहोत याचे मला खूपच समाधान वाटत होते ! मी माझ्या ग्रहांचे आभार मानले आणि किनाऱ्यावर सपशेल आडवा झालो ! एकाएकी आमच्या लोकांचा कोलाहल कानी आला. मेवूहून आमच्या बरोबर आलेली मिश्मि बाई वाहून जात होती. दुसऱ्या एका ठिकाणाहून ती स्वतःच्या बळावर नाला पार करायला गेली होती, आणि झालेल्या गडबडगोंधळात तिचे नाहीसे होणे कोणाच्याही लक्षात आले नव्हते. ती विकट परिस्थितीत सापडली होती. ती आडवी तिडवी गटांगळ्या खात असल्याचे मला आदळले. ती मेली असावी असेच प्रत्येकास वाटले. तिच्या डोक्यातून रक्तही येत होते. पुन्हा एकवार सुटकेस प्रारंभ झाला. जेथे माझी सुटका करण्यात आली, त्याच जागी तिला ओढून बाहेर काढण्यात आम्हांला यश आले. ती अजूनही जिवंत होती आणि अर्घ्या तासाच्या विसाव्यानंतर तिला चालताही येऊ लागले. आपल्या पोलक्याव्यतिरिक्त तिचे सर्व सामान गेले होते. तिला गुंडाळायला आम्ही एक चादर दिली. तिला जबर जखमाही झाल्या होत्या. तिची स्थिती पाहून मला वाईट

वाटले. तिने टोपलीत ठेवलेले तिचे पैसेही वाहून गेले होते. ती थंडीने गारठून गेली होती. नदी ओलांडल्यावर आम्ही इन्स्पेक्शन बंगल्यावर गेलो. मी माझी प्रथमोचारची पेटी आणून तिच्या जखमांवर मलमपट्टी केली. ब्रॅडीच्या एका वोटाने तिला बरे वाटले आणि मग ती तासाभराने गेली. मला काही फारसे लागले नव्हते. त्यामुळे दोन दिवसात मी अगदी बरा झालो. मिस्मी बाई माझी चादर परत करायला आली तेव्हाही तिच्या जखमांवर पट्ट्या होत्याच. माझा कॅमेरा बरबाद झाला होता. पासीघाटहून तेथील सृष्टीची आणि लोकांची छायाचित्रे न घेताच परत जाण्याच्या कल्पनेने मला अतीव दुःख झाले. पण याहूनही माझी वाईट स्थिती नंतर झाली. सदैव माझ्या खाशात जपून ठेवलेला फिल्म रोलसचा सर्व साठाही नष्ट झालेला निघाला. माझे मनोधैर्यच खचल्याने विश्रांती घ्यावी आणि मनाचा तोल सावरावा म्हणून मी चार दिवस पासीघाटला थांबलो. पासीघाटला असतांना मला मिरी गाणी ऐकण्याची आणि नृत्य पाहाण्याची दुर्भिल संधीही लाभली. पासीघाटहून फक्त सोळा मैलांवर एक मिरी खेडे आहे. पहाडी आणि मैदानी मुलुखातील तालांचे आपल्या गीतात आणि नृत्यात मिरी संमिश्रण करतात आणि ही सरमिसळ अतिशय गोड वाटते. अजून सपाटीवरील बिहू नृत्ये त्यांनी जपून ठेवली असून त्यात परिपूर्णताही आणलेली आहे. बिहू नृत्यात ढोलांच्या ठेक्याबरोबर मिरी तरुणी अंगोपांगविक्षेप करतात.

चार दिवसांच्या मुक्कामानंतर मी दिब्रुगढला विमानाने परतलो. पासीघाटच्या भेटीनंतर तिराप सीमा विभागास भेट द्यायचे ठरवलेले असल्याने मित्राकडून कॅमेरा उसना आणण्यासाठी आणि फिल्मसचे रोलस घेण्यासाठी मी तेथे एक दिवस थांबलो. तिरापमध्ये खूपच प्रगती करण्यात येत अतहे असे ऐकले होते, म्हणून तिरापला भेट देण्यावर माझा कटाक्ष होता. आपापल्या खेड्यात जाणारे रस्ते तयार करण्यासाठी जमाती टोळ्यांचे लोक आपण होऊन पुढे सरसावले होते. याचा अर्थ त्यांना खूप पैसा मिळणार होता. त्यांनी आपले राहणीमानच फक्त सुधारले होते असे नव्हे, तर आत्मोद्धाराच्या नव्या परंपराही निर्माण केल्या होत्या.

दिब्रुगढहून मार्घरतपर्यंत आम्ही मोटारीने गेलो. सकाळी सुमारे अकरा वाजता मी मार्घरतला पोचलो. तो दिवस अगदी निरभ्र असल्याने मला आपण पुढे खेलापर्यंत जाऊ शकू असे वाटू लागले. मी किंवा ड्रायव्हर या बाजूला आलेलो नव्हतो. मार्घरत येथील ईशान्य सीमा विभागाच्या कार्यालयात आम्ही खेलाचा मार्ग विचारायला गेलो. मार्घरत येथील अधिकाऱ्याने आम्हांला रस्ता समजावून दिला आणि नंतर सांगितले की, आम्हांला त्या दिवशी जाता येणार नाही. रस्ता नव्यानेच तयार केलेला असून पाऊस आला तर आम्ही मध्येच अडकून पडू, असेही त्याने बजावले.

ड्रायव्हरने माझ्याकडे पाहिले. पासीघाटप्रमाणे जोपर्यंत जमिनीवर पाणी

नाही तोपर्यंतच्या परिस्थितीविषयी माझी पक्की खात्री होती ! आम्ही पुढे जायचे ठरवले. जवळ जवळ ओसाड असलेल्या मार्घरेतला एक रात्र घालवावी असे मला वाटेना. हितकर सल्ला दिल्याबद्दल अधिकाऱ्याचे आभार मानून आम्ही गाडी पुढे काढली. चार मैलांनंतर चांगला रस्ता संपला. आम्ही आता पहाडी रस्त्यावरून जात होतो. चिखल खाली दवला होता आणि न फसता आमची जीप जाऊ शकत होती. पण काही वळणे अगदीच अरुंद, उंच आणि खैबरखिंडीची आठवण करून देणारी होती. जीप एकदम सर्रंदिशी वर चढवायची आणि नंतर उतारावरून न्यावयाची असते. अशा रस्त्यावर कधीही गाडी न चालवलेल्या ड्रायव्हरला हा विलक्षणच अनुभव होता. चार तासांच्या प्रवासानंतर आम्ही चांगलांगजवळ येऊ लागलो होतो, तेव्हा एकाएकी पाऊस पडायला लागला. लाल माती अधिकच लाल झाली आणि अरुंद वळणांवर जीप घसरायला लागली. आम्ही चांगलांगजवळ आलो, तेव्हा तर जीप एकदम अडखळली आणि आपले तोंड तिने जवळजवळ मार्घरेतच्या बाजूला वळवले. ही आम्हांला रीतसर ताकीदच होती. आम्ही आणखी एक मैल गेलो आणि चांगलांग येथे मुकाम करायचे ठरवले. आमच्या जीवाशी खेळण्यात काहीच फायदा नव्हता. त्या रात्री आम्ही इन्स्पेक्शन बंगल्यात थांबलो. यामुळे तांगसा लोकांना भेटायची संधीही मला मिळाली. त्या विभागातील दुय्यम प्रशासनाधिकार्यास मी भेटलो. त्याने मला मदतीचे आश्वासन दिले आणि तो स्वतः आम्हांबरोबर खेड्यापर्यंत आला. टेकडीच्या माथ्यावर खेडे वसलेले असून प्रमुखाच्या घरी पोचण्यासाठी आम्हांला सुमारे अर्धा मैल चढावे लागले. मी जरी क्रेप सोलचे जोडे घातले होते, तरी एका बांबूच्या काठीच्या साह्याने वर चढू शकत होतो. नेफात आपण नेहमी पहाडी जोडेच घातले पाहिजेत, नाहीतर एकदोनदा आपटल्याशिवाय इकडे तिकडे हिंडणे काही जमणार नाही. मी आता ते घातले नव्हते, कारण फक्त अर्धा मैलचाच चढाव होता आणि मला वाटले की, मी तो चढू शकेन. पण माझा अंदाज चुकला होता. सपाट तळांनी पायरस्त्यातील फुफाऱ्यावर पाय रोवणे कठिण जात होते. खरे म्हणजे जीपच्या टायरच्या खाचांप्रमाणे खाचा असलेल्या तळाचे बूट घालायला पाहिजेत.

दुरूनच मला ढोलांचा आणि घंटांचा निनाद ऐकू येत होवा. दुय्यम प्रशासकीय अधिकाऱ्याने सांगितले की, तांगसा विहू साजरा करीत असून आमच्या नशिबानेच आम्ही उत्सवाच्या पहिल्याच दिवशी तेथे जात होतो. आम्ही खरोखरच सुदैवी, कारण सारे गाव खुशीत होते. त्यांनी आमचे भव्य स्वागत केले. पहाडी रस्त्यावरील हालअपेष्टांचा आम्हांला तात्पुरता विसर पडला. काही खेडुतांसमवेत हातसडीची दारू मजेत प्राशन करीत बसलेल्या वृद्ध गावप्रमुखास आम्ही भेटलो. त्याचे आवार उत्तमोत्तम पोषाख केलेल्या मुलामुलींनी भरून गेले होते. दर्शनीच मला तांगसा हे ब्रह्मी किंवा थार्डच असावेत असे वाटले. कारण त्यांच्यापैकी बहुतेकांनी मी खम्प्ती टापूत पाहिल्या-

प्रमाणेच आखूड पोलकी आणि लुंग्या परिधान केल्या होत्या. माझे अनुमान अचूक होते. हे लोक ब्रह्मी वंशाचेच असल्याचे मला सांगण्यात आले. तांगसा तरुणींनी रंगीवेरंगी पोलकी आणि गुडव्यांपर्यंत स्कर्ट्स असा पोषाख केला होता. त्यांच्यापैकी जवळजवळ सर्वोनी गळसऱ्या घातल्या असल्याचेही मला आढळून आले. त्यांनी पोटऱ्यांभोवती कापडाच्या पट्ट्याही बांधलेल्या होत्या. त्यामुळे टेकड्या चढतांना साहाय्य होते असे मला नंतर समजले. त्यांचे मोहक व तेजस्वी चेहरे मला विलोभनीय वाटले. प्रत्येकीचे नेत्र चपल आणि चकाकत असल्याचे माझ्या लक्षात आले. देशाच्या या भागात त्यांचे लोक केव्हा आले, हे गावप्रमुख काही सांगू शकला नाही. तो फक्त एवढेच सांगू शकला, “आम्ही फार फार पूर्वी ब्रह्मदेशाच्या सीमाभागातून आलो. आमचे जातभाई—काचेन—अजूनही तेथे आहेत.” कोणत्याही तांगसाकडून यापेक्षा अधिक माहिती मला मिळू शकली नाही. कोणतीही लेखी नोंद नसल्याने तिरापमधील त्यांच्या स्थलांतराचे नक्की वर्ष शोधून काढणे खरोखर कठीण आहे. मला व्यक्तिशः असे वाटते की, आसाममधील अहोम राजवटीच्या अखेरच्या कालावधीपेक्षा उशीरा ते झाले नसावे. कारण सरहद्दीपलीकडील त्यांचे संबंध अजूनही ताजे आहेत. खेड्यात मला भेटलेल्या वृद्धांनी अजूनही ब्रह्मदेशातील आपापल्या घरादारांविषयीची हकीकत मला सांगितली; ते त्याच परंपरा आणि चालीरीती पाळतात. खम्पतीसुद्धा आपण थाई असल्याचे म्हणतात. बराच कालावधी लोटल्याने ते आपल्या मूळ जमातीशी संबंध राखू शकलेले नाहीत. अर्थातच त्यांनाही आपले मूळ घरदार आठवते. पण प्रामुख्याने त्यांच्या लिखित धर्मग्रंथांमुळे त्यांना ही माहिती उपलब्ध होते. म्हणूनच इतिहासाच्या परिभाषेत सांगायचे तर तांगसांचे स्थलांतर नुकतेच झाले आहे. खरे म्हणजे नेफा म्हणजे आसामचा विस्तार नसून ते एक स्वतंत्र विश्वच आहे. या छोट्या विश्वात विविध वंशांचे, स्वतःची संस्कृती, परंपरा आणि चालीरीती असलेले लोक आपल्याला भेटतात. ते परिस्थितीने एकत्र आले आहेत आणि शांततेने एकत्र नांदायला शिकले आहेत. फार मोठी सांस्कृतिक देवाणवेवाण सध्या होत असून त्यामुळे सरतेशेवटी भारतीय स्वरूपाच्या एकविध दर्शनास बहुमोल साध्य होणार आहे.

तांगसा फार चांगले नाचतातही. आदींच्याप्रमाणेच त्यांचे पदन्यास साधे असतात. तेही हातास हात जोडून गोलाकार नाचतात. आपल्या मोहक आणि अतिशय नाजूक कलात्मक विक्षेपांनी तांगसा मुलींनी माझ्यावर छाप पाडली. तांगसा मुलींना मुलात मिसळण्याचे व आपला जीवनाचा साथीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य दिले जाते, असे मला गावप्रमुखाने सांगितले. बिहू उत्सवाच्या वेळी एकमेकांना भेटायची चांगली संधी मुलामुलींना मिळते, आणि याच दिवसात लग्ने ठरवली जातात. पण आसामी लोकांप्रमाणे बिहू उत्सवाच्या वेळीच प्रेमप्रकरणे किंवा लग्ने निश्चित झाली पाहिजेत, असा ठराविक नियम तांगसा समाजात नाही. सपाट भूभागातील खेड्यात मुले

आणि मुली केवळ आपला जीवनसाथीच निवडतात असे, नव्हे तर खेड्यातून पळूनही जातात. त्यांना शोधून काढावे लागते आणि त्यांच्या आईवडिलांच्या संमतीनंतर विवाह साजरे होतात. नागरी संस्कृतीच्या प्रभावाने मात्र या अद्भुतरम्य विवाहांची जागा आता ठरवून केलेले विवाह घेत आहेत.

नाचानंतर गावातल्या दुसऱ्या एका वृद्धाने आम्हांला हातसडीची दारू प्यायला त्याच्याकडे बोलवले. मला हे कळून चुकले की, जमाती खेड्यातील घरी एक कप सडीची दारू म्हणजे भांडेभर दारू. माझ्या अटकळीप्रमाणेच आम्ही त्याच्याकडे हातसडीची दारू पीत आणि तांगसा लोककथा ऐकत जवळजवळ तीन तास घालवले. माझ्या विनंतीनुसार त्याने मला तांगसा लोककथा सांगितल्या. त्या भागातून आलेल्या काही जमातींप्रमाणेच हे लोक देखील बौद्धधर्माच्या प्रभावाखाली आले की काय, हे मला पाहायचे होते. मला ते बौद्ध नसल्याचे समजले. त्यांचा स्वतःचा निसर्ग-पूजा-प्रधान जमाती-धर्म आहे. माता निसर्गदेवतेच्या विविध घटकांची सत्ता मनुष्यमात्राच्या प्रारब्धावर असून त्यास ते गतीही देतात अशी त्यांची श्रद्धा आहे. 'लॉंग्जुम' हा पाऊस पाडणारा आणि शेती समृद्ध करणारा देव होय. 'रंग्फी' हा अग्निदेव आणि 'यंग्वन' हा वनदेव होय. आपातानी, डाफला आणि इतर अनेक जमातींप्रमाणेच तेही पूजेच्या वेळी आपल्या देवांस वळी आर्पण करतात. तांगसा धर्मात कडक नियम नाहीत. समाज लोकांवर काही दंडकही लादित नाही. तांगसा रीतीप्रमाणे गुन्हेगाराला ठिकाणावर येईपर्यंत वाळीत टाकले जाते. माणसाशी वागण्याचा हा एक नमुनेदार मार्ग आहे, असे मला वाटते. सपाट विभागात अशा माणसांसाठी आपण नवा नरक निर्माण करतो आणि त्यांची स्वतःची सुधारणा होऊन त्यांना योग्य मार्गावर आणणे अशक्य करून टाकतो. पण अशा दृष्टिकोनासाठी तांगसा किंवा इतर जमातींच्या प्रमाणे संघटित आणि कणखर समाजाची आवश्यकता असते. विस्तारलेले नगर किंवा शहरी जीवन असा समाज साकार करू शकेल, असे मला वाटत नाही.

तांगसा हे पट्टीचे झूम शेतकरी आहेत. टेकड्यांच्या भुसभुशीत जमिनीमुळे दुसऱ्या प्रकारची शेती करणे शक्यच होत नसेल, असे माझे मत आहे. प्रामुख्याने आपले महत्त्वाचे खाद्य भातच ते पिकवतात. उपलब्ध माहितीनुसार तांगसा विभागातील जमीन-भाजणीचे फेरचक्र नऊ वर्षांचे असते. आसामच्या काही भागासलेल्या भागात लोकांना त्यांनी पूर्वी भाजलेल्या शेतजमिनीकडे तीन किंवा चार वर्षांनी परतावे लागते आणि परिणामी अधिक उत्पन्न त्यांना मिळू शकत नाही.

जमिनीपुरताच विचार केला तर तांगसा लोकांत जमीनदारी पद्धती नाही. संपूर्ण पट्टा खेड्याच्या मालकीचा असतो आणि खेडुतांना निवडक ठिकाणी शेती करता येते. घरगुती सामान आणि शेतीची अवजारे मात्र लोकांच्या व्यक्तिगत मालकीची असतात

आणि माणसाच्या मृत्यूनंतर ती मुलींना मिळतात. लग्नाच्या वेळी मुलींना काही भाग दिला जातो. आपल्या मुलींच्या विवाहापूर्वीच वडील जर दिवंगत झाले तर आपल्या बहिणीला काही देणे हे भावाचे कर्तव्य मानले जाते. हुंडा पद्धतीशी मात्र याची गळत केली जाऊ नये. कारण दुसऱ्या पक्षाच्या काहीच मागण्या नसतात.

तांगसा एके काळी शिरच्छेदक होते अशी माहिती मिळते. आसपासच्या नोक्त लोकांच्या खेड्यात त्यांनी जपून ठेवलेली आणि त्यांना गतकालाचे स्मरण करून देणारी शिरे जशी आढळतात तसे कोणतेही अवशेष मला चांगलांग येथे आढळू शकले नाहीत. वस्तुतः या भागातील आपल्या वास्तव्याच्या प्रारंभीच्या कालखंडात गरजेनुसार तांगसा शिरच्छेदक बनले असावेत. आसामचे गारोसुद्धा शिरच्छेदक म्हणून ओळखले जात असत. केवळ एक क्रीडा म्हणून काही ते त्यात कधी गढून गेले नाहीत. फक्त मेलेल्या शत्रूंची मुंडकीच ते तोडीत असत आणि गावाबाहेर टांगून ठेवीत असत. असे मात्र नागा जमातीचे नव्हते. एकतर योद्धे म्हणून आपला दरारा पस्थापित करण्यासाठी किंवा एखाद्या सुंदर मुलीचा लाभ व्हावा, म्हणून नागा लोक शिरच्छेदाच्या मोहिमा बुद्धिपुरस्सर काढीत असत. तांगसा लोक अगदीच मवाळ आणि हळुवार असतात आणि मला वाटते, त्यांना कडवे शिरच्छेदक कधी बनताच आले नसते. गारोंप्रमाणेच आपल्या शत्रूंची मुंडकी टांगायला त्यांनीही सुरवात केली असेल. काही सुसंस्कृत देशही आपल्या शत्रूंच्या बाबतीत अशाच रीतीने वागताना आढळतात. वायव्य सरहद्द प्रांतातील पटाण-ब्रिटिश संघर्षाच्या सुरवातीच्या काळात ब्रिटिश अधिकारी वन्य विभागातील आपल्या शत्रूंचे मृतदेह आणून त्यांची धिडका काढीत असत. काही वेळा लोकांनी बघावे आणि ब्रिटिश राजवटीशी टक्कर न घेण्याचा ' धडा ध्यावा ' म्हणून प्रेते गावाबाहेर ठेवीत असत. एकदा ह्या क्रूरपणाविषयी एका ब्रिटिश सैनिकी अधिकाऱ्यास मी विचारले होते. त्यांना स्वतःला जरी ते आवडत नसले तरी सूड म्हणून त्यांना तसे करावे लागे. कारण जेव्हा पटाणांना एखादा मृतदेह सापडे, तेव्हा ते असेच करीत असे स्पष्टीकरण त्यांनी केले. अर्थातच हा वादग्रस्त मुद्दा आहे आणि येथे तो आगांतुक आहे. हे लढाईतले डावपेच म्हटले पाहिजेत. माझा खरा मुद्दा असा की, आसाम आणि नेफातील लोकांच्या निर्दिष्ट क्रूर वृत्तीचा आपण गवगवा करतो, तेव्हा त्यांच्या विशिष्ट परिस्थितीचा विचारही आपण केलाच पाहिजे.

आम्ही तांगसा खेडे सोडले, तेव्हा खूपच संध्याकाळ झाली होती. मी काढलेल्या छायाचित्रांच्या प्रती पाठवण्याचे आश्वासन लोकांना दिल्यानंतर मी इन्स्पेक्शन बंगल्यात परत आलो. रात्रभर मी झोपू शकलो नाही. त्या दिवशी मुसळधार पाऊस कोसळत होता आणि शाकारलेल्या छपराला काही छिद्रे असल्याने मला जागावे लागले. तरीही दुसऱ्या दिवशी सकाळी लवकर आम्ही खेळाला जायला निघालो. कोठेही खोळंबावे लागण्याचा मला तिटकारा आहे. रस्ता नवा असल्याने माती

अजूनही दबलेली नव्हती. आम्हांला फार दक्षतेने पुढे जावे लागे. ताशी पाच मैलांपेक्षा अधिक आम्ही जाऊ शकत नव्हतो. काही ठिकाणी तर जीपमध्ये असलेल्या सर्वच्या सर्व गिअर्सचा वापर करावा लागे !

खेलाला आम्ही तिसऱ्या प्रहरी आलो. मला एक छोटी झोपडी देण्यात आली होती. त्या विभागातील लोकांप्रमाणेच नेफातील अधिकारीही जवळजवळ झोपड्यांतून राहतात. शासनाने नियुक्त केलेल्या हमालांनी आम्हांला अत्यावश्यक असा लाकूड-फाटा आणि प्यायचे पाणी आणून दिले. तासाभरात आमच्या आचान्याने आम्हांला भात आणि डाळ तयार करून दिली. प्रशासनाधिकारी कर्नल राजा यांना भेटून आल्यानंतर विश्रांतीच घ्यायची असे मी ठरवले. खेलाला पाहाण्यासारखे फार थोडे आहे. ती केवळ शासकीय वसती आहे. लोहित सीमा विभागात भेटलेल्या काही मित्रांना पाहून मला आनंद झाला.

दुसऱ्याच दिवशीच सकाळी सरकारी विभाग निरीक्षकासमवेत मी एक नोक्त खेडे लातांग येथे जायला पायदळी निघलो. नेफा अधिकाऱ्यांच्या म्हणण्यानुसार खेलाहून लातांग फक्त सहा मैल आहे. मात्र त्यावर विश्वास नाही. आट किंवा नऊ मैलांपेक्षा ते कमी नसावे आणि चढावामुळे तर मला तेथे जायला तीन तास वीस मिनिटे लागली. चढाव खरोखरच कठीण होता. नेफा अधिकारी अगदी स्थानिक लोकांप्रमाणे त्या भागात हिंडायला शिकले असल्याने त्यांना तसे वाटत नसेल. पण आमच्यासारख्यांना हजारो फुटांपैकी थोडेही चढून जाणे म्हणजे मोठे कठीण कर्म वाटते. भुसभुशीत मातीमुळे तर तसे अधिकच वाटते. वायव्य सरहद्द प्रदेशात जमीन टणक असल्याने आणि घसरण्याची भीती नसल्याने मला अशी अडचण आली नव्हती. लातांगच्या वाटेत मला मोठमोठे वृक्ष आणि झुडपे आढळली. कित्येक झूम शेतातूनही आम्ही गेलो. सभोवतालच्या वातावरणाने कसे प्रसन्न वाटते. लातांगला येताच मी तेथील राजास भेटलो. तो आमच्या वाटाड्याचा वडील भाऊच होता. आपल्या झोपडीत एका शेकोटीभोवती काही खेडुतांबरोबर चर्चा करित राजा बसला होता. मोठ्या उत्साहाने तो आम्हांस भेटला. आम्ही सर्व शेकोटीभोवती बसलो. राहण्याच्या मुख्य खोलीबाहेर तो बसला होता आणि त्याचे अंथरूणही शेकोटीजवळच होते, हे माझ्या निदर्शनास आले. शिकारीत त्याने स्वतः व गावकऱ्यांनी मारलेल्या वन्य प्राण्यांच्या मस्तकांनी त्याची बैठक सुशोभित केली होती. नोक्त अतिशय शिकार-प्रिय होत. प्रमुखाच्या बाजूस ठेवलेल्या चार गावठी बंदुकाही मला दिसल्या. आपल्याला लागणाऱ्या तोंडात दारू ठासायच्या स्वतंत्र बंदुका बनवण्याची कला नोक्तांना अवगत आहे का हे जाणून घ्यायची उत्कंठा मला लागली होती. या जुनाट पद्धतीच्या बंदुका अजूनही प्रचलित आहेत. लातांगच्या राजाच्या मते ब्रिटिश आसामात यायच्या पूर्वीपासून त्यांना बंदुक बनवण्याची कला अवगत होती. जरी ही

प्रमाणेच आखूड पोलकी आणि लुंग्या परिधान केल्या होत्या. माझे अनुमान अचूक होते. हे लोक ब्रह्मी वंशाचेच असल्याचे मला सांगण्यात आले. तांगसा तरुणींनी रंगीवेरंगी पोलकी आणि गुडव्यांपर्यंत स्कर्ट्स असा पोषाख केला होता. त्यांच्यापैकी जवळजवळ सर्वांनी गळसऱ्या घातल्या असल्याचेही मला आढळून आले. त्यांनी पोटऱ्यांभोवती कापडाच्या पट्ट्याही बांधलेल्या होत्या. त्यामुळे टेकड्या चढतांना साहाय्य होते असे मला नंतर समजले. त्यांचे मोहक व तेजस्वी चेहरे मला विलोभनीय वाटले. प्रत्येकीचे नेत्र चपल आणि चकाकत असल्याचे माझ्या लक्षात आले. देशाच्या या भागात त्यांचे लोक केव्हा आले, हे गावप्रमुख काही सांगू शकला नाही. तो फक्त एवढेच सांगू शकला, “आम्ही फार फार पूर्वी ब्रह्मदेशाच्या सीमाभागातून आलो. आमचे जातभाई—काचेन—अजूनही तेथे आहेत.” कोणत्याही तांगसाकडून यापेक्षा अधिक माहिती मला मिळू शकली नाही. कोणतीही लेखी नांद नसल्याने तिरापमधील त्यांच्या स्थलांतराचे नकी वर्ष शोधून काढणे खरोखर कठीण आहे. मला व्यक्तिशः असे वाटते की, आसाममधील अहोम राजवटीच्या अखेरच्या कालावधीपेक्षा उशीरा ते झाले नसावे. कारण सरहद्दीपलीकडील त्यांचे संबंध अजूनही ताजे आहेत. खेड्यात मला भेटलेल्या वृद्धांनी अजूनही ब्रह्मदेशातील आपापल्या घरादारांविषयीची हकीकत मला सांगितली, ते त्याच परंपरा आणि चालीरीती पाळतात. खम्पतीसुद्धा आपण थाई असल्याचे म्हणतात. बराच कालावधी लोटल्याने ते आपल्या मूळ जमातीशी संबंध राखू शकलेले नाहीत. अर्थातच त्यांनाही आपले मूळ घरदार आठवते. पण प्रामुख्याने त्यांच्या लिखित धर्मग्रंथांमुळे त्यांना ही माहिती उपलब्ध होते. म्हणूनच इतिहासाच्या परिभाषेत सांगायचे तर तांगसांचे स्थलांतर नुकतेच झाले आहे. खरे म्हणजे नेफा म्हणजे आसामचा विस्तार नसून ते एक स्वतंत्र विश्वच आहे. या छोट्या विश्वात विविध वंशांचे, स्वतःची संस्कृती, परंपरा आणि चालीरीती असलेले लोक आपल्याला भेटतात. ते परिस्थितीने एकत्र आले आहेत आणि शांततेने एकत्र नांदायला शिकले आहेत. फार मोठी सांस्कृतिक देवाणवेवाण सध्या होत असून त्यामुळे सरतेशेवटी भारतीय स्वरूपाच्या एकविध दर्शनास बहुमोल साध्य होणार आहे.

तांगसा फार चांगले नाचतातही. आदींच्याप्रमाणेच त्यांचे पदन्यास साधे असतात. तेही हातास हात जोडून गोलकार नाचतात. आपल्या मोहक आणि अतिशय नाजूक कलात्मक विक्षेपांनी तांगसा मुलींनी माझ्यावर छाप पाडली. तांगसा मुलींना मुलात मिसळण्याचे व आपला जीवनाचा साथीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य दिले जाते, असे मला गावप्रमुखाने सांगितले. बिहू उत्सवाच्या वेळी एकमेकांना भेटायची चांगली संधी मुलामुलींना मिळते, आणि याच दिवसात लग्ने ठरवली जातात. पण आसामी लोकांप्रमाणे बिहू उत्सवाच्या वेळीच प्रेमप्रकरणे किंवा लग्ने निश्चित झाली पाहिजेत, असा ठराविक नियम तांगसा समाजात नाही. सपाट भूभागातील खेड्यात मुले

आणि मुली केवळ आपला जीवनसाथीच निवडतात असे, नव्हे तर खेड्यातून पळूनही जातात. त्यांना शोधून काढावे लागते आणि त्यांच्या आईवडिलांच्या संमतीनंतर विवाह साजरे होतात. नागरी संस्कृतीच्या प्रभावाने मात्र या अद्भुतरम्य विवाहांची जागा आता ठरवून केलेले विवाह घेत आहेत.

नाचानंतर गावातल्या दुसऱ्या एका वृद्धाने आम्हांला हातसडीची दारू प्यायला त्याच्याकडे बोलवले. मला हे कळून चुकले की, जमाती खेड्यातील घरी एक कप सडीची दारू म्हणजे भांडेभर दारू. माझ्या अटकळीप्रमाणेच आम्ही त्याच्याकडे हातसडीची दारू पीत आणि तांगसा लोककथा ऐकत जवळजवळ तीन तास घालवले. माझ्या विनंतीनुसार त्याने मला तांगसा लोककथा सांगितल्या. त्या भागातून आलेल्या काही जमातींप्रमाणेच हे लोक देखील बौद्धधर्माच्या प्रभावाखाली आले की काय, हे मला पाहायचे होते. मला ते बौद्ध नसल्याचे समजले. त्यांचा स्वतःचा निसर्ग-पूजा-प्रधान जमाती-धर्म आहे. माता निसर्गदेवतेच्या विविध घटकांची सत्ता मनुष्यमात्राच्या प्रारब्धावर असून त्यास ते गतीही देतात अशी त्यांची श्रद्धा आहे. 'लॉग्जुम' हा पाऊस पाडणारा आणि शेती समृद्ध करणारा देव होय. 'रंग्फी' हा अग्निदेव आणि 'यंग्वन' हा वनदेव होय. आपातानी, डाफला आणि इतर अनेक जमातींप्रमाणेच तेही पूजेच्या वेळी आपल्या देवांस वळी आर्पण करतात. तांगसा धर्मात कडक नियम नाहीत. समाज लोकांवर काही दंडकही लादित नाही. तांगसा रीतीप्रमाणे गुन्हेगाराला ठिकाणावर येईपर्यंत वाळीत टाकले जाते. माणसाशी वागण्याचा हा एक नमुनेदार मार्ग आहे, असे मला वाटते. सपाट विभागात अशा माणसांसाठी आपण नवा नरक निर्माण करतो आणि त्यांची स्वतःची सुधारणा होऊन त्यांना योग्य मार्गावर आणणे अशक्य करून टाकतो. पण अशा दृष्टिकोनासाठी तांगसा किंवा इतर जमातींच्या प्रमाणे संघटित आणि कणखर समाजाची आवश्यकता असते. विस्तारलेले नगर किंवा शहरी जीवन असा समाज साकार करू शकेल, असे मला वाटत नाही.

तांगसा हे पट्टीचे झूम शेतकरी आहेत. टेकड्यांच्या भुसभुशीत जमिनीमुळे दुसऱ्या प्रकारची शेती करणे शक्यच होत नसेल, असे माझे मत आहे. प्रामुख्याने आपले महत्त्वाचे खाद्य भातच ते पिकवतात. उपलब्ध माहितीनुसार तांगसा विभागातील जमीन-भाजणीचे फेरचक्र नऊ वर्षांचे असते. आसामच्या काही भागासलेल्या भागात लोकांना त्यांनी पूर्वी भाजलेल्या शेतजमिनीकडे तीन किंवा चार वर्षांनी परतावे लागते आणि परिणामी अधिक उत्पन्न त्यांना मिळू शकत नाही.

जमिनीपुरताच विचार केला तर तांगसा लोकांत जमीनदारी पद्धती नाही. संपूर्ण पट्टा खेड्याच्या मालकीचा असतो आणि खेडुतांना निवडक ठिकाणी शेती करता येते. घरगुती सामान आणि शेतीची अवजारे मात्र लोकांच्या व्यक्तिगत मालकीची असतात

आणि माणसाच्या मृत्यूनंतर ती मुलींना मिळतात. लग्नाच्या वेळी मुलींना काही भाग दिला जातो. आपल्या मुलींच्या विवाहापूर्वीच वडील जर दिवंगत झाले तर आपल्या बहिणीला काही देणे हे भावाचे कर्तव्य मानले जाते. हुंडा पद्धतीशी मात्र याची गळत केली जाऊ नये. कारण दुसऱ्या पक्षाच्या काहीच मागण्या नसतात.

तांगसा एके काळी शिरच्छेदक होते अशी माहिती मिळते. आसपासच्या नोक्त लोकांच्या खेड्यात त्यांनी जपून ठेवलेली आणि त्यांना गतकालाचे स्मरण करून देणारी शिरे जशी आढळतात तसे कोणतेही अवशेष मला चांगलांग येथे आढळू शकले नाहीत. वस्तुतः या भागातील आपल्या वास्तव्याच्या प्रारंभीच्या काळखंडात गरजेनुसार तांगसा शिरच्छेदक बनले असावेत. आसामचे गारोसुद्धा शिरच्छेदक म्हणून ओळखले जात असत. केवळ एक क्रीडा म्हणून काही ते त्यात कधी गहून गेले नाहीत. फक्त मेलेल्या शत्रूंची मुंडकीच ते तोडीत असत आणि गावाबाहेर टांगून ठेवीत असत. असे मात्र नागा जमातीचे नव्हते. एकतर योद्धे म्हणून आपला दरारा पस्थापित करण्यासाठी किंवा एखाद्या सुंदर मुलीचा लाभ व्हावा, म्हणून नागा लोक शिरच्छेदाच्या मोहिमा बुद्धिपुरस्सर काढीत असत. तांगसा लोक अगदीच मवाळ आणि हळुवार असतात आणि मला वाटते, त्यांना कडवे शिरच्छेदक कधी बनताच आले नसते. गारोंप्रमाणेच आपल्या शत्रूंची मुंडकी टांगायला त्यांनीही सुरवात केली असेल. काही सुसंस्कृत देशही आपल्या शत्रूंच्या बाबतीत अशाच रीतीने वागताना आढळतात. वायव्य सरहद्द प्रांतातील पटाण-ब्रिटिश संघर्षाच्या सुरुवातीच्या काळात ब्रिटिश अधिकारी वन्य विभागातील आपल्या शत्रूंचे मृतदेह आणून त्यांची धिंडका काढीत असत. काही वेळा लोकांनी बघावे आणि ब्रिटिश राजवटीशी टक्कर न घेण्याचा 'धडा ध्यावा' म्हणून प्रेते गावाबाहेर ठेवीत असत. एकदा ह्या क्रूरपणाविषयी एका ब्रिटिश सैनिकी अधिकाऱ्यास मी विचारले होते. त्यांना स्वतःला जरी ते आवडत नसले तरी सूड म्हणून त्यांना तसे करावे लागे. कारण जेव्हा पटाणांना एखादा मृतदेह सापडे, तेव्हा ते असेच करीत असे स्पष्टीकरण त्यांनी केले. अर्थातच हा वादग्रस्त मुद्दा आहे आणि येथे तो आगांतुक आहे. हे लढाईतले डावपेच म्हटले पाहिजेत. मात्र खरा मुद्दा असा की, आसाम आणि नेफातील लोकांच्या निर्दिष्ट क्रूर वृत्तीचा आपण गवगवा करतो, तेव्हा त्यांच्या विशिष्ट परिस्थितीचा विचारही आपण केलाच पाहिजे.

आम्ही तांगसा खेडे सोडले, तेव्हा सूर्य संध्याकाळ झाली होती. मी काढलेल्या छायाचित्रांच्या प्रती पाठवण्याचे आश्वासन लोकांना दिल्यानंतर मी इन्स्पेक्शन बंगल्यात परत आलो. रात्रभर मी झोपू शकलो नाही. त्या दिवशी मुसळधार पाऊस कोसळत होता आणि शाकारलेल्या छपराला काही छिद्रे असल्याने मला जागावे लागले. तरीही दुसऱ्या दिवशी सकाळी लवकर आम्ही खेळाला जायला निघालो. कोठेही खोळंबावे लागण्याचा मला तिटकारा आहे. रस्ता नवा असल्याने माती

अजूनही दबलेली नव्हती. आम्हांला फार दक्षतेने पुढे जावे लागे. ताशी पाच मैलांपेक्षा अधिक आम्ही जाऊ शकत नव्हतो. काही ठिकाणी तर जीपमध्ये असलेल्या सर्वच्या सर्व गिअर्सचा वापर करावा लागे !

खेलाला आम्ही तिसऱ्या प्रहरी आलो. मला एक छोटी झोपडी देण्यात आली होती. त्या विभागातील लोकांप्रमाणेच नेफातील अधिकारीही जवळजवळ झोपड्यांतून राहतात. शासनाने नियुक्त केलेल्या हमालांनी आम्हांला अत्यावश्यक असा लाकूड-फाटा आणि प्यायचे पाणी आणून दिले. तासाभरात आमच्या आचान्याने आम्हांला भात आणि डाळ तयार करून दिली. प्रशासनाधिकारी कर्नल राजा यांना भेटून आल्यानंतर विश्रांतीच घ्यायची असे मी ठरवले. खेलाला पाहाण्यासारखे फार थोडे आहे. ती केवळ शासकीय वसती आहे. लोहित सीमा विभागात भेटलेल्या काही मित्रांना पाहून मला आनंद झाला.

दुसऱ्याच दिवशीच सकाळी सरकारी विभाग निरीक्षकासमवेत मी एक नोक्त खेडे लातांग येथे जायला पायदळी निघालो. नेफा अधिकाऱ्यांच्या म्हणण्यानुसार खेलाहून लातांग फक्त सहा मैल आहे. मात्र त्यावर विश्वास नाही. आठ किंवा नऊ मैलांपेक्षा ते कमी नसावे आणि चढावामुळे तर मला तेथे जायला तीन तास वीस मिनिटे लागली. चढाव खरोखरच कठीण होता. नेफा अधिकारी अगदी स्थानिक लोकांप्रमाणे त्या भागात हिंडायला शिकले असल्याने त्यांना तसे वाटत नसेल. पण आमच्यासारख्यांना हजारो फुटांपैकी थोडेही चढून जाणे म्हणजे मोठे कठीण कर्म वाटते. भुसभुशीत मातीमुळे तर तसे अधिकच वाटते. वायव्य सरहद्द प्रदेशात जमीन टणक असल्याने आणि घसरण्याची भीती नसल्याने मला अशी अडचण आली नव्हती. लातांगच्या वाटेत मला मोठमोठे वृक्ष आणि झुडपे आढळली. कित्येक झूम शेतातूनही आम्ही गेलो. सभोवतालच्या वातावरणाने कसे प्रसन्न वाटते. लातांगला येताच मी तेथील राजास भेटलो. तो आमच्या वाटाड्याचा वडील भाऊच होता. आपल्या झोपडीत एका शेकोटीभोवती काही खेडुतांबरोबर चर्चा करीत राजा बसला होता. मोठ्या उत्साहाने तो आम्हांस भेटला. आम्ही सर्व शेकोटीभोवती बसलो. राहण्याच्या मुख्य खोलीबाहेर तो बसला होता आणि त्याचे अंथरूणही शेकोटीजवळच होते, हे माझ्या निदर्शनास आले. शिकारीत त्याने स्वतः व गावकऱ्यांनी मारलेल्या वन्य प्राण्यांच्या मस्तकांनी त्याची बैठक सुशोभित केली होती. नोक्त अतिशय शिकार-प्रिय होत. प्रमुखाच्या बाजूस ठेवलेल्या चार गावठी बंदुकाही मला दिसल्या. आपल्याला लागणाऱ्या तोंडात दारू ठासायच्या स्वतंत्र बंदुका बनवण्याची कला नोक्तांना अवगत आहे का हे जाणून घ्यायची उत्कंठा मला लागली होती. या जुनाट पद्धतीच्या बंदुका अजूनही प्रचलित आहेत. लातांगच्या राजाच्या मते ब्रिटिश आसामात यायच्या पूर्वीपासून त्यांना बंदुक बनवण्याची कला अवगत होती. जरी ही

संशोधनाची बाब असली तरी आश्चर्याची खासच नाही. पटाणांनाही ब्रिटिश त्यांच्या भागात येण्यापूर्वी कितीतरी वर्षे ही कला माहीत होती. अर्थातच त्यांचे मोगल आणि शिखांशी पूर्वीपासून संबंध होते आणि त्यांच्यापासून ते काही शिकलेही असतील. आसामात वैष्णवांच्या काळात अहोम राजा सुहुंगमुंगच्या कारकीर्दीत बंदुका प्रथम प्रचलित झाल्या. अहोमाच्या मुसलमान कैद्यांनी ही कला प्रसृत केली. अहोमांच्याकडून ते तंत्र नोक्तांना प्राप्त झाले असणेही अगदी शक्य आहे. या प्रकरणात पुढे मी खुलासेवार सांगणारच आहे की, नोक्तांचे सपाट भूप्रदेशाशी उत्तम संबंध होते. अजूनही काही खेड्यांत आसामातील हिंदूंच्या वैष्णव संप्रदायाचे अपेक्षेचे स्वरूप टिकून राहिलेले आढळते.

मी प्रमुखाच्या घरातील बंदुकांची तपासणी केली. त्या चांगल्या होत्या. वायव्य सरहद्द प्रदेशातील मागासलेल्या विभागात मी पाहिलेल्या बंदुकांपेक्षा अर्थातच या पुष्कळ निकृष्ट होत्या. पटाणांनी तोंडात दारू ठासायच्या बंदुकांत परिपूर्णताच आणली, असे नसून युद्धकाळात नेहमीच्या बंदुकहि त्यांनी तयार केल्या होत्या. छोट्या नळ्यांच्या रशियन बंदुका तयार करणेही ते शिकले होते. ह्या बंदुका लांब पल्ल्याच्या होत्या आणि त्यांना अनेक गोळ्या भरता येतील अशी पेटिकाही बसवलेली असे. काही विभागात पटाण पिस्तूलही बनवीत असत. माझ्या एका पटाण दोस्ताने एकदा मला एक गावठी पिस्तूल दिले. ते खिशात सहज छपवता येत असे. अर्थातच वन्य विभागाच्या बाहेर येताच मला ते पोलीसांच्या ताब्यात द्यावे लागले. कारण त्याला लागणारा परवाना मजजवळ नव्हता आणि परवाना मिळवण्याच्या बाबतीत मी अजून बच्चा होतो.

जमाती संगीत ऐकणे आणि लोकांची छायाचित्रे घेणे यांचा मला असलेला छंदही मी गावप्रमुखास सांगितला. त्याने मला मदत करायचे लगेच मान्य केले आणि काहीं गावकऱ्यांना गायक व नर्तक यांस भेटायला सांगितले. राजा किंवा मुखिया यास खेड्यात फार महत्त्वाचे स्थान लाभते आणि त्याची आज्ञा प्रमाण मानली जाते. ग्रामसमाजाचा तो सर्वमान्य पुढारी असतो आणि खेड्यातील ज्येष्ठश्रेष्ठांच्या साहाय्याने तो खेड्याचा कारभार पाहतो. येथील मुखिया नेहमी दयाळू आणि लोकहिततत्पर असल्याने गावप्रमुखांची ही पद्धत साहजिकच लोकांना आवडते. लुशाई गावप्रमुखांप्रमाणे हे लोकांवरील भार नसतात. एखाद्या सामान्य खेडुताप्रमाणेच लासांगची राणी शेतात काम करताना मला आढळली. आम्ही गावप्रमुखाच्या घरी गेलो, तेव्हा ती तेथे नव्हतीच. ती झूम शेतात गेली असल्याचे मला कळले.

गायक आणि नर्तक यांपैकी बहुतेकजण कामासाठी शेतात गेले असल्याने थेट सायंकाळपर्यंत त्यांना भेटता आले नाही. रात्री उशीरा का होईना, पण त्यांच्यासाठी थांबायचे मी ठरवले. गावप्रमुखाकडे भांडेभर हातसडीची दारू घेऊन ताजेतवाने

झाल्यावर मी खेडे पाहायचे ठरवले. काही म्हातारी माणसे आणि स्त्रिया घरात कामे करतांना मला आढळली. बहुतेक खेडुत झूम शेतात कामाला गेले होते. माझ्या वाटाड्याबरोबर बहुतेक झोपड्या बघण्याचा मला योग आला. नोक्तांच्या झोपड्या उंच उभारलेल्या असतात. एकेका नोक्त झोपडीत आठ ते नऊ माणसे सहज मावू शकतात. इतर जमातींच्या घरांप्रमाणेच नोक्तसुद्धा आपल्या राहत्या खोलीतच स्वयंपाक करतात. बहुतेक झोपड्या विविध प्रकारच्या सुंदर करंड्यांनी आणि शिकारीत लोकांनी ठार मारलेल्या जनावरांच्या मुंडक्यांनी सुशोभित केल्या होत्या. मला मानवाचे शीर मात्र कोठे आढळले नाही. माझ्या मार्गदर्शकाच्या माहितीनुसार लोकांनी ती पूर्वीच नष्ट करून टाकली होती. कुमार-घरांसही मी भेट दिली. बाहेर जातांना नोक्त लोक घराला कुलपे लावीत नाहीत. खेड्यात चोन्या होत नाहीत. त्या दिवशी बरे वाटत नसल्याने शेतात न गेलेल्या गोसाईंस-खेड्यातील उपाध्यायासही मी भेटलो. त्याने मला नोक्तांचे साधेसुधे नामघर (देऊळ) दाखवले. नामघर बहुतेक रिकामे होते. फक्त एका कोपऱ्यात रेशमी कापडात गुंडाळलेला एक ग्रंथ एका खास उभारलेल्या उंच आसनावर ठेवलेला होता. मला तो ग्रंथ बघायचा होता. पण अजून उपाध्यायाची स्वतःची प्रार्थना व्हायची असल्याने त्या वेळी तसे करता येणार नाही, असे त्याने सांगितले. त्यांचा मधून मधून संबंध असलेल्या डोंगराळ आसामातील सत्राकडून (मठांकडून) नुकताच भेट मिळालेला तो वैष्णव सांप्रदायिक ग्रंथ असल्याची माहिती त्याच्याकडून मिळाली. सपाट प्रदेशातील लोकांशी शतकानुशतके असलेल्या संबंधाविषयीही त्याने माहिती पुरवली. सोळाव्या शतकात आसामात प्रचलित झालेल्या वैष्णव संप्रदायाचे अपक्व स्वरूप नोक्तांनी टिकवून ठेवले आहे. आसामच्या सपाट भूभागातील या संप्रदायाचे प्रथम उद्गाते श्री. शंकर देव हे होत. आसामच्या धार्मिक इतिहासात आपला संदेश धर्मप्रसारकांकडून घरोघर पोचवण्याची पद्धत प्रथम त्यांनीच सुरू केली. अहोम कालखंडाच्या उत्तरार्धात जरी त्यांच्या संप्रदायाची पीछेहाट झाली तरी सामान्य जनतेवर मात्र त्याचा पगडा बसला होता. कामाख्या किंवा कालीमातेचे पूजक असलेल्या शाक्तांच्या वाममार्गी आचारांपेक्षा लोक यांचा पुरस्कार करीत. श्री. शंकर देव यांचा संदेश मैदानी मुलखातील लोकांपुरताच मर्यादित राहिला नाही. त्यांचे जमाती विभागातही अनेक अनुयायी होते, हे सिद्ध करणारा भरपूर पुरावा मिळतो. नोक्तांमध्ये श्री. नरोत्तम गोसाईं यांनी हा संप्रदाय सुरू केला. त्या थोर वैष्णव महंताने कधी पहाडीस भेट दिली होती की काय हे मात्र मला कळू शकले नाही. पण असे म्हणतात की, एके काळी पायथ्याच्या टेकड्यांजवळ नहरकटिया येथे त्यांनी वास्तव्य केले होते आणि तेव्हा व्यापारासाठी सपाट भूप्रदेशात येणाऱ्या आदिवासी लोकांच्या भेटीही त्यांनी घेतल्या होत्या. आज नोक्तांनी मूळ स्वरूपात हा संप्रदाय टिकवून ठेवला आहे. त्यांच्या संप्रदायाचा अभ्यास करणाऱ्या कट्टर वैष्णवांचे कडक नियम आढळू न

शकल्याने समाधान होणारही नाही. नोक्त वैष्णवसंप्रदाय एक ईश्वर आणि भगवान् कृष्ण यांना मानतो. कृष्णास ते त्याची मूर्ती कधीच पाहिली नसल्याने फक्त नावानेच ओळखतात. मूर्तिपूजेवर जरी सुधारकांचा विश्वास नव्हता, तरी विविध धर्मग्रंथांतील प्रसंग चितारण्याच्या वावतीत ते प्रतिकूल नव्हते. नोक्त विभागात धर्मप्रसाराचे हे अंग पूर्णतया उपेक्षिले गेले. येथील श्री. नरीत्तम गोसाईंचा नोक्त मनोवृत्तीचा सूक्ष्म अभ्यास दिसून येतो. निसर्गाची किमया त्यांना थक्क करू शकते, पण ईश्वर मनुष्यरूपात आहे ही कल्पना मात्र त्यांना मानवत नाही, असे उपाध्यायाने मला सांगितले. सपाट प्रदेशातल्या-प्रमाणेच नोक्त विभागातही सत्रे का नाहीत, असे मी त्यास विचारले. त्याचे उत्तर साधे आणि समाधानकारक होते. तो म्हणाला की नोक्त मुलांना झूम शेतात खूपच रावावे लागत असल्याने अध्ययन आणि अध्यापनासाठी त्यांना वेळ देणे जमत नाही. गाचरे भाजायच्या वेळी आणि सुगीच्या वेळी तर कोणीही रिकामे आढळणेच शक्य नमते. उपाध्यायास आणि राजासही रावावे लागते. साहजिकच सत्र या सर्वांच्या आड आले असते. त्या विभागात मला वार्गीतेही (धर्मगीते) ऐकायला मिळाली नाहीत. त्या ऐवजी नोक्तांनी स्वतःची गीते रचली आहेत. अशा प्रकारचे संमिश्रण आणि रूपांतर अगदी स्वाभाविक होय. गौहाती येथे एकदा दुर्गापूजेच्या वेळी दुर्गादेवीच्या मूर्तीसमोर काही लोक वैष्णव गीते गात असलेले मला आढळले.

नोक्तांच्या जीवनपद्धतीत वैष्णव संप्रदायामुळे काहीशी क्रांती निश्चितच झाली. या संप्रदायासंबंधी माझ्याशी बोलत असताना, “ वैष्णव शिक्वणुकीमुळेच आम्ही अतःपर शिरच्छेदक राहिलेले नाही ” असे उपाध्यायाने ठासून सांगितले. फार थोड्या खेडुतांनी ही शिरे जपून ठेवली आहेत, पण नव्या संप्रदायाच्या प्रभावामुळे बहुतेकांनी ती नष्ट करून टाकली आहेत. मलाही हे पटते. त्यांच्यात असलेल्या जुन्या चालीरीती आणि परंपरांवर मात्र नव्या संप्रदायाचा प्रभाव पडला नाही. अजूनही त्याप्रमाणेच ते वागतात.

गायकांची गाठ व्हायला अजूनही काही अवधी होता. जवळपासच्या झूम शेतात हिंडून यायचे मी ठरवले. मी एका शेतात पोचलो, तेव्हा काही नोक्त खेड्यास परतायच्या अगदी तयारीतच होते. मी काही मिनिटे त्यांच्याशी बोललो. नोक्त अतिशय कष्टाळू लोक होत. सकाळी लवकर भाताची न्याहारी करून इतर आदिवासी टाप्तील लोकांप्रमाणे ते झूम शेतात जायला निघतात. घरी परतायला वेळ नसल्याने दुपारचे भोजन ते शेतातच तयार करून घेतात. सायंकाळी उशिरा ते खेड्यास परत येतात. लहान मुलेही त्यांच्याबरोबर शेतात जातात. पाठीवर मूले घेऊन झूम शेतात काम करीत असलेल्या कितीतरी आया मला आढळल्या. मूल सांभाळायची फारच सुंदर पद्धती या लोकांनी अवलंबिली आहे. मूल पाठीवर घेऊन त्यांच्या सभोवार एक चादर लपेटून ती आईच्या मानेस अडकवली जाते. ती चादर अशी पक्की आवळलेली असते

की, मूल तिच्यातून बाहेर निसटू शकत नाही. बालवयातच सहनशीलतेचे पाठ जमाती बालकांस गिरवावे लागतात. टरलेल्या वेळी दुधासाठी रडायचे हे त्यांना समजू लागते. आईच्या सतत होणाऱ्या हालचालींनी झोप यावी, म्हणून जणू काय त्यांना थोपटले जाते. पुष्कळदा शेतात गाणे म्हणणाऱ्या मातांपासूनच मुले आपली गाणी शिकतात. आपल्या आईवडिलांच्या अगदी निकट असण्याची जमातीतल्या मुलामुलींची ही एकमेव अवस्था असते, असा माझा समज आहे. कारण जसजसे ते चालायला सागतात तसतसे त्यांनी त्यांचे खेळावे म्हणून त्यांना शेतात मोकळे सोडले जाते. त्यानंतर काही काळाने त्यांना खेड्यातील कुमार-घरातून पाठवले जाते. अर्थात मुलांनी मठात जायचे वयोमान खेड्यापाड्यात आणि टापूटापूत निरनिराळे असते.

पुष्कळशा झूम शेतात मला फळझाडेही आढळली. एका झाडाची पाच पीचफळे (सप्ताळू) मला खायला मिळाली. जमीन अतिशय सुपीक आहे आणि मला वाटते, जर पीच उगवू शकतात तर इतर फळझाडे लावण्याचे प्रयोगही करता येऊ शकतील. आपल्या शेतात काम करण्याव्यतिरिक्त काही नोक्त सपाट भूप्रदेशातील चहाच्या मळ्यात रोजगारासाठीही जातात. त्यांच्यापैकी काही लोक सपाट मुलखाशी व्यापारही करतात. पण अशांची संख्या फार थोडी आहे. बहुतेकांना आपल्या शेतातच मशागत करणे आवडते. झूम जमिनींचा पट्टा फारच मोठा असल्याने या भागातील जमिनीचा कस कमी होण्याचाही प्रश्न निर्माण होत नाही, अशी माहिती मला मिळाली.

नोक्तांचा पोषाख अगदी साधा असतो. वन्य विभागात सर्वत्र आढळणारी लंगोटीच ते अजूनही वापरतात. आताशा काही पुरुषांनी सदरे घालायला प्रारंभ केला आहे. पुष्कळशा नोक्त स्त्रियांचे लंगोटीवरच भागते. पण आता पोलकीही घातली जाऊ लागली आहेत. ती बहुधा अगदी हलक्या कापडाची आणि सपाट प्रदेशातून मागवलेली असतात. सपाट भूप्रदेशात जाऊन आलेल्या किंवा त्यांच्याशी संबंध आलेल्या काही तरुणींनी आता मेखला आणि चादर असा पोषाख घालायला सुरवात केली असल्याचे मला लपतांग आणि खेला येथे आढळले. काशाच्या बांगड्याही बायकांच्या आवडीच्या असून त्यांच्यापैकी जवळजवळ सर्व स्त्रिया त्या बांगड्या घालतात. अर्थातच अगदी अंतर्वर्ती भागात या वस्तू आढळत नाहीत. नोक्त स्त्रिया आपले केस मोकळे सोडतात. पुरुष मंडळी डोक्याच्या मागील बाजूस लांबलचक केस ठेवतात. वैष्णवांनी ही पद्धती प्रचलित केली, असे मानले जाते.

वैष्णव संप्रदायाचा त्यांच्या विवाहाच्या चालीरीतींवरही प्रभाव पडलेला दिसत नाही. नोक्तांमध्ये अजूनही पळून जाऊन केलेली लग्नेही बरीच होतात, असे मला माझ्या वाटाड्याने सांगितले. मुलांना आणि मुलींना आपला जीवनाचा जोडीदार

निवडायची मोकळीक असते. वधुमूल्यही खूपच माफक असते आणि इतर काही विभागातल्याप्रमाणे डोईजड तर मुळीच नसते.

उशीर होत चालल्याने लापतांग शाळेजवळच्या माझ्या झोपडीत परतायचे मी ठरवले. मी झोपडीकडे परतलो, तेव्हा खेड्यातील तरुण आणि तरुणी माझी वाट पाहात होते. माझ्या मोडक्या तोडक्या आसामीत आणि हिंदीत त्यांच्याशी बातचीत करणे मला मोठे मजेशीर वाटत होते. एका मुलीच्या हातात लाल दोरा बांधलेली एक पोलादी तार होती. ते एक वाद्य असून त्यास गोंगोना म्हणतात, असे मला कळले. गारो टेकड्यातही मी गोंगोना ऐकले होते. माझ्या विनंतीवरून त्या मुलीने ते वाजवायला सुरवात केली. ते वाद्य माउथ-ऑर्गनप्रमाणे तोंडांत धरले जाते आणि बोट्यांनी छेडले जाते. त्याचा सुस्वर नाद निघतो. लापतांग येथील ती मुलगी त्यावर निरनिराळे मंजुळ सूर काढू शकत होती. त्यानंतर इतरही काहींनी तिच्याबरोबर वाजवायला सुरवात केली. सुंदर गोंगोना संगीत मला ऐकायला मिळाले. दोन किंवा अधिक लोक गोंगोना वाजवण्यात सामील होतात, तेव्हा ते एकदम मस्त वाटते. वाद्यातून आर्त सूर आणि नादमधुर प्रतिध्वनी ऐकू येतात. त्यानंतर मुलांनी म्हटलेली काही आल्हाददायी प्रीति-गीते मी ऐकली. नेहमी ती पाठ म्हणून दाखविली जातात, गायिली जात नाहीत. याचा अर्थ त्यात लय नसते असे मात्र नाही.

संगीत आणि खेड्यातील हकीकतींसंबंधी गप्यागोष्टी करीत आम्ही रात्री खूप वेळ बसलो. मुलांनी त्याच्याजवळच्या सुंदर करंड्याही मला दाखवल्या. बकऱ्याच्या केसांनी या करंड्या सजवलेल्या असतात. केसांना बहुधा लाल रंग दिलेला असतो. वनस्पतींपासून ते आपल्याला लागणारा रंग तयार करतात. रंगीत केसांनी सजवलेल्या चालताना वापरायच्या काठ्याही त्यांनी दाखवल्या. नोक्त भालेही बनवतात. खेलाजवळच्या आणखी एका खेड्यात मला शंक्रूच्या आकाराची आणि एका वन्य जनावराचा दात आणि केस यांनी सजवलेली एक जुनाट हॅटही आढळली. अशा टोप्या पूर्वी नोक्त युद्धाच्या वेळी घालत असत, अशी माहिती मला मिळाली. आता त्यांचा वापर नर्तक करतात.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी मी राजास भेटलो. मी त्याचा निरोप घ्यायला गेलो होतो. झूम शेतात काम करणाऱ्या लोकांची छायाचित्रे घेता यावीत, म्हणून मी लवकर निघायचे ठरवले होते. खेड्यात छायाचित्रे घेणे फारसे जमत नाही; कारण लोक सकाळी फार लवकर शेतात जातात आणि काळोख पडल्यावर परततात. राजाने मला ग्लासभर मद्य दिले आणि पुन्हा यायचे आणि तेही अधिक दिवसांसाठी यायचे माझ्याकडून वचन घेतले.

खेलाला परतीची वाटचाल आरामशीर होती. सुमारे दोन तासांत आम्ही

तेथे पोचू शकलो. पाऊस पडलेला नसल्याने पायवाट कोरडी होती आणि आम्हांला जल्द चालता आले. वाटेने झूम शेतीची आणि लोकांची छायाचित्रे मी घेतली.

मी खेलाला एक आठवडा राहिलो आणि आसपासच्या खेड्यांतून अनेकदा हिंडलो. लोकांमधील श्रमाची उमेद पाहून मी भारावून गेलो. त्यांच्या आयुष्यात प्रथमच यांनी रस्ताबांधणीत भाग घेतला होता. त्यामुळे त्यांच्या फुरसतीच्या दिवसांत कामधंद्याच्या सोयी तर उपलब्ध झाल्याच, पण सामूहिक जीवनाची उज्वल बाजूही त्यांच्या मनात ठसली. एकत्र काम केल्याने आर्थिक स्थिती सुधारण्याला आपल्याला हातभार लावता येईल, हे खेडुतांनी ओळखले आहे. नेफांतील इतर लोकांसमोर नोक्त लोकांनी खरोखरच फार सुंदर आदर्श घालून दिला आहे. बोमदिलाचा रस्तासुद्धा स्थानिक लोकांनीच तयार केला आहे. (मी १९५८ मध्ये जेव्हा बोमदिला येथे गेलो तेव्हा रस्ता नव्हता. गेल्या वर्षी एप्रिलमध्ये तो पूर्ण करण्यात आला.)

खेला ते मार्घरेत हा माझा परतीचा प्रवासही चांगला झाला. रस्ता कोरडा होता. त्याच दिवशी आम्ही मार्घरेतला पोचू शकलो. आमच्या तांगसा दोस्तांना भेटण्यासाठी अर्थातच चांगलांग येथे आम्ही सुमारे अर्धा तास थांबलो होतो.

* * *

प्रकरण आठवे

कामेंग सीमा विभागाकडे

खम्प्ती आणि नोक्त यांच्या टापूत पायदळी सफरी केल्याने जरा धीर येऊन नेफातील कामेंग सीमा विभागास भेट द्यायचे निमंत्रण मी स्वीकारले. नेफा अधिकाऱ्यांकडून नेफा विभागाच्या रमणीयतेसंबंधी मी खूपच ऐकले होते. त्यांनी मला सांगितले होते की—

असलाच स्वर्ग जर भूवरी
येथेच तो, येथेच तो...

ही उक्ती या विभागासही सहज लागू पडेल. काश्मिरमधील स्वर्ग मी पाहिला होता आणि येथील हुकवण्याची माझी इच्छा नव्हती.

आतापर्यंत कामेंगची सफर मी टाळीत होतो. कारण एक तर तेथे रस्ते नव्हते आणि हा विभाग नीट पाहायला असेल तर त्यासाठी कमीत कमी पंधरा ते वीस दिवस वास्तव्य करावे लागले असते. इतर विभाग पाहून झाल्यावर तिकडे जायचे मी ठरवले होते. निमंत्रणही अगदी वेळेवर आले आणि मी त्याचा सहर्ष स्वीकार केला. एका रावसाळी सकाळी नेफा जीप मला घेऊन तेजपूरहून निघाली. एक महिन्यापुरती शिधासामुग्री घेऊन मी निघालो असल्याने मजजवळ अवजड सामान होते. सुमारे तीन तासांत मी फूटहिल्स येथे पोहचलो. तेजपूर ते फूटहिल्स रस्ता रानहत्तींनी गजबजलेल्या मनांहर घनदाट अरण्यातून जातो. टेकड्यांपाशी मी सुमारे तीन तास अडकून पडलो. फाटक बंद झाले होते. अर्थात चूक माझी होती. तेजपूरहून निघायला मला काही तास उशीर झाला होता. फाटकांनी रहदारीचे नियंत्रण केले जाते हे मला माहित नव्हते. फूटहिल्सजवळील छावणीच्या अधिकाऱ्यांबरोबर बुद्धिवले खेळण्यात मी दोन तास घालवले. उरलेला एक तास काही लष्करी अधिकाऱ्यांसमवेत त्यांच्या स्वतंत्र छावणीत मी घालविला. दुसऱ्या बाजूकडची सर्व वाहने येऊन पोहोचल्यानंतर सुमारे तीन वाजता आम्हाला निघायला परवानगी मिळाली. फूटहिल्सपासून चाकू या पहिल्या तळापर्यंतचा रस्ता फारच सुंदर आहे. सायंकाळी साडेचारलाच आम्ही चाकूला येऊन पोचलो. समुद्रसपाटीपासून सुमारे सात हजार फूट उंचीवर आम्ही होतो. चाकू येथे पाऊस पडत होता. तेथील अधिकाऱ्यांनी मला सांगितले की, “येथे सतत वर्षभर पाऊस

पडत असतों आणि क्वचितच सूर्यदर्शन होते.” माझे सामान नीट उतरवले गेले की नाही, हे पाहून मी इन्स्पेक्शन वंगल्यापर्यंत चालत गेलो. त्या विभागात चढावाची ती पहिली सलामी होती. वंगल्यापर्यंतचा रस्ता अतिशय निसरडा होता. मला खोल चिखलातून चालावे लागत होते.

चाकू येथे खूपच गारठा होता. थंडीही अगदी सुरीसारखे बोलत होती. या छावणीस चाकू हे अगदी समर्पक नाव आहे, असे माझे मत बनले. चाकू म्हणजे हिंदीत ‘सुरी’.

रात्री पाऊस मुळीच थांबला नाही. माझी दोन ब्लॅकटो आणि दुलई बोचऱ्या थंडीत बचावदृष्ट्या तुटपुंजी असल्याचे मला आढळले. नेफा अधिकारी माझ्या मदतीस धावून आले. त्यांनी मला खास नेफात वापरले जाणारे धुराडे देण्याची व्यवस्था केली. नेफातील ही शेगडी म्हणजे कलथे स्नानाचे हमाम (टब) आणि वर लांब धुराडे. नेफात भरपूर प्रमाणात उपलब्ध असलेले जळाऊ लाकूड या शेकोटीत जाळतात. या शेकोटीने मला पुष्कळ वरे वाटले आणि काही तास मी झोपू शकलो.

दुसऱ्या दिवशी पहाटे मी अजूनही लोळलेलोच असताना माझ्या झोपडीबाहेर काही आवाज मला ऐकू आले. माझा वैतागलेला आचारी धावत माझ्याकडे येऊन सांगू लागला की, नेफा हमाल आले असून त्यांना ओझी हवी आहेत. त्यांना लवकर निघायचे होते, कारण त्यांना आणखी ओझी घेऊन यायचे होते. मला नाइलाजाने अंथरूण सोडावे लागले. घाईघाईने चहा घेतल्यावर मी वाटचालीसाठी तयार झालो. वंगल्याबाहेर माझ्यासाठी आणलेले एक तट्टू पाहून मी खूष झालो. मला नेण्यासाठी आदल्या रात्री ते बोमदिलाहून आणले असल्याचे मला हमालांनी सांगितले. ते याच टापूतील तट्टू होते आणि त्याचे नाव होते—रूपा. रूपा हे शेडुंकपेनांचे खेडे आहे. तट्टू मजबूत आणि गुटगुटीत होते. थोड्या वेळाच्या स्वारीनंतर मला त्याची चांगली संवय झाली. पण स्वार होणे मला अगदी कष्टमय वाटले. टेकड्यांच्या कड्याकड्यांनी वर चढायची वन्य तट्टांना विचित्र खोड असते. स्वार होणारास धाकधुक वाटते. जर का तट्टू घसरले तर त्याला तोल सांभाळायला अवधीसुद्धा मिळणार नाही. मी पायी चालगेच शहाणपणाचे मानले. तट्टू माझ्या मागोमाग येईल आणि चालणे मुश्कील होईल, तेव्हा त्यावर स्वार होता येईल, असा पॉक्त विचार कमी केला. पारी—ला येथे मी तासाभरात पोचू शकलो. पारी—ला चाकूहून सुमारे तीन मैल आहे. समुद्रसपाटीपासून ते सुमारे दहा हजार फूट उंचीवर असून वन्य स्वापदांनी गजबजले असल्याचे सांगतात. हमाल माझ्या आधी येऊन पोचिले होते. मला ते बिडी पीत असलेले आढळले. नेफातील बहुतेक हमाल नेपाळी असून वर चढण्यात ते निष्णात असतात. ते पुष्कळसे ओझेही वाहू शकतात. एका दिवसात खरोखर ते अनेक खेपा

करतात. नेफा प्रशासन त्यांना रोजगाराव्यतिरिक्त अन्नधान्यही पुरवते. त्यांची खूपच काळजी घेण्यात येते.

अर्धा तास विश्रांती घेतल्यानंतर तेथून दोन मैलांपेक्षा अधिक नसलेल्या जाब्रांग छावणीला जायला मी निघालो. जांब्रांगला पायी जाणे सोपे आहे, कारण तेथे फक्त उतरावेच लागते. वाट जरी निसरडी असली आणि काळजीपूर्वक पावले टाकावी लागत असली तरी वाटेत असलेल्या बांबूंच्या खांबांमुळे पाय रोवायला साह्य होते. जाब्रांग छावणीत एक लाकडी बांधणीचे सुंदर विश्रामघाम असून ते नुकतेच उभारले असल्याची माहिती मला मिळाली. जेवण करण्यासाठी आम्ही तेथे फक्त एक तास थांबलो. नेफात आपल्या सोयीस्कर ठिकाणी भोजन करावे लागते. दुपारच्या किंवा रात्रीच्या अशा जेवणाच्या वेळा पाळण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. माझ्या कामेगमधील सफरीत मात्र मी सकाळी लवकर जेवण करायला शिकलो. व्यवस्थित चालणे जमावे, म्हणून भरपूर अन्न खचून खाल्लेले बरे असते.

जांब्रांगहून पुढे तट्टू फारसे उपयोगी नाही. शेड्डुकपेन खेडे रूपा येथे पोचण्यासाठी पुष्कळसे उतारावरूनच जावे लागते. जाब्रांग सुंदर स्थळ असून तेथून आपणांस रूपा आणि बोमदिला दिसू शकतात. हा परिसर पाइन वृक्षांनी भरलेला आहे. या भागासुळे खासी आणि जैतिया टेकड्यांची आठवण होते. सुमारे पाच मैल उतरल्यानंतर मी पुन्हा थोडी विश्रांती घेण्यासाठी खाली बसलो. मी काही खडकांवर बसलो होतो. माझ्यासमोर एक दगडांची चौकट होती. तिच्यात शिळांवर भगवान् बुद्धाची चित्रे आणि बौद्ध कोरीव लेख होते. मला कुतूहल वाटले आणि त्यांचे निरीक्षण करण्यासाठी मी थोडा वेळ थांबलो. ते येथेच का पडून आहेत याचे मला नवल वाटले. ते प्रवाशांच्या सुरक्षिततेसाठी आहेत असे एका हमालाने सांगितले. नंतर रूपा, बोमदिला, दिरांग, झाँग येथील प्रवासांत सर्वत्र मला अशा पुष्कळच रचना आणि बौद्ध प्रार्थनाचक्रे व ध्वज आढळले. तरीही अशा कृती फक्त वस्तुसंग्रहालयातच बघायची सवय असल्याने त्यांची काळजी कशी घेतली जात नाही, हे मला मुळी समजूच शकत नव्हते. पण माझा समज चुकीचा होता. हमालाने सांगितले की, स्थानिक लोकांच्या संमतीवाचून ते घेऊन जायला कोणी धजत नाही.

तिसऱ्या प्रहरी मी रूपा येथें आलो. दुरून मला दगड आणि मातीची घरे असलेले एक मोठे खेडे दिसले. खेड्याला जाणारा सर्व रस्ता प्रार्थनाध्वजांनी व्यापून टाकला होता. शांतता आणि समाधान यांचे अपूर्व भाव माझ्या ठायी तरळले. तीर्थक्षेत्री आपण प्रवेश करित आहो असे वाटले. खरेच तसे होते. काकलिंग म्हणून ओळखले जाणारे खेड्याचे प्रवेशद्वार मी ओलांडू लागलो, तेव्हा दरवाजाच्या भिंतीवरील भव्य आणि चित्तवेधक काम बघण्यासाठी थक्कलो. मी बौद्धांच्या आणि कलाकारांच्या भूमीत आलो होतो. प्रगाढ पूज्यभावाने मीही एका प्रार्थनाचक्राला

मिशमी स्त्री

मिशमी मुला

अपातानी—स्त्री

नोक्त स्त्री

गती दिली आणि विश्रामधामाकडे निघालो. विश्रामालय एका खळाळणाऱ्या ओढ्या-जवळ आहे. मी तेथे हातपाय धुण्यासाठी गेलो. सायंकाळी मी खेड्याच्या गावबूढास भेटण्यास गेलो. गावप्रमुख अजून शेतातून परत आला नव्हता. जवळपासच्या शेतातून फिरून यायची ही संधी मी साधली. शेडुकपेन शेतीवर जगतात. खेड्याच्या परिसरातील शेती आणि आजूबाजूच्या टेकड्यांवरील झूम शेती ते कसतात. मला खेड्यातली शेते अगदी कोरडी आढळली. शेडुकपेन विभागात थोडासाच पाऊस पडला होता. नंतर मी एका पवित्र आवाराकडे चालत गेलो. तेथे गावचे देवालय तर आहेच, शिवाय दगडांवरील आणि कागदी पुटळ्यांवरील बौद्ध कोरीव लेख आणि भगवान् बुद्धाची चित्रेही ठेवण्यात आली आहेत. ह्या कागदी पुटळ्या आणि चित्रकाम फार जुनी नाहीत. दिरांग झांग आणि तावांग येथील लामा शेडुकपेनांना साहाय्य करितच असतात आणि मधून मधून जुन्यांच्या जागी नव्या कागदी पुटळ्या आणि नव्याने चित्रे रंगवून देतात. तरीही कागदी पुटळ्यांना अधिक जपणे जरूर होते. प्रार्थनाचक्रांना त्या गुंडाळल्या जातात आणि पावसात आणि उन्हात उघड्यावरच असतात, असेही मला कळून चुकले. गोंपा (मंदिर)त एक फारच गमतीदार प्रसंग घडला. मी एकटाच त्या जागेसभोवार हिंडत होतो. एकाएकी जोराचा वारा सुटला. माझ्या डोक्यावर काही तरी आदळले. ते मी पकडले. गोंपात असलेल्या एका उघड्या प्रार्थनाचक्रा-वरील एका मोठ्या गुंडाळीचा तो एका तिबेटी कागद होता. वाऱ्याने फाटून उडालेला तो भाग होता, हे मला दिसत होते. गुपचूप मी तो खिशात घातला. मला तो सापडला म्हणून बरे वाटले. मला प्रत्यक्ष भगवान् बुद्धाचीच ती कृपा वाटली. ती बहुमोल वस्तू खिशात घालून मी गावप्रमुखास भेटायला गावात परतलो. मला तो झोपडीतच आढळला. तो नुकताच शेतातून परतला होता. आपल्या लोकांविषयी त्यास भरपूर माहिती होती आणि मला तो मोठा गमतीशीर वाटला. स्वतःला तो शेडुकपेनांच्या पहिल्या राजाचा खरा वंशज मानत होता. शेडुकपेनांच्या उत्पत्तीविषयी मनोरंजक हकीकत त्याने मला सांगितली. “या विभागातील आम्ही लोक तिबेटी आहोत. आम्ही तिबेटात राहात असू. तिबेटमधील देबलजरी खेड्यातील तिबेटी राजपुत्र बेसेंगचॅंगबू या भागावर राज्य करी. त्याने आपल्याबरोबर पुष्कळ ल्वाजमा आणला होता. त्याचे वंशज हयात आहेत. सपाटी प्रदेशातील अहोम राज्याच्या थेट सरहद्दीपर्यंत त्याने आपल्या राज्याचा विस्तार केला. शेडुकपेन टापूतील खूपच खडतर जीवनामुळे आपल्या उपजीविकेसाठी तो आसपासच्या भागातून कर वसूल करीत असे. अहोम राजाचे सैन्य त्याचे उच्चाटन करू शकेना. त्याचे कर वसूल करणे अब्राधितपणे तसेच चालू होते. त्या वेळी इतरही शत्रूंशी लढण्यात अहोम राजा गुंतला होता. त्याच्याशी तडतोड करण्याची ही उत्तम वेळ आहे, असे आमच्या राज्यकर्त्यांस वाटले. पहाडी आसामातील अहोमांच्या राजधानीत मोठी बैठक भरवण्यात येऊन

रूपाच्या राज्यकर्त्यांस रीतसर मान्यता द्यायचे ठरले. शेजारपजारच्या भागातून त्याने करभार वसूल करावा यासही मान्यता देण्याचे मंजूर झाले. आमच्या राजाने केवळ करारच मान्य केला असे नाही, तर कराराबरोबरच लाभलेल्या अहोम राजकन्येशी विवाहही केला. आम्हा शेडुंकपेनांच्या नसातून अहोम आणि तिबेटी असे संमिश्र रक्त वाहते. मूळ तिबेटी राजपुत्राच्या ल्वाजम्याची संतती अर्थात वेगळीच असून आमच्यात आपापसांत विवाह होत नाहीत. ”

तिबेटी राजपुत्र आणि अहोम राजकन्या यांचेच आपण वंशज आहोत, असे बहुसंख्य शेडुंकपेन मानतात. आसामच्या इतिहासात या विवाहासंबंधी कसलाही उल्लेख मला आढळला नाही. अहोम बुरुंजीतही (ऐतिहासिक कागदपत्र) तशी नांद नाही, अशी माझी कल्पना आहे. अहोम अशा प्रकारचे संबंध निश्चित प्रस्थापित करीत असत, म्हणून ही हकीकत सत्यही असावी. मला वाटते, कराराबरोबर दिलेली राजकन्या राज्यकर्त्यांच्या कुटुंबातीलच असेल असे नाही. नाही तर अशा महत्त्वाच्या घटनेकडे आसामच्या इतिहासकारांनी दुर्लक्ष केले नसते. अहोम अतिशय धूर्त होते आणि राजकीय ईप्सितासाठी सामान्य नागरिकांच्या कन्यांशी त्यांनी राजकन्या समजून विवाह केल्याचे प्रसंग अहोम कागदोपत्री काही दुर्मिळ नाहीत. अहोमांच्या आसामवरील स्वारीच्या प्रारंभीच्या कालखंडात जर ही घटना घडली असेल, तर इतिहासकारांचे लक्ष तिकडे न गेल्याची शक्यता आहे. अर्थातच ही संशोधनाची बाब आहे.

शेडुंकपेनाशी संबंधित अशी आणखी एक मनोवेधक हकीकत आहे. दुसऱ्या एका खेडुताने मला ही सांगितली. या हकीकतीनुसार शेडुंकपेन एके काळी तावांगपासून फार दूर तिबेटच्या पवित्र भूमीत दूरवर राहत असत. एकदा त्या जमातीतील एक वंशज खोवा मुलखात व्यापारासाठी आला. परत जाताना त्याने आपल्याबरोबर खूप मणी नेले. ते मणी त्याने त्याच्या नातल्यांस आणि जमातीतील इतरांस दिले. स्त्रियांना तर ते मणी खूपच आवडले. त्या लोकांच्या श्रेष्ठ धर्मगुरूस हे आवडले नाही. मणी घालणाऱ्या प्रत्येकास हद्दपार केले जाईल अशी त्याने ताकीद दिली. तरीही लोकांनी त्यास न जुमानता मण्यांच्या गळसऱ्या घालणे सुरूच ठेवले. त्यामुळे श्रेष्ठ धर्मगुरू अतिशय संतापला, आणि त्याने त्यांना शाप दिला. त्याने त्या लोकांना पवित्र भूमीपासून दूर निघून जायला आणि असे मणी घालणाऱ्या खोवा आणि अका लोकांबरोबर जाऊन राहायची आज्ञा दिली. तेव्हा त्या घराण्याच्या लोकांनी निघून जायचे ठरवले आणि अनेक कुटुंबांसमवेत ते रूपा येथे वास्तव्यासाठी आले. ह्या कल्पित कथेत विनोदबुद्धी अधिक दिसून येते. मण्यांसाठी आपण एक राज्य गमावले आणि दुसरे प्रस्थापित केले, असा शेडुंकपेन आव आणतात.

शेडुंकपेन मूळचे तिबेटी याविषयी अर्थातच शंका नाही. त्यांच्यात दोन वर्ग आहेत. राज्यकर्त्यांचे वंशज हे सरदार मानले जातात. त्यांच्याबरोबर आलेल्या

अनुयायांचे वंशज खालच्या दर्जाचे लोक समजले जातात. वरिष्ठांकरिता कनिष्ठांना फुकट रात्रावे लागते. मालक आणि मजूर ही कल्पना शेडुंकपेनात खोल्वर रुजली असल्याचे मला आढळले. सरंजामदार वर्गास नेहमीच चांगली सेवा हवी असते आणि आज्ञाभंग झालेला त्यांना खपत नाही. अर्थातच त्यांना त्याबद्दल काही करता येत नाही. एके काळी शेडुंकपेनांच्या अधिसत्तेखाली असलेले काही खोवा अजूनही रूपा येथील सरंजामदारांसाठी खपतात अशी माहिती मला मिळाली. आता परिस्थिती बदलली असल्याने शेडुंकपेन त्याच्यावर सक्ती करित नसले तरी पेरणी आणि कापणीच्या वेळी लोक अजूनही पूर्वीप्रमाणे येतातच, असेही मला सांगण्यात आले. काही का असेना, अजूनही यापैकी काही चालीरीती नष्ट व्हायच्या आहेत. यामुळेच आपल्या आपल्या अनेक गरजांसाठी शेडुंकपेनांना दुसऱ्या लोकांवर अवलंबून राहणे भाग पडत असेल अशी माझी खात्री आहे. कमी पीक आणि खालावलेले आर्थिक जीवन याविषयी शेडुंकपेनप्रमुखाने मजजवळ तक्रार केली. पावसाची वाट पाहण्यापेक्षा खेड्याच्या पलीकडून वाहणाऱ्या पाण्याचा उपयोग करून घेणे त्यांना का जमत नाही, असा प्रश्न मी केला. निदान खेड्यातील शेतांसाठी तरी ह्या पाण्याचा उपयोग करून घेता येईल, असे माझे मत होते. प्रवाहापेक्षा शेते किंचित उंचावर असल्याने तसे करणे शक्य नसल्याचे प्रमुखाने सांगितले. अतिशय कष्टाळू आणि कल्पक असलेल्या आणि ज्यांनी विविध कार्यासाठी प्रवाहाचे पाणी उपयोगात आणले आहे अशा दिरांग झांगच्या मोनया लोकांप्रमाणे प्रवाहाच्या पाण्याचा काही विनियोग करण्याचा प्रयत्न शेडुंकपेनांनी कधी केला असेल असे मला वाटत नाही. गतकाळात फुकटच्या श्रमांवर विसंबल्यामुळे कावाडकष्ट करण्याची उमेदच लोकांमधून नष्ट झाली असावी, अशी माझी कल्पना आहे. दर हिवाळ्यांत शेडुंकपेन डोईमारा येथे जातात असेही मला समजले. ते सपाट प्रदेशातील लोकांशी व्यापारही करतात. जवळपास राहणाऱ्या सपाट प्रदेशांतील जमातीही त्यांच्या आवडीनिवडी आणि गरजा यांकडे लक्ष पुरवतात असे कळले. रूपा येथील गावप्रमुखाने आवर्जून सांगितले की, एके काळी ह्या जमाती शेडुंकपेनांना कर देत असत, आणी आता सक्ती नसतानाही त्यांच्या सुखसोयी पाहतात.

फुकटच्या श्रमामुळे त्यांना सुस्त बनवले, हे माझे मत मात्र स्वतः शेडुंकपेन असलेल्या माझ्या खेडुत दुभाष्याने एकदम मान्य केले. बिकट प्रसंगातून निभावून जाण्यासाठी जरा अधिक कष्ट करायला हवेत यावर आमचे लोक लक्षच केंद्रित करित नाहीत, असे तो म्हणाला. त्याने मला एक मजेशीर उदाहरण दिले. हिवाळा संपल्यानंतर मशागतीची वेळ जवळ येऊ लागली म्हणून आपल्या लोकांनी डोईमाराहून परत निघावे यासाठी त्यांचा पाठपुरावा करणे त्याला गेल्या हिवाळ्यांत खूपच जड गेले असे त्याने सांगितले. त्यांनी त्यांच्या खेड्यात परत जावे, म्हणून

प्रशासनासही वारंवार बजवावे लागले असेही तो पुढे म्हणाला. सरतेशेवटी त्यांची पिके आली नसती तर प्रशासनासच लक्ष घालावे लागले असते. शेडुंकपेनांनी डोईमारा अगदी कडवटपणेच सोडले असे मला समजले. वास्तविक तो काही त्यांचा दोष नव्हे. त्यांची परिस्थितीच तशी आहे. योग्य कालावधीत परिस्थिती सुधारेल असे मला वाटते.

मोनपांप्रमाणे शेडुंकपेन हे कट्टर बौद्ध नसल्याची माहितीही मला खेड्यातून मिळाली. आगीचा भडका उडेपर्यंत किंवा एखादे संकट ग्रासून टाकीपर्यंत ते धर्माची दखल क्वचितच घेतात. वस्तुतः त्यांची धर्मश्रद्धा, स्थानिक रीतिरिवाज आणि परंपरा यांची सरमिसळ झाली आहे. तरीही दिराँग झाँग आणि तावांग येथून त्यांना धार्मिक प्रेरणा मिळते. वेळोवेळी तेथील लामा त्यांना धर्मग्रंथ आणि शिलालेख पुरवतात. शेडुंकपेनांची धर्मश्रद्धा लुप्त होऊ नये किंवा त्यांनी मागेही पडू नये यासाठी ते लोक अक्षरशः अतोनात श्रम घेतात. त्यांच्या गरजांपैकी कित्येक तावांगहून पुरविल्या जातात. उदाहरणार्थ, मला याकच्या केसांची एक शेडुंकपेन टोपी हवी होती. ती रूपा येथे मिळू शकणार नाही, असे मला सांगण्यांत आले. मला ती दिराँग झाँग येथे मिळाली. रूपा येथे कोणाजवळ जादा टोपी आहे काय, हे शोधायला मी घरोघर हिंडलो होतो. सर्वांनी एकच एक उत्तर दिले, “ गेल्या वर्षी तावांगहून एवढीच एक आणली. आपणासही तेथेच मिळू शकेल.” तिवेटी बूट आणि इतर विणलेल्या वस्तूही तावांगहूनच पुरविल्या जातात. स्वतः शेडुंकपेन हेही उत्तम विणकर आहेत आणि मोनपांप्रमाणेच गालिचे विणू शकतात. पण अगदी क्वचितच ते पुरतील एवढ्या वस्तू निर्माण करतात आणि आपल्या गरजेच्या वस्तूसाठी शेजारच्या मोनपांवर विसंबतात.

काकलिंगाच्या भिंतीवर भगवान् बुद्धाची चित्रे काढणाऱ्या चित्रकारासही भेटायची मला इच्छा होती. बोमदिलाहून आलेल्या चित्रकाराने प्रशासनाच्या सूचनांप्रमाणे ती काढली होती, असे मला कळले. आपल्या खेड्यात काकलिंग असावे असे वाटणाऱ्या, पण स्वतः बांधावे या बाबतीत मात्र टाळाटाळ करणाऱ्या स्थानिक लोकांच्या विनंतीवरून ते करून देण्यात आले होते. या प्रकरणात मी आधी विवेचन केलेल्या गतकाळातील परिस्थितीमुळेच हा तत्परतेचा अभाव शेडुंकपेनांत आहे असे मला वाटते. अर्थातच हे माझे व्यक्तिगत मत आहे आणि मी चुकत असलो तर दुरुस्ती करायची माझी तयारी आहे.

शेडुंकपेन हे टेंगण्या बांध्याचे व गव्हाळी रंगाचे लोक आहेत. त्यांच्या स्त्रिया त्या मानाने अधिक देखण्या आहेत. विवाहित स्त्रिया केस लांब वाढवतात आणि ते उलटे विंचरतात. आपल्या मस्तकावरून पुढे सोडलेल्या लांबलचक केसांनी कुमारिका मात्र आपले चेहरे झाकून घेतात. त्यांना ओळखता यावे म्हणून ही प्रथा आहे, अशी माहिती मला मिळाली. शिवाय पुरुषांच्या—विशेषतः परक्या पुरुषांच्या नजरेला नजर

भिडवण्याची शेडुंकपेन तरुणींना अनुज्ञाही नसते. मला छायाचित्र घेता यावे म्हणून एका मुलीला आपले केस तिने थोडे बाजूस करावे म्हणून सांगताना मला केवटा आटापिटा करावा लागला. शेडुंकपेन समाजात मुलांना आणि मुलींना एकमेकात मिसण्याची मोकळीक असते. साधारणपणे वधु मूल्य दिले जात नाही. व्यभिचार हा घोर गुन्हा आहे. तरीही मोनपांच्याप्रमाणेच कुमारी मातांना आदरपूर्वक वागवले जात नाही. त्यांना बहिष्कृत करण्यात येत नाही आणि मुलाचे खेड्यातील इतर बालकांप्रमाणेच संगोपन केले जाते. बहुभर्तृकपद्धती या विभागात आढळत नाही. शेडुंकपेन पुरुष मात्र अनेक बायका करू शकतो.

गावप्रमुखास मी माझी लोकसंगीताची आणि लोकांची छायाचित्रे घेण्याची आवड सांगितली. नेहमीप्रमाणेच रात्री उशीरा शेतातून सर्वजण परत आलेले असतील, तेव्हाच संगीताचा कार्यक्रम आयोजित करणे शक्य होते. मी ते मान्य केले आणि जेवण करून खेड्यात परत यायचे आश्वासन दिले. मजजवळ भरपूर अन्नधान्य होते, तरीही माझ्या आचान्याने जवळच्या ओढ्यातून काही मासे धरून आणले होते; आणि मला आठवते, जेवण अगदी मस्त झाले. अगदी अंधाशासारखे मी खाल्ले. जेवणानंतर मी पुन्हा खेड्यास चालत गेलो. शाळेच्या आवारात कलाकारांनी मला भेटावे असे ठरले होते. पण मी तेथे पोचलो तेव्हा तेथे कोणीच आढळले नाही. मी काही वेळ वाट पाहिली आणि पुढे काय करावे याचा विचार करू लागलो. एवढ्यात शाळेच्या दिशेने दिव्यांची लांबलचक रांग येत असल्याचे मला दिसले. पन्नासांपेक्षा अधिक माणसे असावीत असा मी तर्क केला. तो बरोबर होता. मला भेटण्यासाठी शेडुंकपेन मोठ्या संख्येने जमले होते. त्यांच्यापैकी काहींनी धार्मिक नृत्यासाठी मुखवटे आणि सणावारीचे लांब झगे असा पोषाख केला होता. त्यांच्याबरोबर दोन लाकडी फळ्या आणतानाही ते मला दिसले. खेडुतांनी एक कडे केले. नाच सुरू झाला. मी पाहिलेला शेडुंकपेन नाच प्रदीर्घ होता व तो तासभर चालला. उंची लांबलांब झगे आणि निरनिराळ्या व्यक्तिरेखांचे दर्शक मुखवटे असा पोषाख केलेल्या तीन मुलांनी ते नृत्य सादर केले. एक पूल बांधताना राजा आणि त्याची राणी आनंदाने नाचत असून तो तयार करणाऱ्या लोकांना दीर्घायुष्य लाभावे, म्हणून परमेश्वराची करुणा भाकीत आहेत, असे त्याचे स्पष्टीकरण करण्यात आले. आवश्यक तो ताल निर्माण करण्याचे कार्य कथाकाव्य म्हणण्याबरोबरच वाद्यही वाजवणारे दोन जोडीदार करीत होते. बॅटच्या आकाराशी पुष्कळच साम्य असलेले आणि चामड्याने वेष्टिलेले वाद्य त्यांच्यापैकी एक वाजवीत होता. या बॅटला टणक टोके असलेल्या दोन जाड दोऱ्या बांधल्या होत्या. आवश्यक तो सूर निर्माण करण्यासाठी ती बॅट उजवीकडे किंवा डावीकडे हलविली जाई. दुसरा जोडीदार तिबेटी घंटा वाजवीत होता. त्या नृत्यानंतर सुरेख शेडुंकपेन तरुणींनी त्या कड्यात प्रवेश केला, त्या फळ्यांवर उभ्या

राहिल्या आणि त्यांच्या अतिशय आवडीच्या प्रीती आणि शेती या विषयांवरील सुंदर गाणी त्यांनी म्हटली. फळ्यांवर आपली पावले आपटून त्यांनी आवश्यक ते संगीतही निर्माण केले. मऊ तळाचे तिवेटी जोडे त्यांनी घातले असल्याचे माझ्या लक्षात आले. नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे आपले चेहरे त्यांनी केशांनी झाकून घेतले होते. त्यांचे आवाज उत्तम आणि सुस्वर होते. इतर जमाती गीतांप्रमाणे त्या फक्त म्हणत नव्हत्या, तर अक्षरशः त्यांची गाणी गाऊन दाखवीत होत्या हेही माझ्या लक्षात आले. लयही दृढ होती. मुलींनी सुमारे दोन तास गाणी म्हटली. खेडुत खुशीत आले होते. संगीतमय वृत्तीचे बनले होते. त्यांच्यातील जवळजवळ सर्वांना गायची इच्छा होती. प्रत्येकाचे गाणे ऐकायला मला आवडेल का, म्हणून प्रमुखाने मला विचारले. मी त्यास आनंदाने संमती दिली. खेडुतांनी गाणारांचे निरनिराळे गट पाडले आणि आम्ही तीन वाजेपर्यंत बसलो. माझी झोप केव्हाच गेली होती. त्यांनी आणखी चालू ठेवावे अशी माझी इच्छा होती, पण पहाट व्हायला आल्याने आणि खेडुतांना शेतातही जायचे असल्याने आम्ही आता थांबलेच पाहिजे असे मी ठरवले. मी बंगल्यावर परत गेलो आणि सरळ अंथरणावर पडलो.

भल्या पहाटे मला सुंदर स्वप्न पडले. आपला पूर्ण पोषाख घातलेला एक लामा अवतीर्ण झाला आणि त्याने खेड्यातील गोंपात मला मिळालेला कागद कोठे आहे, असा प्रश्न केला. माझ्या खिशातून मी तो काढला आणि त्याला दिला, हे मला आठवते. त्याने असे म्हटल्याचेही मला आठवते की, “ ही पवित्र भूमी आहे. येथून वस्तू हलवता येऊ शकत नाहीत. तो बरोबर नेऊ नकोस. ” मी तो चोरला नव्हता. तो मढवून घेऊन माझ्या दिवाणखान्यात ठेवावा म्हणून ठेवून घेतला होता. म्हणून माझ्या स्वप्नातही मी त्याच्याशी वाद घातला होता असेही मला आठवते. नंतर मला शाप देऊन तो निघून गेला. काही तासांनी जेव्हा माझा आचारी मला माझा सकाळचा बेड टी घायला आला तेव्हा त्याला माझ्या उजव्या हातात तो कागद दिसला. त्याच्याशी मी त्यासंबंधी चर्चा केलेली असल्याने त्याला त्यासंबंधी माहित होते. वन्य विभागात आचारी माझ्या सदैव सोबतीस असे आणि त्याच्यावर मी नेहमी विश्वास टाकत असे. तो कागद मी गोंपात नेऊन द्यावा असा सल्लाही त्याने दिला होता. नेपाळी असल्याने त्याने लामांच्या शापांविषयी पुष्कळच ऐकले होते. मी त्याला माझ्या स्वप्नाविषयी सांगितले. तो खूपच घाबरला. आदल्या रात्रीच्या कार्यक्रमांचा प्रभाव आपल्यावर असल्याची खात्री मला होती. त्या परिसरातील शासनगटाचे प्रमुख असलेल्या शिक्षकांशीही या बाबतीत मी चर्चा केली. माझ्या स्वप्नाची चेष्टा न करता, तो कागद गोंपात परत करण्याचा त्यांनी मला सल्ला दिला. माझ्यासमोर अजूनही खडतर प्रवास असल्याने लामांच्या शापाला तोंड घायच्या विचाराने मला कसेसेच वाटू लागले. मी त्या स्थळी गेलो आणि कागद परत ठेवून

दिला. ती मोठी विलक्षण अनुभूती होती. वातावरण आणि परिस्थिती यांचा तो पारंगाम होता असे मला वाटले. साधारणतः शाप वगैरेवर विश्वास असला तरी मी मंदिरात जात नाही आणि प्रार्थना तर मुळीच म्हणत नाही. माझ्या लहानपणी माझ्या आईने मला 'गायत्री मंत्र' शिकवण्याचा व्यर्थ प्रयत्न केला होता. मी ते कधीच पाठ करू शकलो नाही. त्या ऐवजी पर्शियन काव्यपंक्ती पाठ करण्यावर माझा कटाक्ष असे. पर्शियन काव्याची आवड असलेल्या आणि मंदिरात कधीही न जाणाऱ्या माझ्या वडिलांचा दुष्ट प्रभाव माझ्यावर पडला असल्याचे माझ्या आईला नेहमी वाटे.

म्हणूनच माझ्या मनाच्या या नव्या दृष्टिकोनाचे मला नवल वाटले. कागद परत केल्यानंतर मात्र मी अगदी आनंदात होतो. गाणे गुणगुणत, घोड्यावर स्वार होऊन मी बोमदिलाच्या प्रवासास आरंभ केला. कामेंगमधील हा सर्वात सोपे मार्ग आहे असे मला वाटते. एक मैल चढल्यानंतर आम्ही पठारावर येऊन पोचलो. उरलेले चार ते पाच मैल सहज आणि फारसे कष्ट न घेता चढता येतात. घोड्यावरील स्वारी किंवा पायदळी जाण्यातील नीरसतेपासून पाईन वृक्ष, रानफुले आणि पहाडी निर्झर यांमुळे सुटका होते. मी बोमदिला येथे गेलो तेव्हा जीप जाऊ शकेल असा रस्ता तयार करणे चालू होते. त्या रस्त्यावरून मी माझ्या तडावरून गेलो. तो भाग एका मैलापेक्षा काही जास्त नव्हता.

बोमदिला हे शासकीय नगर असून तेथे प्रमुख कार्यालयांच्या इमारती आणि अधिकाऱ्यांसाठी झोपड्या आहेत. मी ईशान्य सीमा विभाग वस्तुसंग्रहालय आणि कुटिरोद्योग प्रशिक्षण केंद्र पाहायला गेलो. पुष्कळच मुले आणि मुली मला भगवान बुद्धाची चित्रे काढताना दिसल्या. काही सुंदर मोनपा गालीचे विणण्यात गढल्या होत्या. मी माझ्याकरिता आणि माझ्या मित्रांसाठी काही रंगीत लाकडी कटोरे विकत घेतले. सायंकाळी मी बोमदिला क्लबमध्ये गेलो. त्या अधिकारी वस्तीत बोमदिला क्लब हे अतिशय सुंदर स्थान आहे. केवळ बेंठे खेळ खेळण्यासाठीच लोक येथे येतात असे नव्हे, तर येथे येऊन जमाती गाणी गायच्या चुरशीच्या शर्यतीतही भाग घेतात. एके काळी तावांगमध्ये नेमणूक झालेल्या एका डॉक्टरच्या पत्नीने म्हटलेले एक मोनपागीत मी ऐकले. नेफातील अधिकाऱ्यांपेक्षा त्यांच्या बायका स्थानिक जनतेत मिसळण्याच्या बाबतीत अधिक तत्पर असून आपल्या नवऱ्यांशी तुलना करता स्थानिक बोली लवकर शिकतात, अशी माहिती मला समजली. दिराँग झाँग येथे सुद्धा एक आसामी शिक्षिका मोनपा मुलांमुलींबरोबर नाचताना मी बघितली होती. ती जरी अगदी नुकतीच आली होती, तरी तिने त्यांची भाषा आत्मसात केली असून कोणत्याही मोनपाप्रमाणे ती गाऊ शकते, असे मला मोनपांनी सांगितले होते. माझ्या भागातून आलली पुष्कळशी माणसे आणि त्यांपैकी एक तर माझ्या भागाहून म्हणजे डेराइस्माइल-खान येथून आलेला निघाला, हे पाहून मला अतिशय आनंद वाटला. उच्चाराची ढब

आणि मनमोकळी वागणूक यांवरून मी सुट्ट, बुटक्या खुरानास ओळखू शकलो. त्या विभागातील दळणवळणाकडे लक्ष पुरवण्याचे कामही त्याच्याकडेच होते. वाहतूक हा त्याच्यासमोरील प्रश्न होता. मी त्याच्याकडे एका तट्टूची आणि हमालांच्या नव्या टोळीची मागणी केली. अत्यावधीतच सर्व व्यवस्था करून मिळाली. माझ्या आगमनाची खबर त्यांना असावी असे दिसले. प्रशासनाधिकारी बाहेरगावी दौऱ्यासाठी गेले होते, पण मला मदत करण्यासंबंधीच्या सूचना त्यांनी देऊन ठेवल्या होत्या. संबंधित अधिकाऱ्याबरोबर मी दळणवळणाच्या समस्येवर चर्चाही केली. त्याच्या खात्याने माझी यापूर्वी ठरलेली भेट का रद्द केली हेही मी विचारले. त्याचे उत्तर पटेल असेच होते. सर्व प्रवाशांच्या गरजांकडे नेफा प्रशासनास लक्ष पुरवावे लागते. त्यांचा प्रवास सुखावह व्हावा, म्हणून सर्व प्रकारे खबरदारी घेण्यात येते. फक्त तट्टू आणि हमालच नव्हे तर प्रशासन शिधासामग्रीचा पुरवठा, ज्यांनी काही आणले नसेल त्यांना, करते. नेफात विक्रीची दुकाने किंवा उपाहारगृहे नाहीत. एकाच वेळी जर पुष्कळ लोक आले तर त्यांची देखभाल करणे कठीण होऊन बसते. मला ही अडचण पटली आणि नेफा लोकांस भेटण्यासाठी मी करणारा असलेल्या सफरी आखतांना सवूरीने वागायचे ठरवले.

बोमदिला हे स्थळ अतिशय थंड आहे. मी रात्रभर शेकोटी पेटत ठेवली. पण हवामान अतिशय आरोग्यदायी असून अतिशय उत्साह आणि जोम वाटू लागतो. दुसऱ्या दिवशी सकाळी मी फार लवकर उठलो. हमाल येऊन पोचण्यापूर्वी मी तयार होणार होतो. सात वाजता जेवण आटोपून पायदळी प्रवासाच मी सज्ज झालो होतो. बोमदिलाहून अठरा मैल असलेल्या आणि प्रवासास साधारणपणे दोन दिवस लागत असलेल्या दिराँग झाँग या मोनपांच्या मुख्य खेड्यास जायचे मी योजले होते.

सकाळी आठ वाजेच्या सुमारास राहुंग या रस्त्यावरील पहिल्या तळास जायला मी निघालो. तट्टू जरी होते तरी मला चालावेच लागत होते. कारण मुसळधार पावसामुळे रस्ता अतिशय निसरडा झाला होता आणि घोड्याच्या टापा मजबूत आणि पक्क्याच पडतील असे म्हणवत नाही. बोमदिल्यानंतरचे पहिले दोन मैल चढावे लागतात. चढाव फार कठीण आहे. मी तेथे गेलो, तेव्हा पायवाट चिखलात दिसेनाशी झाली होती. शेवटचे काही मैल जरी फार कठीण नसले आणि फक्त उतरावेच लागत असले तरी निसरड्या रस्त्याने माणूस वेतागून जातो. कित्येकदा माझ्या पहाडी जोड्यांमुळेही मी घसरे आणि खोल लाल चिखलात पडे. हमालांनी मग मला टाचांवर चालायला शिकवले. त्यानंतर मात्र मला अधिक सुकर वाटले. पायरस्ता ऑर्चिड आणि फुले यांनी गजबजलेल्या घनदाट रानातून जातो. मला रान-चेरीची झुडपेही दिसली. त्यामुळे माझ्या तोंडास पाणी सुटे आणि रस्त्यात पुष्कळ वेळा ती गोळा करण्याकरिता मी थांबत असे. मला वाटते, मी नक्कीच भरपूर चेरी खाल्ली असतील, कारण माझ्या पोटात खूपच दुखू लागले. माझ्याप्रमाणे माझा

आचारीही हावरा होता आणि त्याने माझ्यापेक्षा ती जास्त खाल्ती होती. माझ्या आयुष्यात एवढी मोठाली चेरी मी बघितली नव्हती. पोटात दुखत होते, तरी जेव्हा जेव्हा मला एखादे झुडूप आढळे तेव्हा थोडी तरी चेरी उचलून खाल्ल्यावाचून मी मुळीच राहात नसे. हमालांनी मला बजावले होते आणि पुष्कळ न खायचा सल्लाही दिला होता. पण त्यांचे म्हणणे मी जुमानले नाही. माझ्याजवळ पुष्कळ डबे दूध होते आणि जेवणानंतर दूध आणि चेरीचे मधुर मिष्टान्न चाखता येईल, असा विचार मी करित होतो. आम्ही जवळ जवळ दोन शेर चेरी गोळा केल्या. पण ते मिष्टान्न खाणे माझ्या नशिवात नव्हते. माझ्या पोटात खूपच खळबळ माजली होती. रस्त्यात पुष्कळदा कळ नाहीशी होईपर्यंत मला विश्रांतीसाठी आडवे व्हावे लागे. राहुंग येथे मी तिसऱ्या प्रहरी पोचलो. हमाल माझ्या कितीतरी आधी पोचले होते. त्यांना त्यांचा स्वयंपाकही करायचा असल्याने मी त्यांना पुढे जायला परवानगी दिली होती. माझ्या बरोबर न येऊ शकल्याने माझा आचारी मागे पडला होता. राहुंगला पोचण्याच्या सुमारास आम्ही अगदी आजारी पडलो होतो. त्या रात्री जेवण करायचे नाही, असे मी ठरवले. आम्ही तरीही आणखी एक चूक केली. विश्रांतीगृहाच्या चौकीदाराने त्याच्या मते गावठी दारू 'अराक' घ्यायची सूचना केली. जवळच्या खेड्यांतून मी एक बाटली मागवली. तिने पोट दुखणे थांबते, असे चौकीदाराचे मत होते. तिचा मला मुळीच उपयोग झाला नाही. तिच्या मादक परिणामामुळे मला नीट झोप मात्र लागली. पण पहाटे पोटात आग भडकल्यासारखे वाटू लागले. मी इतका गळालो की मला धड चालताही येईना. असे दुखणे असले तरी मी दिरांग झांगला जायचे ठरवले. आजारी पडण्याजोगी राहुंग काही जागा नव्हती. नेफातील अडचणीप्रमाणेच माझ्या आजाराकडे दुर्लक्ष करायचे असे ठरवून माझे नेहमीचे सकाळचे जेवण मी अट्टाहासाने घेतले. सुदैवाने मला त्यानंतर थोडे बरे वाटले. माझ्या गात्रांतही अन्ना-मुळे थोडे त्राण आले. राहुंग ते दिरांग झांग हा प्रवास मी तडावरून मोठ्या मजेत केला. चढावही काही कठीण नाही आणि रस्ताही खूपच चांगला आहे. रस्त्याने रसरसलेल्या ऑर्चीडनी भरलेले पाईनचे बन लागले. माझ्या आयुष्यात इतकी ऑर्चीड मी पाहिली नव्हती. कांही झुडुपावर मी खुणा केल्या. दिरांग झांगहून परत येताना ती माझ्याबरोबर शिल्लंगला न्यायची असे मी ठरवले. राहुंगहून दिरांग झांग सुमारे तेरा मैल आहे. नेफातील मैलांसंबंधी मला कधीही खात्री वाटत नाही. प्रवासी स्त्री-पुरुषांनी धीर सोडू नये म्हणून त्याला अचूक अंतराचा पत्ता लागू दिला जात नाही असा माझा, का कोण जाणे, समज झाला आहे. अमुक अमुक स्थळ येथून मैलभर आहे, असे मला जेव्हा जेव्हा सांगितले जाते, तेव्हा तेव्हा मी दोन ते तीन मैल चालायची तयारी ठेवतो !

आम्ही तिसऱ्या प्रहरी दिरांग झांगला पोचलो. आकाश निरभ्र होते आणि

घरांच्या छपरांवरील प्रार्थनाध्वज फडकताना मला दिसत होते. खेड्यापासून खूपच दूर असलेल्या इन्स्पेक्शन बंगल्यावर जाण्यापूर्वी खेडे वधून ध्यायची माझी इच्छा होती. खेड्यातील विश्रामधाम—‘जांगघर’ येथेच मी सरळ गेलो. दिराँग झाँग येथील जांगघर मोठे असून त्यात निदान नऊ तरी मोठ्या खोल्या आहेत, आणि त्यात कमीत कमी तीस ते चाळीस प्रवासी सहज सामावू शकतात. प्रामुख्याने दगड आणि माती यांचीच बांधलेली मोनपांची घरे मला चांगली वाटली. खेड्याच्या अगदी मध्यभागातून नाला वाहतो. खेड्यात मोनपांनी स्वतः अनेक पूल बांधले आहेत. मी गावप्रमुखास मेटलो. मोनपांची गावठी दारू—‘अराक’—देऊन त्याने माझे स्वागत केले. सुंदर लाकडी कपातून ती मला देण्यात आली. त्याच्याकडून निघण्यापूर्वी मला निदान तीन कप तरी ध्यावे लागले. मोनपांची दारू अतिशय कडक असून ती झटकन पिण्यात येते. तात्काळ ती मस्तकात भिंते. इन्स्पेक्शन बंगल्याच्या वाटेवर माझा नेपाळी आचारी माझ्यापुढे नेपाळी गाणी गात गात जाताना दिसला. त्यानेही थोडी ‘अराक’ झोकली, असावी असा अंदाज मी केला. खरोखरच त्याच्या पिशवीत एक बाटली तो नेत असलेला आढळला. दयाळू खेडूतांनी त्याला ती नजर केली होती. खेडुतांपासून विकत घेतलेली अंडी आणि कोंबडीही तो बरोबर नेत होता. कोंबडीला बारा आणि दहा अंड्यांना एक रुपया किंमत पडल्याचे त्याने सांगितले. दिराँग झाँगला तो खरेच मजेत होता. मला तो तणतणत म्हणाला, “साहेब, येथेच काही दिवस का राहू नये? तुमची आपली सारखी पायपीट चालू—येथे खायला भरपूर आहे.”

त्याचे म्हणणे मी एकदम मान्य केले. खेड्याच्या नुसत्या दर्शनाने मला आनंद वाटला होता. मी दिराँग झाँगला चार दिवस मुक्काम केला. फक्त दोन दिवस थांबायचे अशी माझी मूळ योजना होती. परत जातानाही मला वाईट वाटत होते आणि आणखी राहावे असे वाटत होते. पण दुसऱ्या विभागातील सफरी मी ठरवून ठेवल्या होत्या आणि माझ्या लांबलेल्या मुक्कामाने सगळ्या योजनांवरच पाणी फिरले असते.

इन्स्पेक्शन बंगल्यात मनसोक्त स्नान केल्यानंतर सायंकाळ घाल्वावी म्हणून मी खेड्यात परत गेलो. “मी लवकरच परत येईन. गोपासंबंधी मी खूप ऐकले आहे त्या गोपास मला भेट द्यावयाची आहे” असे मी गावप्रमुखास सांगून ठेवले होते. तो गोपात माझी वाट पाहत होता. त्याने मला सर्व देऊळ दाखवले. ती दोनमजली इमारत असून खालच्या भागात भगवान बुद्धाचे भव्य पुतळे आहेत. भगवान बुद्धाच्या आयुष्यातील प्रसंगांच्या चित्रांनी भिंतीही रंगवल्या आहेत. वरच्या भागात लाकडी पेश्यात नीट ठेवलेले बौद्ध वाङ्मयाचे एकशेआठ खंड आहेत. मोनपांच्या छपाईच्या लाकडी शिळाही मला दाखवण्यात आल्या. त्यांचे ग्रंथ ते स्वतः छापतात. अक्षरे कोरून त्यांचे दसे तेथेच बनवलेल्या कागदांवर तेथील रंगांनीच उमटवले जातात, तेथील कागद

जाड आणि खरबरीत होता. त्याच्या अधिक घड्या केल्या तर तो टिकत नाही. मोनपांचे अनेक लेख सुट्या कागदावर असून ते पेठ्यांत ठेवलेले आहेत.

गावप्रमुख गोंपातील लामाही होता. माझ्या विनंतीवरून मला मोनपा वाद्यबृंदाचे वादन एकवण्याचे त्याने मान्य केले. काही निष्णात मोनपांनी आपापली वाद्ये आणली आणि आल्हाददायी बौद्ध संगीत सादर केले. प्रामुख्याने ते मोठ्या व लांब तिवेटी पिपाण्या वाजवीत आणि मृदंग वाजवीत. संगीत आणि गाणी यांच्या ओढीने हळुवार आणि नादमधुर संगीत ऐकण्यासाठी कित्येक खेडुत तेंथे गोळा झाले. पुष्कळसे लोक गोळा झाल्याने काही गाणीही म्हटली जावीत म्हणून मी गावप्रमुखास विनंती केली. त्याने ते मान्य केले. त्याने नर्तकांस व गायकांस गोंपात प्रवेश करण्याची विनंती केली. आम्ही सारे भगवान बुद्धाच्या चरणांशी मोनपा संगीत ऐकण्यासाठी बसलो. स्त्रियांनी आणि मुलांनी आपण होऊन आधी गाणी म्हटली. त्यांनी विशेषकरून धार्मिक गीते म्हटली. त्यावेळी जरूर तो ठेका निर्माण करण्यासाठी लाकडी तळावर त्या आपले पाय आपटीत असत. योगायोगाने जवळच्या खेड्याहून आलेल्या काही खेडुतांनी त्यानंतर गाणी म्हटली. त्यांनी उत्तम कपडे परिधान केले होते. त्यांच्यापैकी बहुतेकांनी रंगीत जाकिटे, तिवेटी चोळणे आणि तळ ठोकलेले बूट घातलेले होते. त्यांच्यापैकी काहींनी याकच्या मोनपा टोप्या घातल्या होत्या. त्यांनी सुंदर प्रीतिगीते म्हटली आणि लाकडी तळभागावर नृत्य केले. त्यांचा पदन्यास अचूक होता आणि सर्व नर्तक एकाच वेळी पाय आपटीत असल्याचे माझ्या लक्षात आले. आदळत्या पावलांनी सुंदर ताल निर्माण होतो. एक विनोदी गीतही त्यांनी म्हटले. ते श्रोतृबृंदास फारच आवडले. गावप्रमुखास त्याचे स्पष्टीकरण काही मला देता आले नाही. गाण्याची एखादी ओळ म्हणून तो हसायला सुरुवात करी आणि आपल्या मोडक्या-तोडक्या हिंदीत अभिप्राय देई, “बहुत अच्छा बात है.” (गाणे फार सुरेख आहे.) गाणे जरी मला समजत नव्हते, तरी हसण्यावाचून गत्यंतर नव्हते. खेडुतांना वाटले, गावप्रमुखाने मला गाणे समजावून दिले आणि त्यांच्या हास्यात मी सहभागी झालो, म्हणून त्यांना आनंद झाला. नंतर मला ते खुलासेवार समजले. खूप गलेलह फुगलेल्या एका मोनपाविषयीच ते गीत होते !

गोंपातून गावप्रमुखाच्या विनंतीवरून, मी त्याच्या घरी गेलो. त्याने त्याच्या दिवाणखान्यात मला नेले. तो भगवान बुद्धाच्या चित्रांनी सजवला होता. खेड्यातील चित्रकारांनी ते केले असल्याचे मला समजले. चित्रकाम एकदम हुवेहुब आणि तिवेटी पद्धतीचे होते. त्या विभागातील वनस्पतींपासून तयार केलेले रंग मोनपा वापरतात, अशीही माहिती मला मिळाली. आम्ही सर्वजण एक मोठे मंडल करून बसलो. प्रमुखाच्या पत्नीने कडक दारूने भरलेले वाडगे आणून ठेवले. लाल लाकडी कपातून आम्हांला ते पेय देण्यात आले. हे कपसुद्धा ते खेड्यातच तयार करतात. तिवेटी चहासुद्धा मला प्यायला देण्यात आला, ते चहात टाकत असलेल्या याकच्या लोण्याचा

वास सहन न झाल्याने मला चहापेक्षा अराकच बरी वाटली. तरीही त्या गृहिणीचा हिरमोड होऊ नये, म्हणून मी कपभर चहा घेतला. त्यानंतर मात्र मी त्या कडक पेयाकडेच वळलो ! रात्री खूप उशीर होईपर्यंत आम्हो गप्पागोष्टी केल्या. गावप्रमुख लामासुद्धा असल्याने अराक प्राशन करीत नव्हता. त्याने सांगितले की दंडक म्हणून लामांना मद्यप्राशन करायला मनाई असते. बौद्ध धर्म आणि शिक्वण यावरील त्यांची श्रद्धा पाहून मी भारावून गेलो. आसपासच्या जमातीपैकी काहींची बौद्ध धर्मावर श्रद्धा नाही. त्यांचे आणि इतरांचेही स्फूर्तिस्थान मोनपा होत, हे मात्र निर्विवाद होय.

बौद्धधर्मावरील त्यांच्या श्रद्धेचा जिवंत पुरावा म्हणजे मोनपा ग्रंथालय. हुंडा-पद्धती, वधु-मूल्य आणि मांसाहार अशा काही जमाती चालीरीती टिकून असल्या तरी बौद्ध आदर्शाशी सुसंगत असेच त्यांचे जीवन आहे. बौद्ध विधीनुसार त्यांचे विवाह साजरे होतात. मृत देहाचे एकशेआठ तुकडे करण्यात येऊन लामा ते नदीत फेकून देतात. मोनपा लोक नियमितपणे देवालयात जातात. दिराँग झाँग येथील मोमपांना तावांगच्या लामांपासून धर्मज्ञान प्राप्त होते. तावांगचे लामा तिबेटच्या दलाई लामास सर्वश्रेष्ठ मानतात. दिराँग झाँग आणि तावांगच्या लामांचा सातत्याने संबंध येतो. मोनपा जीवनातील तिबेटी प्रवाह सहज ओळखता येतो. सर्वसाधारण समजानुसार मोनपा, आपण तिबेटी आणि भूतिया यांचे वंशज असल्याचे मानतात. हे सत्य असले तरी मोनपांनी स्वतःची स्वतंत्र सांस्कृतिक परंपरा निर्माण केली असून तिबेटी आणि भूतिया यांची सुधारलेली आवृत्ती असे त्यांचे सहज वर्णन करता येईल. तरीही एके काळी तिबेटातील घटना, रुढी आणि चालीरीती यांचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला ही वस्तुस्थिती मात्र डावळता येणार नाही. मोनपा खेडुत असे सांगतात की, पूर्वी तेथे असलेले तिबेटो प्रतिनिधी अट्टल जुलमी सत्ताधारी होते. त्यांना हरामाचेच खायला लागे असे नव्हे तर मधून मधून फुकटात बायाही लागत असत. हे तथाकथित प्रतिनिधी नियंत्रक धर्माच्या पांघरुणाखाली आपली दुष्कृत्ये दडवायचा अखंड प्रयत्न करीत. हे जुलमी शासक पवित्रभूमी तिबेटमधून आलेले असल्याने मोनपा त्यांचा जुलूम कसाबसा सहन करीत. भारतीय स्वातंत्र्याच्या उदयकाली मात्र आपल्या भल्याकरिता गाशा गुंडाळण्यातच त्यांनी समाधान मानले. मोनपा आपल्या मर्जांनुसार आपले जीवन कंठतात. या तथाकथित तिबेटी नियंत्रकांनी त्या विभागात काही दुष्ट प्रथा प्रचलित केल्या, हे मात्र माझे स्पष्ट मत आहे. 'आम्ही त्यांना वैतागलो होतो' असे मला मोनपा खेडुतांनी सांगितले. त्यांच्या वेद्धूट वर्तनाने आणि जीवघेण्या करांमुळे मोनपांचे आर्थिक व सांस्कृतिक जीवन उध्वस्त झाले होते.

स्त्री आणि पुरुष यांच्या संबंधाविषयी मोनपांच्या कल्पना काहीशा क्रांतिकारी आहेत. व्यभिचाराकडे वक्र नजरेने पाहिले जात असले तरी कुमारिकांना पुष्कळच प्रमाणात स्वातंत्र्य दिले जाते. विवाहपूर्व संभोगाकडे लक्ष दिले जात नाही. विवाहापूर्वी

स्त्रीने तीन अपत्यांना जन्म दिला तरी चालते, पण चवथ्यांदा मात्र त्यामुळे समाज संतप्त होतो. कुमारी मातांची अपत्ये अरण्य-संतती मानली जाते आणि त्यांना कसलाही कलंक लावला जात नाही. मला वाटते, ही चाल त्यांनी तिबेटी लोकांतून उचलली असावी.

मोनपा लोक कलावादी प्रवृत्तीचे दिसले. भगवान बुद्धाच्या मूर्ती बनवण्या-व्यतिरिक्त ते त्यांची स्वतःची वस्त्रेही विणतात. त्यांचे गालिचे अतिशय आकर्षक व टिकाऊ असतात. खरोखरच सर्व मोनपा स्त्रियांना विणकामाची कला अवगत असते. मोनपांची घरे मजबूत बांधणीची असतात. ती दगड आणि माती यांची बांधलेली असतात. साधारणपणे दोनमजली इमारती ते उभारतात. त्यांच्या खोल्या मोठ्या असतात आणि भरपूर हवा व प्रकाश मिळण्यासाठी सोयी केलेल्या असतात. दिरांग झाँग येथील जवळजवळ सर्व महत्त्वाची घरे भगवान बुद्धाच्या भव्य चित्रांनी सुशोभित केलेली आहेत.

त्यांच्या संडासांचेही मी निरीक्षण केले. बहुतेक वन्य विभागात संडास नसतात आणि इतर मागासलेल्या विभागाप्रमाणे लोक साधारणपणे गावाबाहेर शेतात जातात. काही वन्य विभागात डुकरेच खरी स्वच्छता ठेवतात. मोनपा विभागात लोक घरातच पेवाचे संडास बांधतात. महिन्यातून एकदा बाहेरच्या बाजूने हे पेव साफ केले जातात व मलमूत्राचा सोनखत गृहणून वापर केला जातो. मोनपा हे काम स्वतः करतात. मागासलेल्या जमातीत भंगी ही जात नसते. अर्थातच हे संडास वापरणे हेही कसबच आहे. काही घरांत ही छिद्रे फार मोठी असतात. एखाद्याला तंत्र नीट जमले नाही तर तो खालीही कोसळायचा !

शेडुकपेनांप्रमाणेच मोनपांचाही तिबेटी पद्धतीचाच पोषाख असतो असे, माझ्या लक्षात आले. मोनपा स्त्रिया लांब झग घालतात आणि कमरेभोवती एक कमरपट्टा बांधतात. सुंदर कापडी टोप्याही त्या परिधान करतात. स्त्रिया सर्वसाधारणपणे धडधाकट असतात, पण त्यांची पावले मात्र नाजूक असतात. उमदे आणि जवानी यांमुळे त्यांचे रुंद चेहरे उजळलेले दिसतात. त्या लांब केस वाढवतात आणि ते मागे बांधतात. सळसळणारा लांब झगा घातलेला, कमरेला पट्टा बांधलेला, अशी मोनपा स्त्री अगदी पुराणकालीन स्त्रीप्रमाणे दिसते.

शेडुकपेनांच्या मुलखाशी तुलना करिता मोनपांचा प्रांत अतिशय समृद्ध आहे. तेथील कष्टाळू लोकांनी त्यात फार मोठी भर घातली आहे. प्रवाहाचा उपयोग ते फक्त मासेमारीकरिताच करीत नसून पाणी वळवून काही शेतांना व त्यांच्या काही खेड्यांना त्यांनी पुरवले आहे. घनदाट अरण्यापासून त्यांना भरपूर फळे व लाकूड मिळते. मोनपा सुंदर लाकडी कप तयार करतात.

मोनपा मुलखातील जीवन अतिशय शांततापूर्ण असल्याचे मला स्थानिक नेफा अधिकाऱ्यांनी सांगितले. या बाबतीत प्रेम आणि शांतताप्रधान बौद्ध तत्त्वज्ञानाचे साह्य त्यांना झाले असले पाहिजे यात मुळीच शंका नाही. आपल्या भारतातून काही शतकापूर्वी जे धर्म लोपला तो त्यांनी टिकवून ठेवला आहे.

खेड्यातून मी इन्स्पेक्शन बंगल्याकडे निघालो, तेव्हा खूपच रात्र झाली होती. मोनपा जीवनासंबंधी आम्ही कीर्तीतरी तास बोलत होतो. मला आढवते, अराकमुळे मला भरपूर भूकही लागली होती. खेड्यातून निघण्यापूर्वी माझ्या यजमानाबरोबर भोजन करण्याचे मी आनंदाने मान्य केले. एका लाकडी कटोन्यात मला भुईमक्याचे मोठमोठे लाडू देण्यात आले. हे अन्न भलतेच जड असल्याने दोनपेक्षा अधिक मी खाऊ शकलो नाही.

मी इन्स्पेक्शन बंगल्यात पोचलो, तेव्हा पावसास सुरुवात झाली होती. मला गाढ झोप लागली. दुसऱ्या दिवशी पाऊस मुळीच थांबला नाही. त्यामुळे मला खेड्यात जाता आले नाही. सारा दिवस मी लोळण्यात घालवला. तिसऱ्या प्रहराच्या सुमारास मी फिरायला निघालो. आम्ही शेतातून आळंबी गोळा केली. मला आळंबी अतिशय चविष्ट वाटली. माझ्या मुक्कामात मी आळंब्याचा एखादा तरी पदार्थ खात असे.

मोनपांच्या सुखावह सहवासात मी आणखी दोन दिवस घालवले. खेड्यातून परत जायची वेळ येऊन ठेपली होती. पाचव्या दिवशी आम्ही राहुंगला जायला निघालो. मला निरोप द्यायला खेडुत जमले होते, आणि त्यांच्यापैकी कित्येक तर माझ्याबरोबर एक मैल आले. मजजवळचे ओझे वाहून नेण्यासाठी गावप्रमुखाने मला सात तडेही दिली होती. त्या भागात प्रवास करीत असलेल्या कोणीतरी प्रमुखाने बोलावलेले असल्याने माझ्याबरोबर आलेले हमाल दुसऱ्याच दिवशी निघून गेले होते. गावप्रमुखाने आणि नेफा अधिकाऱ्यांनी माझे सामान वाहून नेण्यासाठी मला पुरेशी तडे खेड्यातून मिळतील असे आश्वासन दिले होते. राहुंगच्या वाटेवर खुणा केलेली ऑर्चीडची रोपटी घेण्यासाठी मी ठिकठिकाणी थांबलो. पण मला ती ओळखता येईनात, म्हणून मी नव्यांची निवड केली आणि ती माझ्या पेटान्यात ठेवून दिली. टांगण्यासाठी काही लाकडाच्या तुकड्यांचीही मी निवड केली. माझा प्रवास आरामशीर झाला आणि मला शेवटपर्यंत घोड्यावरून जाता आले. मी राहुंगला सायंकाळी पोचलो. विश्रांतीच्या तळावर कपभर चहा घेतल्यानंतर मी जवळपासच्या खेड्यात पायी जायचे ठरवले. दुर्दैवाने मला फारच थोडे लोक भेटले, कारण त्यांच्यापैकी बहुतेक शेतातून परतच आले नव्हते. गावाप्रमुखही घरी नव्हता. काही खेडुतांनी मला त्यांच्या घरी नेले आणि अराक देऊन माझे आदरातिथ्य केले. दरम्यानच्या काळात मोनपा मद्याची मला सवय झाली होती आणि तेथल्या रहिवाशांप्रमाणे मी ती पिऊ लागलो होतो.

राहुंगला एक रात्र मी आरामात घालवली. दुसऱ्या दिवशी सकाळी मी उठलो, तेव्हा पावसास सुरुवात झाली होती. पुन्हा एकदा अडचणीत सापडल्याचे मला कळून चुकले. रस्ते निसरडे वनत असल्याने पावसात तडाचा वापर सहसा करता येत नाही. शिवाय खूपच जास्त सामान असले की चढणेही कठीण होऊन बसते. रेनकोट चढवला असला तरी माझ्याजवळ छत्रीही होतीच. मी चष्माही लावतोच. दर पाच मिनिटांनी काचा पुसायला मला थांबावे लागे. शेवटी मी रेनकोट आणि चष्मा काढून टाकायचे ठरवले. अडचणीत सापडावे लागू नये म्हणून मी माझ्या आचान्याला पुढे चालायला सांगितले. त्यामुळे त्याच्या मागोमाग जाता येईल असा मी विचार केला. मी बोमदिलाजवळ आलो, तेव्हा पार थकून गेलो होतो. थोडी विश्रांती घेऊन थोडे ताजेतवाने व्हावे आणि नंतर बोमदिलाकडे जायला निघावे म्हणून मी थांबलो. प्रवास कष्टदायी झाला होता, हे माझ्या मित्रांना मला समजू द्यायचे नव्हते. त्यांचा माझ्यावर विश्वासच बसला नसता. मी आधी सांगितलेच आहे की, नेफा अधिकारी स्थानिक लोकांप्रमाणे वाटचाल करायला शिकतात. एका दिवसात दिरांग झाँगून बोमदिलाला जाणारे एक सभ्य गृहस्थही मला रस्त्यात भेटले. त्यांच्याजवळ तट्टूही नव्हते आणि त्यांचे सामानही त्यांच्याजवळच होते.

माझ्या आचान्यालाही प्रवासात खूपच दगदग वाटली होती. त्याचे नेपाळीपण तो यापूर्वीच विसरला होता. आम्ही बोमदिलाला पोचलो, तेव्हा तो अगदी मरगळून गेला होता. त्याच्या अंगात कसरही होती. माझ्याजवळची सर्व पांघरुणे मी त्याच्या अंगावर घातली. नेफातील कनवाळू डॉक्टरांनी त्याला दोन दिवसांत बरा केला.

स्थानिक अधिकारी हरहुकमतीने मला जेवायला बोलवण्याची संधी साधत. तेथील अधिकारी अतिशय उपयुक्त कार्य करीत अखंड उद्योगात आपले आयुष्य कंठतात. नियोजन आणि विकासयोजना कार्यवाहीत आणण्याबरोबरच ते अंतर्वर्ती भागात वारंवार व दूरदूर दौरेही काढतात. त्यांच्या बायकाही त्यांच्याबरोबर असतात. शाळेत जाता यावे म्हणून मुलांना शिलांग किंवा गौहाती येथेच विशेषेकरून ते ठेवतात. सुटी लागली की सुले आई-वडिलांजवळ जातात. स्थानिक लोकांशी असलेल्या अशा घरगुती संबंधांचा खूपच उपयोग होतो. स्थानिक समस्यांची जाणीव स्त्रियांस अधिक लवकर व अचूक होते. समाजसेवेच्या क्षेत्रातही त्या पुष्कळ कार्य करतात हे मात्र खरे. एखाद्या राजकीय विभागाची प्रशासिका एखादी स्त्री नेमली गेली तर मला तरी आश्चर्य वाटणार नाही.

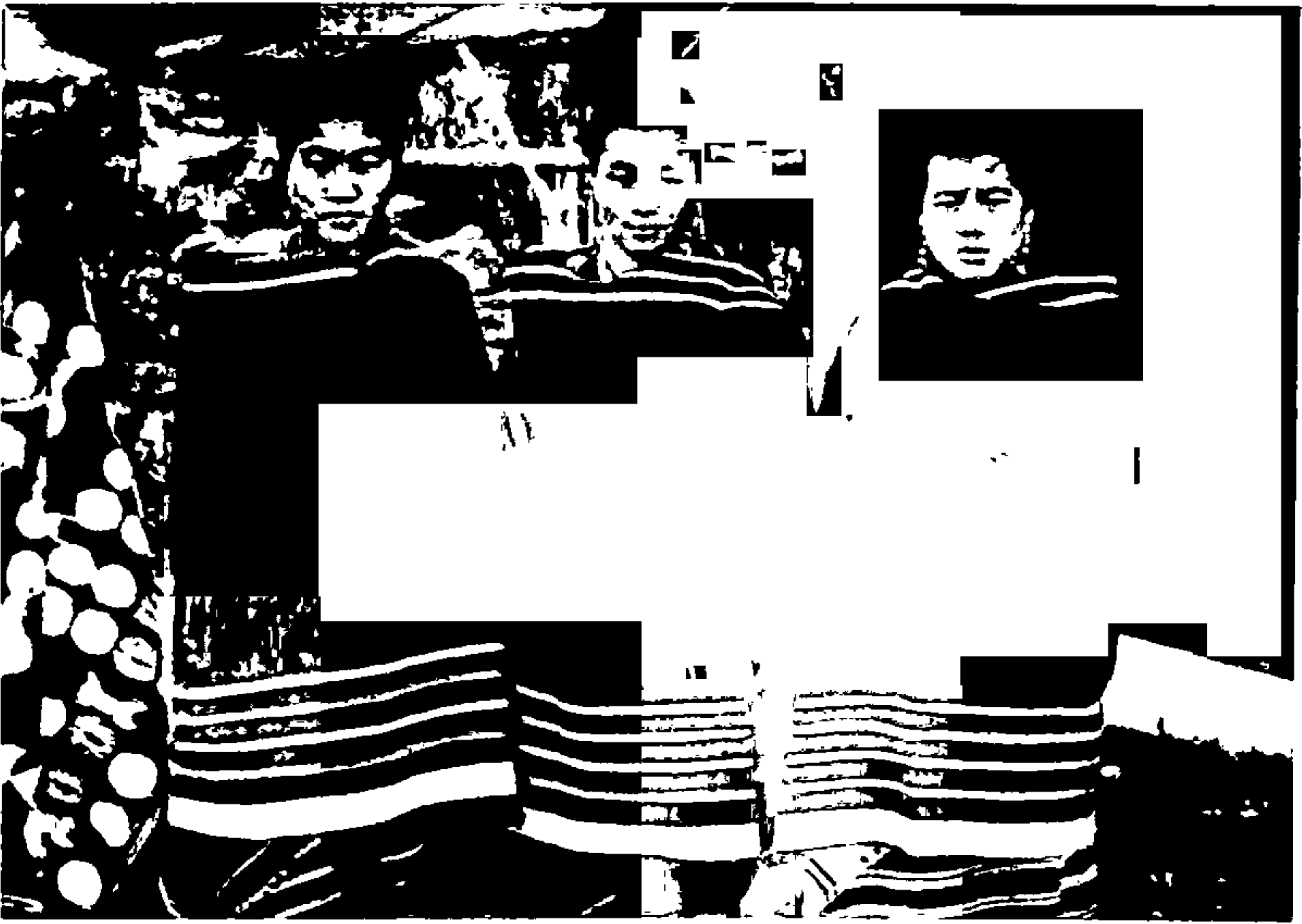
तिसऱ्या दिवशी मी बोमदिलाचा निरोप घेतला. पुन्हा परत यायचे आश्वासन मी दिले होते. गावप्रमुखास आणि इतर दोस्तांस भेटण्यासाठी मी रूपा येथे थांबलो. सुमारे एक तास त्यांच्यासमवेत घालवल्यानंतर मी जाब्रांग आणि चाकू येथे जायला निघलो.

एव्हाना तडावर स्वार व्हायची मला सवय झाली होती आणि टेकडीच्या कडेकडेने चालायचे त्यांनी चालू ठेवले तरी आपण त्याच्या पाठीवर सुरक्षित राहू, हे मला कळून चुकले होते. चाकूला अजूनही पाऊस सुरूच होता. गेल्या संपूर्ण पंधरवड्यात पाऊस पडणे थांबलेच नव्हते असे मला समजले. संध्याकाळी खूप उशीर झाला असल्याने मला चाकू येथे थांबावे लागले. दुसऱ्या दिवशी नेफा जीपने मी तेजपूरला परत आलो. आता बोमदिलाला जाणारा रस्ता झाल्याने चालण्याची आणि चढण्याची लज्जत निघून गेली आहे. नुकतेच याच मार्गाने दलाई लामांनी तेजपूरला प्रयाण केले. काही प्रवाशांनी मला रस्ता अगदी चांगला असल्याचे सांगितले. हा रस्ता स्थानिक लोकांच्या सहकार्याने तयार करण्यात आला आहे.

हा रस्ता सोडला तर बहुतेक अंतर्वर्ती भागास अजूनही पायीच जावे लागते. दिराँग झाँग आणि त्याच्यापुढेही रस्ता वाढविण्याच्या योजना असल्याचे मला सांगण्यात आले.

मी तेजपूरला पोचलो, तेव्हा बोमदिलाच्या थंड हवामानाचा मागमूसही नव्हता. नवनवीन कल्पना आणि विचार यांसह मी परतलो होतो. माझ्या आचान्याससुद्धा पुनः परत जावे असे सारखे वाटत होते !

* * *

अंगमी नागा मुली

कोन्याक नाग

झेमी नागा मुले

अंगमी नागा
युद्धनृत्याच्या पोशाखात

प्रकरण नववे

नागा जगत्

२६ जानेवारी १९५९ रोजी कोहिमा येथे प्रजासत्ताक-दिनाची कव्कयत पाहायला मी हजर होतो. अंगमींच्या मुलखात मी आलो होतो. नागांच्या जीवनपद्धतीविषयी मी बरेच ऐकले होते आणि त्यांना भेटायला मी उत्सुक होतो. सपाट प्रदेशात मी अनेक नागानृत्ये पाहिली होती आणि त्यातील नानाविधतेमुळे मी मंत्रमुग्ध झालो होतो. कामेंगहून परत आल्यानंतर नागा टेकड्यांतील मोकोकेचुंगला भेट घ्यायची संधी मला लाभली होती. पण पावसामुळे मला खेड्यांमध्ये मात्र जाता आले नव्हते. शिलाँगप्रमाणेच मोकोकेचुंग झपाट्याने बदलत असून आदिवासींची भेट घ्यायची असली तर खेड्यांतच जावे लागते. अर्थात् बाजारहाटासाठी या गावाला येणाऱ्या पुष्कळशा लोकांना मी भेटलो, पण त्यावरून त्यांची जीवनपद्धती, चालीरीती आणि परंपरा यासंबंधी काहीही कल्पना मला आली नव्हती.

बहुतेक नागा एकसारखे दिसतात. त्यांचा पोषाख आणि कपड्यांवरील नक्षीकाम यांमुळेच मला त्यांच्यातील फरक कळू शके. हे लोक निरनिराळ्या बोलभाषा बोलत असले तरी त्यांच्या रंगरूपात खूपच साधर्म्य आहे. युद्ध आणि शांती यांसंबंधी त्यांचे दृष्टिकोन जवळजवळ एक आहेत. मोकोकेचुंग येथे आओ, सेमा, संगतम यांनी केलेली पुष्कळ नागानृत्ये मी पाहिली होती. त्यांच्यापैकी जवळजवळ सर्वांनी हातात भाले घेऊन नृत्य केले, आणि मोठ्याने युद्धवोप केले. नागा स्त्रियांचा नाच मी पाहिला. पदन्यास जरी अस्पष्ट असले तरी नृत्यभूषेत पुष्कळच आधुनिकता आलेली मला आढळली. तेथल्या बाजारातून विकत घेतलेल्या हलक्या रिबन्स त्यांनी बांधल्या होत्या. नर्तकांपैकी एकाने मला सांगितले की, खेड्यात त्या रानफुले माळतात. हलक्याफुक्या प्लॅस्टिक रिबन्स न दिसता रानफुलेच बघायला मिळावीत असे मला वाटत होते. पण मोकोकेचुंगहून मला माझ्या अधिकारी कार्यक्षेत्राकडे परतावे लागले होते. वाटेत काही आओ खेडी दिसली, पण तेथे जायला वेळ नव्हता. कारण सुरक्षादलासमवेत मी प्रवास करीत होतो आणि आम्ही ठराविक ठिकाणीच थांबत होतो.

कोहिमा येथे सुंदर नागानृत्यांपैकी अंगमींनी सादर केलेली काही नृत्ये पाहण्याची दुर्लभ संधी मला लाभली. खेड्यातील मैदानात किंवा त्यांच्या समारंभप्रसंगी आढळते

तेवढ्याच सहजतेने आणि मोकळेपणाने ते नाचत नसल्याचे मला सारखे वाटत होते. हे अगदी स्वाभाविकही आहे, कारण कलात्मक आविष्कारासाठी वातावरणही अत्यावश्यक असते. निसर्गदत्त वातावरणात त्यांना भेटावे म्हणून मी मागे रहायचे ठरवले. कोहिमा येथे असताना आंतरराष्ट्रीय स्मशानभूमी या एकमेव स्थळाने माझे लक्ष वेधून घेतले. तेथे सर्व देशातील सैनिक पुरले आहेत. दुसऱ्या जागतिक महायुद्धातील हालचाली ज्याने पाहिल्या होत्या, असा एक वृद्ध अंगमी नागा मजबरोबर त्या स्थळापर्यंत आला होता. जपान्यांशी लढत असताना कोहिमा येथे ज्यांनी आपले प्राण अर्पण केले, त्या जवानांच्या हृदयद्रावक कथा मी ऐकल्या. दिवंगत वीरांस मी श्रद्धांजली अर्पण केली आणि या कोरलेल्या सुंदर ओळीप्रमाणे वागण्याचे मनातल्या मनात कबूल केले.

“जेव्हा आपण स्वगृही परताल
आमची बहादुरी त्यांना कळवा
आणि सांगा
त्यांच्या भवितव्यासाठी
आम्ही आमच्या प्राणांचे बलिदान दिले.”

कोहिमा येथील बाजारालाही मी भेट दिली. तेथे खास पाहाण्याजोगे काही नाही, कारण गोहाती किंवा तिनसुखिया येथे आढळणाऱ्या बाजारपेठेसारखीच तीही आहे. स्थानिक नागा येथे पारुचात्य पोषाखातही आढळतात. मी काही रेडिमेड पॅन्ट्स आणि सोला टोपी बघायला आलो नव्हतो. नागा वेषभूषेची भव्यता आणि सौंदर्य बघायला खेड्यातच जायला हवे. तेथील जीवन अजूनही तसेच वैभवशाली राहिले आहे. शिलाँग येथील एका नागा मित्राचे ओळखपत्र मजजवळ होते. कोहिमा गावापासून तीन मैलांवर असलेल्या कोहिमा खेड्यातील त्याच्या परिचितांस भेटायचे मी ठरवले. सुदैवाने तो घेणाचा दिवस होता आणि ती माणसे शेतात गेली नव्हती. प्रजासत्ताक-दिनानिमित्त घेणा जाहीर करण्यात आली होती. घेणा किंवा कामवंदीच्या दिवशी खेडुत शेतात कामास जात नाहीत. ही एक जुनी पद्धत असून काही प्रसंगी सुट्टी जाहीर करण्याची त्यामुळे सोय होते. जवळ जवळ प्रत्येक नागास दुसरा कोठे राहतो हे माहित असल्याने माझ्या दोस्ताचा खेळ (खेडे फार मोठे असल्याने त्याची खेळ किंवा भाग अशी विभागणी करण्यात आली आहे.) शोधून काढणे कठीण गेले नाही. आकाश अगदी निरभ्र होते आणि आम्ही उघड्यावरच सूर्याचे ऊन खात बसलो. माझ्या दोस्तांनी ताबडतोब नागा झू भरलेला एक मोठा घडा आणला. नागा झू फारच मधुर असते आणि मस्तकात भिन्नत नाही. खरोखरच ते आरोग्यदायी पेय असून नागांच्या नेहमीच्या भोजनात न आढळणारी बहुतेक जीवनसत्त्वे त्यात असतात. नागांची ग्वाग अशी एक पद्धत आहे. तुमचा पेला किंवा कटोरा ते केव्हाही रिकामा राहू देत नाहीत. तुम्ही घोट घेतले रे घेतले, की तेथील गृहिणी अधिकाधिक ओतत जाते. प्रयत्न अनुभव येईपर्यंत हे मला

माहीत नव्हते. नकार दिलेला नागांना आवडत नाही. माझ्या दोस्तांनी मला दिलेल्या झूचा मारा पाहता त्या घड्यात असलेली सर्वच्या सर्व झू माझ्यासाठीच होती की काय न कळे. पण काही वेळानंतर थोडी थोडी चाखावी हे मी शिकलो आणि निघण्याच्या वेळेपूर्वी मी कटोरा रिकामा केला.

कोहिमा खेड्यात मला त्या खेड्यासंबंधी काही अतिशय चटकदार लोककथा सांगण्यात आल्या. एका वृद्ध नागाने मला खेलसंबंधी हकीकत सांगितली. तो म्हणाला,

“एके काळी आम्ही फार दूर अरण्यात राहत होतो. या जागेपासून फार फार दूर आमची घरे होती. खेड्यासाठी नवीन सोयीस्कार जागा निवडण्यासाठी एके दिवशी नागा लढवय्यांची एक तुकडी निघाली. ते या जागी आले आणि त्यांना ती आवडली. त्यांनी तेथे काही पाने पसरली आणि जागेवर खुणा केल्या. या ठिकाणी वस्ती करायचे त्यांनी ठरवले. आपली कुटुंबे आणायला ते गेले. जेव्हा जेव्हा आम्ही एखादी जागा निवडतो तेव्हा तेव्हा आम्ही अशा खुणा करतो. अशाने ही जमीन काही लोकांनी निवडली असल्याचे दुसऱ्यांना कळू शकते. इतर नागाही त्यास मान देतात. मग ते खेडुत परत आले, तेव्हा त्यांना पानांच्या तीन भागात पुष्कळच मुंग्या आढळल्या. खेड्यातील वृद्धांना त्यात काही दैवी संकेत आढळून आले. मधल्या खेलातील लोक इतर खेलातील लोकांप्रमाणे धडधाकट असणार नाहीत, असा समज निर्माण झाला.”

शिरांच्या शिकारींच्या कथांनीही मला वेधून घेतले. या प्रथेसंबंधी मी त्यांना विचारले. शिरशिकार ही भूतकाळात जमा झाली असून आता त्या विभागात जवळ-जवळ आढळत नाही, असे मला सांगण्यात आले. खरोखरच आपण आपल्या शत्रूला मारले हे सिद्ध करणे योद्ध्यांना शक्य व्हावे, म्हणून आपल्या शत्रूंची शिरे अंगमी नेहमी आणीत असत, असे मला सांगितले गेले. नागा खेड्यात अजूनही लढवय्याची खूपच इज्जत ठेवली जाते. त्याला बडी मेजवानीच दिली जाते असे नव्हे, तर आपल्या शौर्यामुळे ग्रामीण समाजात तो सर्वात आदरणीय मानला जातो. या शौर्यामुळे त्या खेड्यातील सर्वात सुंदर युवतीशी विवाह करण्याचा हक्कही त्याला प्राप्त होतो. ट्युएंग-सांगच्या पलीकडील अनेक खेडी उध्वस्त करणाऱ्या नागा शिरच्छेदकांविरुद्ध पहिल्या पांगशा लढाईच्या वेळी डॉ. हैमेनडॉफबरोबर असलेल्या श्री. एन्. एल्. मुरी या शिल्लंग-मधील नागाकडून मी काही शिरशिकारींच्या कथा ऐकल्या होत्या. शिरच्छेदाच्या कथा त्या विभागात अजूनही प्रचलित असून त्यातील एक अगदी प्रातिनिधिक अशी कथा मी लक्षात ठेवली आहे. या बव्हंशी पद्यमय असतात आणि समारंभाच्या किंवा इतर प्रसंगी खेड्यातील लोक त्या गाऊन दाखवतात. मी मिळवलेल्या कथेत नागा मनोवृत्तीचे दर्शन घडते.

“फार फार वर्षांपूर्वी दोन खेड्यात एकमेकांशी नेहमी संघर्ष व्हायचा. एक-मेकांशी सहकार्य करण्याचे ते साफ धुडकावून लावीत. आपले शौर्य प्रगट करण्याची

संधी शोधित असलेले शूर लढवय्ये दोन्ही खेड्यांत भरपूर होते. एके दिवशी सायंकाळी पहिल्या खेड्यातील योद्धे भाले आणि दाव यांनी शस्त्रसज्ज होऊन लढाईसाठी दुसऱ्या खेड्यात आले. दुसऱ्या खेड्यातील खेडुत दूर झूम शेतात गेलेले होते. फक्त काही स्त्रिया आणि मुले घरी राहिली होती. आणि त्यांच्यात शेतात न गेलेली लावण्यवती युवती होती. काही अतिशय म्हातारी माणसेही तेथे होती, पण जवान योद्ध्यांना विरोध करणे त्यांना शक्य झाले नाही. पहिल्या खेड्यातील लढवय्यांनी दुसऱ्या खेड्यातील मालमत्ता नष्ट करून पुष्कळशी शिरे आपल्या बरोबर नेली. त्या सुंदर तरुणीसही त्यांनी पकडले आणि त्यांच्याबरोबर चलण्यास फर्मावले. नागा लोकांस स्त्रियांविषयी आदर वाटत असल्याने खेड्यातील मारामान्यात स्त्रियांना बहुधा ठार मारले जात नसे. या सुंदर युवतीने योद्ध्यांबरोबर जायचे नाकारले. त्या योद्ध्यांस हा भयंकर अपमान वाटला, आणि संतापाच्या भरात तिला ठार करून तिचे शिर बरोबर घेऊन ते निघून गेले ! खेडुत शेतातून परत आले तेव्हा त्यांना जे आढळले त्यामुळे ते खूपच चिडले. ह्या तरुण मुलीचे अनेक भाऊ होते आणि आपल्या बहिणीचे शिर परत आपल्या खेड्यात आणण्यासाठी आपल्याबरोबर येऊ शकेल, असा कोणी तरी स्वयंसेवक त्यांना हवा होता. एक जवान पुढे आला. त्या सुंदर मुलीच्या भावांशी त्याचे संबंध पूर्वीच बिघडले होते. पण ही बाब खेड्याच्या प्रतिष्ठेची असल्याने, “आपण जाणार” असे तो म्हणाला. पण त्याने आपल्याला एकट्यालाच जाऊ देण्याची विनंती केली. गावातील वडील मंडळींनी या इच्छेस संमती दिली. मग दुसऱ्याच दिवशी तो दुसऱ्या खेड्यास जायला निघाला. त्या सुंदर युवतीचे शिर एका खांबाला टांगून देऊन तेथील खेडुत आपला विजय साजरा करण्यात गुंग झाले होते. दुसऱ्या खेड्यातील बोली या तरुण शूर वीरास चांगलीच येत होती. त्यांच्या जल्लोषांत तो सामील झाला. तेव्हा खूपच रात्र झाली होती. त्यांच्याप्रमाणेच तो नाचला आणि भरपूर झूप्याला. रात्री त्यांच्याबरोबर त्याने भोजन केले आणि चांगल्या गप्पाही मारल्या. तो गावातलाच आहे, असे त्यांना वाटले. इतरांप्रमाणेच तो जमिनीवर निजला. त्या सुंदर युवतीचे शिर अजूनही तेथेच होते. सर्वजण झोपी गेल्यावर तो हळूच उठला आणि ते शिर त्याने ताब्यात घेतले. तेथून निघून जाण्यापूर्वी त्याने झोपलेल्या सर्व योद्ध्यांची शिरे तोडून टाकली. त्या मुलीचे शिर पाठीवर घेऊन तो लगेच आपल्या खेड्यात जायला निघाला. शक्य तितक्या लवकर त्याला आपल्या खेड्यात पोहचायचे होते. खेडे फारच दूर होते आणि रस्त्यातच त्याला झोप येऊ लागली. त्याने ते शिर एका खडकावर ठेवले आणि थोडा वेळ तो झोपी गेला. त्याला मनोहर स्वप्न पडले. ज्या युवतीचे शिर तो नेत होता ती सुंदर वस्त्रे परिधान करून प्रकट झाली. ती म्हणाली, “शत्रूंच्या तावडीतून तू माझे शिर आणलेस, म्हणून मी तुझ्यावर अतिशय प्रसन्न झाले आहे. पण माझे शिर पाठीवर घेऊन तू का प्रवास करीत आहेस ? त्यामुळे मला त्रास होतो.” – साधा-

रणपणे आपल्या पाठीवर एका टोपलीत नागा लोक आपल्या शत्रूंची शिरे नेवात त्या तरुण योद्ध्याने नंतर त्या शिराची जागा बदल्ली, आणि तो खेड्याकडे निघाला. त्याचे भव्य स्वागत करण्यात आले आणि शिराच्या सन्मानार्थ फार मोठी मेजवानी देण्यात आली. ”

नागा लोक युद्धात शिरे तोडून आणीत, असे मला सांगण्यात आले. पण पूर्वी खेड्यामधील आपली प्रतिष्ठा वाढावी म्हणून शिरच्छेदाची मोहीम काढणारे काही लोक होते हेही खास. पूर्वी नागा तरुणी, विशेषतः सुंदर युवती प्रणयाराधनेसाठी आणि विवाहासाठी प्राधान्येकरून लढवय्यांचीच निवड करीत. काही वेळा सुंदर युवती योद्ध्यांच्या शोधात सलोख्याच्या खेड्याखेड्यातूनही हिंडत. अर्थातच ही प्रथा आता नष्ट झाली आहे.

नागांच्या विवाहविषयक चालीरीतींविषयी मनोरंजक हकीकतही मला सांगितली गेली. दोन्ही पक्षांतील मंडळींनी लग्न निश्चित केले की, हातात माला घेतलेला वधूचा धाकटा भाऊ तिच्याबरोबर वराच्या घरी जातो. आरंभीच्या या विधीनंतर मौज आणि चेष्टा सुरू होते आणि या सर्वांच्या शेवटी मुलाच्या घरी विवाह साजरा होतो. बहुतेक जमातीविभागात हा समारंभ वधूच्या घरी होतो. वधुमूल्य देण्याची पद्धतही या मुलखात नसल्याचे मला कळले. मुलांना आणि मुलींना आपले जीवनसाथी निवडण्याचे स्वातंत्र्य असले, तरी विवाहासंबंधी सर्व हालचाल साधारणपणे आईवडिलांनीच करायची असते. व्यभिचार हा घोर गुन्हा असून शिक्षा जबरदस्त असते. घटस्फोट घेणेही सोपे असून एकमेकांच्या संमतीने लग्न मोडू शकते. विवाहापूर्वी एखाद्या मुलीस अपत्य झाले, तर त्याच्या वडिलांचे नाव तिला जाहीर करावे लागते. गुन्हेगार शोधून काढण्यासाठी समाज तिच्यावर खूपच दडपण आणतो. बहुतेक त्या गुन्हेगारास तिचा पत्नी म्हणून स्वीकार करावा लागतो. काही का असेना, त्याला काही दिवस तरी तिला आपल्याजवळ आश्रय द्यावाच लागतो. त्यामुळे मूल पितृरहित होत नाही, आणि त्याच्यावर नंतरच्या आयुष्यात कसलाही कलंक लावला जात नाही. अंगमींच्या टापूत असे मूल प्रतिध्वनीचे अपत्य मानले जाते. अशा मुलाशी लोक फार सहानुभूतिपूर्वक वागतात, असे मला समजले. पण घेणाऱ्या काळात मात्र आईला काही दिवस गाव सोडून जावे लागते.

अंगमींच्या मूळ धर्मकल्पनाविषयीही मी विचारले. ‘उकपेनुओफॉई’ नामक देवाचेच पूजन करावे आणि तोच एक देव आहे, अशी त्यांची श्रद्धा असल्याचे मला सांगण्यात आले. कोणत्याही प्रकारच्या आहारावर तेथे बंधन नाही. अंगमींना गोमांस आणि डुकराचे मांस आवडते. काही खेड्यांत कुत्रीही खाल्ली जातात ! अंगमी पुरुष पाठीवर केसांचा घेरा सोडतात. ते धर्मचिन्ह मानले जाते. अविवाहित मुली हजामत करून घेतात. लग्न ठरले की केस वाढवायला त्यांना परवानगी मिळते. या प्रथेमागे

कसलाही धार्मिक हेतू नसत्याचे मला सांगण्यात आले. कुमारिका ओळखता याव्यात, म्हणून ही प्रथा खेड्यात सुरू करण्यात आली. अंगमी मुलींना सुंदर दिसता यावे म्हणून विवाह होईपर्यंत वाट बसावी लागते हे मात्र खरे. नियमितपणे हजामत केली तर अखेरीस त्यामुळे खूप फायदाच होतो असे मला सांगण्यात आले. नंतर केस घनदाट बनतात आणि अनेक रोगांपासून मुक्त राहतात. अर्थातच खिस्ती मुली हजामत करून घेत नाहीत.

अंगमी हाडाचे शेतकरी आहेत. इतर बहुतेक जमाती टोळ्यांप्रमाणेच ते झूम शेती करतात. उत्पन्नही उत्तम असते. पण टेकड्यांच्या अगदी माथ्याजवळ तालीची शेती करणे शक्य नसल्याचे मला खेडुतांनी सांगितले. झूम पद्धतीची शेती त्या मानाने सोपी जाते. इतर बहुतेक वन्य विभागातल्याप्रमाणे सर्व झूम जमिनी खेड्याच्या मालकीच्या असतात आणि कोणताही भाग खेड्याची खेडुतास मोवळीक असते. फक्त शेतीची अवजारे आणि घरगुती सामानसुमान ते संपत्ती मानतात आणि वारसाहक्काने ती कनिष्ठ पुत्रास प्राप्त होते. अंगमीसुद्धा सुगीचा रुण साजरा करतात, असे मला समजले. फेब्रुवारी महिन्यात साजरा होणारा सेकेन्यपूजा हा अंगमींचा सर्वात मोठा उत्सव. या दिवशी खेड्यात घेणा जाहीर केली जाते. घरातील प्रत्येक पुरुष एकेक कोंबडा मारतो. नेहमी नरडी दाबूनच कोंबड्याचा प्राण घेतला जातो. कोंबडामारणीच्या या विधीत त्यांना काही शकुनही कळतात. मरता मरता जर कोंबड्याने आपली टांग डावीवर टाकली तर ते शुभ शकुनाचे प्रतीक मानले जाते. येत्या वर्षी उत्तम पीक येणार, अशी आशा त्या पुरुषास वाटू लागते. पुष्कळशा वन्य विभागात भवितव्यासंबंधी पूर्वज्ञान व्हावे याकरिता वळी दिलेल्या प्राण्याच्या आतड्यात लोक निरखून पाहतात. थड्या-मस्करी आणि झू प्राशन करणे हेही अंगमी पूजेत समाविष्ट असतातच. या प्रसंगी खेड्यातील मुले झकपक कपडे घालतात. शेतात नाचायच्या वेळी ते कापडी टोपही घालतात. या प्रसंगी परिधान करण्यात येणारा शैल फारच नक्षीदार असतो आणि त्याच्या विणकामास कित्येक महिने लागतात. मी अंगमी नृत्य बघितले आहे. इतर नागांप्रमाणेच तेही हातात भाले घेऊन नाचतात. सेमा नागांच्या नृत्यात हवेत उंचउंच उड्या मारतात आणि अक्राळविक्राळ चेहरे करतात. त्या मानाने अंगमींच्या नृत्यात अधिक हळुवारपणा आणि सहजसामर्थ्याचा आविष्कार आढळतो. अंगमी युद्धघोषही सेमा किंवा आओ यांच्याइतके कर्कश नसतात. अंगमी संगीत गोंडस आणि मधुर असते. गीतेही बहुधा हळुवारपणेच गायिली जातात. कथानकातील आशयानुसार आपल्या आवाजावर नियंत्रण ठेवण्याचे विलक्षण कसबही त्यांच्यात आढळते. काही अंगमी गीते तर इतकी हळू म्हटली जातात की, काही वेळा थोड्या अंतरावर असलेल्या माणसासही ऐकू येऊ शकत नाहीत. अंगमी मुली गाण्यात अधिक तरवेज दिसल्या. साधारणतः त्या वाद्ये वाजवीत नाहीत. गायकांच्या पाठीमागे उभे राहणाऱ्या

काही व्यक्तींकडून आवश्यक ती सुरावट निर्माण केली जाते. एक दोरी असलेले आणि खासींच्या दो-तान्याप्रमाणेच वाजणारे एक वाद्यही फक्त एकाच खेड्यात माझ्या पाहण्यात आले.

खेडुतांसमवेत मोठ्या मजेत मी काही तास घालवले. छायाचित्रे घेण्यासाठी आणि लोकांशी गप्पागोष्टी करण्यासाठी मी खेड्यातूनही हिंडलो. कित्येक मुली त्यांच्या साध्यासुध्या मागांवर आकर्षक अंगमी शाली विणत असलेल्या मला आढळल्या. आपले कपडे आपणच विणण्याच्या बाबतीत अंगमींचा कटाक्ष असतो. स्थानिक वनस्पतींपासून ते रंग तयार करतात.

बहुतेक झोपड्यांची छपरे पन्त्याची असल्याचे मला आढळून आले. युद्धानंतर त्या वेळच्या ब्रिटिश सरकारने साऱ्या नागा विभागात भरपूर सी. आय्. पत्रे वाटले होते, असे मला समजले. खरे म्हणजे आता बहुतेक खेड्यांत पन्त्याचीच छपरे आढळतात. खेड्याच्या एका खेलमध्ये मला एक गंजलेले जपानी शिरस्त्राणही आढळले. त्यावरून कोहिमामधील युद्धकाळाची मला आठवण झाली. खेडुतांनी मला सांगितले की, कधीकधी पाखरे उडवून लावावीत म्हणून ते त्यांची बुजगावणी करतात.

सायंकाळी मी कोहिमा येथे परत आलो. कोहिमा-मणीपूर रस्त्यावर कोहिमा-पासून सुमारे दहा मैल असलेल्या खुजमा खेड्यास जायला मी दुसऱ्या दिवशी निघालो. माझ्या या खेड्यातील भेटीची पूर्वसूचना मी गावप्रमुखास देऊन ठेवली होती. खेड्याच्या प्रवेशद्वारापाशीच तो मला भेटला. खास अंगमी पद्धतीने त्याने माझे स्वागत केले. त्याने हवेत उंच उडी मारली आणि स्वागतपर आरोळी ठोकली. त्याचा माझा परिचय नसला तरी माझ्याबरोबर असलेल्या शासकीय अधिकाऱ्याशी त्याची खूपच ओळख होती. मीसुद्धा उंच उडी मारली आणि अस्सल नागा पद्धतीत युद्धघोष केला. त्यामुळे भलतेच खूष होऊन त्याने अतिशय आपुलकीने माझ्याशी हस्तांदोलन केले. हातात भाला घेतलेल्या नागा लढवऱ्याचे चित्र काढलेले असलेल्या प्रवेशद्वाराचे छायाचित्र घेण्यासाठी मी क्षणभर थंबलो. शिरच्छेदाची छटाही त्यात होतीच. त्यानंतर गावप्रमुखाबरोबर मी त्याच्या झोपडीत गेलो. शिकारीत मारलेल्या प्राण्यांच्या मुंडक्यांनी झोपडी सजवलेली होती. आता खेड्यात माणसांची शिरे नाहीत, असे मला सांगण्यात आले. जरा शेकावे आणि गप्पाही माराव्या म्हणून आम्ही शेकोटीभोवती बसलो. गावप्रमुखाची बायको कोपऱ्यातून झुचा मोठा घडा घेऊन आली. कोहिमाला मी पाहिलेल्या भांड्यापेक्षा हे भांडे मोठे होते. मी आडाखा बांधल्याप्रमाणे मधूनमधून माझा कटोरा भरून देण्यासाठी ती गृहिणी माझ्या बाजूला बसली. मला खुजमा झू फार थंड आणि उत्साहदायी वाटली. कोहिमा येथे पुरेसा अनुभव आलेला असल्याने घोट घोट घ्यावी आणि अशा रीतीने निघण्याच्या वेळेशी कटोरा रिकामा करावा असे मला वाटत होते. प्रमुख फार चाणाक्ष होता. त्याने सारे काही तात्काळ ओळखले.

त्याच्या पत्नीने माझ्या वाड्यात नव्याने झुओतण्यापूर्वी तो मला अगदी शेवटचा थेंबसुद्धा प्राशन करायला लावी. गावप्रमुखाने त्याच्या गावाच्या परंपरा व चालीरीती-संबंधी मला माहिती सांगितली. फार पूर्वीच त्यांनी शिरशिकार सोडून दिली यासही त्याने पुष्टीच दिली. आम्ही जवळजवळ अर्धा घडा झुओ संपवली होती. नशा चढत चालल्याचे माझ्या लक्षात आले आणि मोकळी हवा आवश्यक वाटू लागली. मला हिंडवून आणण्याची मी त्यास विनंती केली. आम्ही खेड्यात फिरलो आणि पुष्कळशा झोपड्यांसही भेटी दिल्या. मी त्यांच्या खोपटांस का भेट देत आहे हे न समजल्याने पुष्कळ मुले आणि मुली आमच्या मागोमाग येत होत्या. आम्ही शेतापर्यंत फिरत गेलो आणि विश्रांती घेत तेथे बसलो. मला खूप जड वाटत होते. खेड्यातून काही गावकरी मंडळीही तेथे आली. त्यांच्याबरोबर गप्पा मारीत आम्ही बसलो. खुझमा गीते ऐकायची उत्कंठा मला वाटत होती. नाच आणि गाणी यांसाठी हे सर्वोत्कृष्ट खेडे आहे असे मला समजले. मी एका मुलीला गाणे म्हणायला सांगितले. ती बरीच धीट होती. तिने मलाच प्रथम म्हणायला सांगितले. मी काही गायक नाही. आणि येथे तर मला गाणे म्हणायची विनंती करण्यात आली होती. मला आठवत असलेल्या काही पर्शियन काव्यपंक्ती मी त्यांना म्हणून दाखवल्या. माझे म्हणून दाखवणे त्यांना बरेच गमतीदार वाटले असावे. पण मी म्हणून दाखवीत असेपर्यंत त्यांच्यापैकी सर्व स्तब्ध राहिले होते. त्यानंतर खेडुतांनी गाणी म्हणणारांचे छोटेछोटे गट केले आणि मला काही सुंदर अंगमी गीते ऐकायला मिळाली. दरम्यान कोणीतरी हळूच झुओ घडा शेतात आणला. हे काही माझ्या लक्षात आले नव्हते. आम्ही तेथे खूप वेळ झुओ प्राशन करीत आणि गाणी ऐकत बसलो. वेळ भराभर निघून जात होता. काळोख पडू लागला होता. मी कोहिमाला परत जायचे ठरवले. गावप्रमुखाने अंगमी भाषेत निरोपा-दाखल भाषण केले. मी त्याला मोजक्या शब्दांत उत्तर दिले. मैत्री दृढ ठेवण्याचे आम्ही आश्वासन दिले आणि खास पटाणी पद्धतीने कडकडून भेटलो.

त्या विभागातील अनेक खेड्यांस मी भेटी दिल्या. प्रत्येक ठिकाणी लोक अगत्य-पूर्वक मला भेटले. माझे त्यांनी आदरातिथ्यही उत्तम केले. आपल्या भूमीशी एकनिष्ठ असणारे नागा हे अतिशय स्नेहशील आहेत. त्यांना प्रेमाने आणि आदराने वागवले जाणे आवडते. फसवणूक झाली किंवा गैरसमज केला की ते खूपच कठोर होतात. गैरसमजाच्या वेळी तर ते फार लवकर संतापतात आणि मग मात्र मागेपुढे पाहत नाहीत. मी आओ, अंगमी, लोथा, सेमा, संगतम, चांग आणि इतर कितीतरी नागांना त्यांच्या निवासस्थानी भेटलो आहे. त्यांच्यात मिसळणे मला अगदी सहजसोपे वाटले. आपण मनमोकळेपणाने, मित्रत्वाने आणि निधडेपणाने त्यांच्याजवळ गेलो, तर ते आपल्यावर मायाच करतात.

प्रकरण दहावे

उत्तर काचर टेकड्या

अगदी आतापर्यंत ज्यांच्या भेटीची माझी संधी हुकत आली होती ते लोक म्हणजे काचरी. सिल्वरला जाताना मी कितीतरी वेळा उत्तर काचर टेकड्यातून गेलो होतो, पण हाफ्लॉग येथे कधीही थांबलो नव्हतो; कारण हा भाग अगदी जवळ असल्याने तेथे केव्हाही जाता येईल असे मला वाटे. खरे म्हणजे यापूर्वीच त्यांच्या प्रांतातील माझ्या सफरीला मी निघायला हवे होते. काचरी हे आसामचे मूळ रहिवासी होत. एके काळी त्या परिसरातील बहुतेक भागावर त्यांची अधिसत्ता होती आणि दिमापूर ही त्यांची राजधानी होती. अहोमांनी स्वान्या करून त्या लोकांना वारंवार हुसकावून लावले आणि त्यांना रानावनात आश्रय घ्यावा लागला. दिमापूरनंतर त्यांनी मैवाँग ही आपली राजधानी बनवली, पण शत्रूंनी तिचाही खूपच विध्वंस केला. पण काचरींनी आपल्या अधिकारावर कधीच पाणी सोडले नाही आणि अहोम राजवटीत हक्कासाठी ते सारखे झगडत राहिले. इतिहासकार गेट काचरीसंबंधी म्हणतो, “अहोमांपेक्षा कितीतरी पुढारलेला सांस्कृतिक दर्जा काचरींना प्राप्त झाला होता, हे आजही उपलब्ध असणाऱ्या दिमापूरच्या उध्वस्त अवशेषांवरून आढळून येईल. त्या वेळी बांधकामासाठी विटांचा वापर करणे अहोमांना मुळीच माहित नव्हते आणि त्यांच्या सर्व इमारती, लाकूड आणि बांबू यांच्या आणि भिंती मातीचा गिलावा केलेल्या होत्या.”

काचरी हे दुर्दैवाचे बळी होत. परकीयांच्या स्वान्यांमुळे ते हीनदीन अवस्थेस जाऊन पोचले आणि त्यांना अरण्यात जाऊन राहणे भाग पडले. पण बदलत्या काळासही त्यांच्या संस्कृतीस व परंपरांस नष्ट करता आले नाही.

एका सुरम्य सकाळी गौहातीहून आगगाडीने मी हाफ्लॉग येथे पोचलो. त्या चिमुकल्या गाडीने आम्हांला फूट हिक्स येथे आणून सोडले. हाफ्लॉग रेल्वे स्टेशनपासून सुमारे दोन मैल दूर असलेल्या गावापर्यंत मला चालत जावे लागले. मी सकाळी चार वाजता येऊन पोचलो होतो. मी सरळ सर्किट हाऊसकडे निघालो. तेथे माझ्यासाठी जागा राखून ठेवण्यात आली होती. हाफ्लॉग हे आधुनिक पद्धतीचे गाव असून जमाती संस्कृतीचा मागमूसही तेथे आढळत नाही. तो माझ्या मुक्कामाचा तळ करून तेथून काचरी खेड्यातील माझ्या सफरीस मी प्रारंभ करणार होतो. बहुतेक काचरी खेडी

रस्त्यांनी जोडली असून तेथे सहज जाता येते. काचरी खेड्यातील माझ्या भेटीच्या वेळी मला मदत करण्याची विनंती विभागीय उपप्रशासक आणि जिल्हा समिती यांस मी केली. मला स्थानिक भाषा येत नसल्याने जिल्हा समितीच्या सेक्रेटरींनी माझ्याबरोबर यायचे मान्य केले. माहितीपट दाखविण्यासाठी निरनिराळ्या खेड्यांचा आपला नियोजित दौरा करण्यासाठी निघालेला एक विकास अधिकारीही आमच्याबरोबरच निघाला. खूप लोकांची भेट होऊ शकेल अशी हमी मला देण्यात आली होती. लगेच दुसऱ्या दिवशी सकाळी आम्ही हाफ्लॉगहून दहा मैलांवर असलेल्या वडा वोफू येथे जायला निघालो. आमच्या आगमनाची पूर्वसूचना दुय्यम विभागीय प्रशासकांनी गावबूढास देऊन ठेवली होती. रस्त्याच्या कडेला काही खेडुत आमची वाट पाहत होते. रस्त्यापासून गाव सुमारे दोन फर्लागावर असून तेथे जीप जाऊ शकत नाही. आमचे सामान वाहून न्यायला तेथील लोकांनी मदत केली. गावचा प्रमुख असलेल्या गावबूढा याने आम्हांला त्याच्याकडेच उतरण्याचा आग्रह केला. त्या खेड्यास स्वतंत्र प्रवासी-विश्रासगृह नसून प्रवासी नेहमी शाळेच्या इमारतीत उतरतात. खेड्यातील जीवनमानाची खरी कल्पना येण्याची संधी लाभेल या विचाराने त्याच्या या सूचनेचे मी स्वागतच केले. आलेल्या पाहुण्याचे स्वागत तेथील गावठी झुने करण्याची त्या परिसरातील इतर जमार्तीप्रमाणेच काचरींचीही रीत आहे. गावप्रमुखाने आम्हांस त्याच्या झोपडीत नेले आणि मंडलाकार बसायला सांगितले. नंतर काही झुच्या बाटल्या बाहेर काढल्या. सपाट भूपरिसरातून आणलेल्या धातूच्या पात्रांतून काचरी लोक झू पितात. दुसरे कोणतेही पात्र वापरणे त्यांना आवडत नाही. ही घाटाच्या धातूची पात्रे अतिशय महागडी असतात आणि सपाट प्रदेशातून ती मागविण्यासाठी तर काचरींना भरमसाट किंमत मोजावी लागत असेल असे वाटते.

एव्हाना स्थानिक माणसाप्रमाणे झू प्राशन करायला मी शिकलो आणि सुमारे दहा मिनिटांच्या कालावधीत मला पाच ते सहा कप पेय घेताना पाहून माझ्या काचरी दोस्तांना खूपच आनंद वाटला. थोडा वेळ आम्ही झुच्या गुणवत्तेविषयीच बोलत होतो. एका काचरी खेडुताने मला झुची गमतीदार कथा सांगितली. तो म्हणाला, “जन्मलो की आम्ही तिची चव घेतो. ती पिता पिताच आम्ही मोठे होतो. म्हातारपणी आम्ही तिच्यामुळेच तग धरतो आणि मरण्यापूर्वी अखेरचा घोट घेतो.”

खरोखर सर्व समारंभात आणि सर्व प्रसंगी झुचा वापर केला जातो. त्यामुळे सुदृढ राहण्यास साहाय्य होते. झूनंतर लगेच भात आणि भाजलेले मांस यांचे जेवण झाले. अरण्यातून गोळा करून आणलेली आंबट भाजी काही माझ्या चवीला उतरू शकली नाही. नागा आणि गारो यांच्याप्रमाणेच काचरींनाही आपल्या अन्नात भरपूर मिरच्या टाकलेल्या आवडतात. जेवणानंतर झू देण्यात आली. झुमुळे अन्नपचनाला मदत होते असे गावबूढाचे म्हणणे होते.

भोजनानंतर मी गावबूटा यास मला खेड्यातून फिरवून आणण्याची विनंती केली. इतर काचरी खेड्यांप्रमाणेच बडा वोफू हे उतारावर वसवले आहे. काचरींना नागांप्रमाणे टेकड्यांच्या माथ्यांवर राहणे आवडत नाही. उताराजवळ पाणी उपलब्ध होणे सोपेही असते. गावाजवळून वाहणाऱ्या छोट्या ओढ्यातून प्यायचे पाणी मिळते. ओढ्यातील मासेही ते पकडतात. बडा वोफू खेडे नीटनेटके वसले आहे. झोपड्या साधारणपणे तीन मोठ्या भागांत विभागलेल्या असतात. दर्शनी भाग पाहुण्यांसाठी असतो. दुसरा साधारण मोटा असलेला भाग राहण्यासाठी वापरतात तिसऱ्या आणि शेवटच्या भागात ते शेतीची अवजारे आणि घरगुती सामानसुमान ठेवतात. काचरी घरे अंधारी असतात, पण दर्शनी विभाग मात्र एवढा अंधारा नसतो. हवा आणि प्रकाश यावा म्हणून काही जागा मोकळी सोडलेली असते. बाहेरच्या माणसांनी राहत्या खोलीत आलेले काचरींना आवडत नाही हे समजले तेव्हा मला नवल्व वाटले. मला हे माहित नव्हते. मी राहण्याच्या खोलीत जाणार होतो, एवढ्यात जिल्हा समितीच्या सेक्रेटरींनी हळूच मला तसे न करण्याबद्दल खुणावले. यामुळे साहजिकच मला आश्चर्य वाटले. गावबूटाच्या हे लक्षात आले आणि त्याने सगळे समजावून सांगण्याचे ठरवले. खेडुतांनी मला निरनिराळी विसंगत मते सांगितली. काचरी लोक राहायची खोली हे संस्कृतीचे प्रतीक मानतात आणि बाहेरच्या कोणी त्यात शिरकाव केलेला त्यांना आवडत नाही, एवढेच अखेरी मी निश्चित ठरवू शकलो. त्यांनी आपले राज्य गमावले, तेव्हापासून हा नियम अंमलात आला, असे मला सांगण्यात आले. युद्धकाळात काचरी घरातून विश्वासघाताचे काही विध्वंसक प्रसंग घडले असण्याचीही शक्यता आहे, असे मला वाटते. जमाती विभागात हा माझा पहिलाच अनुभव असल्याने मी खूपच अस्वस्थ झालो. स्वतः काचरी असलेले सेक्रेटरी श्री. दौलराजपू हे माझ्या साहाय्यास आले. त्यांनी मला दुसऱ्या घरी नेले. तेथे त्यांचे नातलग राहत असल्याने त्यांना ते मला राहण्याची खोली बघू देण्याविषयी सांगू शकले. खरे म्हणजे एका दिवसाच्या वास्तव्यात मी काचरींशी चांगलीच गट्टी जमविली आणि त्यानंतर मात्र नेहमी राहत्या खोलीतच मला जेवायला वाटले जाई. एखाद्या काचरींप्रमाणेच झू प्यायची माझी कुवत पाहून ते थक झाले आणि गावबूटायास तर मी काचरीच असलो पाहिजे, असे हमखास वाटले! जमाती लोकांशी मैत्री करणे सोपे असते. ते जसे करतील तसे करायला आपण शिकले पाहिजे आणि त्यांच्या चालीरीतींशी आणि परंपरांशी जुळते घेतले पाहिजे. त्यामुळे त्यांना तुमच्याविषयी ममत्व वाटते.

खेड्यात खूपच डुकरे असल्याचेही मला आढळले. त्यांच्यामुळे खेडे स्वच्छ राहते. त्यांच्याकरिता काचरींनी बांबूची छोटीछोटी खोपटीही बांधल्याचे मला दिसून आले. खेड्यातून हिंडून आल्यावर आम्ही गावबूटाच्या झोपडीकडे परतलो. काचरी

संस्कृती आणि त्यांचा पूर्वीचा इतिहास यांसंबंधी मला त्यांच्याकडून माहिती घ्यायची होती. एके काळी आपण तिबेटमध्ये राहत होतो, असे गारोंच्याप्रमाणेच काचरीही म्हणतात ते लक्षात घेतले पाहिजे. काचरी भाषेचे गारो, चूतीया, ललुंग आणि मोरान यांच्याशी पुष्कळच सादृश्य आहे, असेही मला कळले. खरे म्हणजे तिबेटो-वर्मन या एकाच गटाचे आपण आहोत असे ते मानतात. काचरी हे टेंगण्या बांध्याचे, काळ्या रंगरूपाचे आणि स्पष्ट मंगोलियन वळणाच्या ठेवणीचे लोक होत. गारोंच्याप्रमाणेच पुरुषांच्या चेहऱ्यावर फारशी लव नसते. सगळ्या खेड्यात झुपकेदार मिशा असलेला फक्त एकटा गावप्रमुखच मला आढळला !

खेडुत लंगोठ्या किंवा आखूड धोतरे नेसतात. अर्थातच आता त्यांनी सदरे वापरायला सुरुवात केली आहे. खासींच्याप्रमाणेच काचरी नर्तक मोटाली पागोटी घालतात. पागोठ्याचा एक भाग पाठीवर सोडलेला असतो. तो कधी कधी जमिनीसही टेकतो. स्त्रिया पोषाख म्हणून छातीपासून थेट पायाच्या घोठ्यापर्यंत अंग झाकेल असे एकमेव वस्त्र लपेटतात. खांदे उघडे असतात. एका आखुड शुभ्र कापडाने त्या आपले मस्तकही झाकतात. काचरी स्त्रियांची केषभूषा मला खूपच चित्तवेधक वाटली. त्यांचे केस साधारणतः लांब आणि दाट असतात. ते मागे विंचरून त्यांचा पक्का अंबाडा घातला जातो. काचरी स्त्रिया सुदृढ आणि सुरेख असतात. त्या उत्तम विणकर आहेत. आपल्या कपड्यांच्या काठावर त्या नेहमी सुंदर फुले विणतात. नर्तक रंगीवेरंगी चादरी घालतात. इंद्रधनूप्रमाणे त्या अनेकरंगी असतात. स्त्रिया अतिशय कष्टाळू आहेत. झूम शेतात खपण्याव्यतिरिक्त घरातील सर्व कारभार त्याच संभाळतात. काचरी मुलींना मुलांबरोबर मिसळायची मोकळीक असते. प्रीतिविवाहास बंदी नसली तरी मुख्य समारंभ घडवून आणणाऱ्या आईवडिलांशी सल्लामसलत करावीच लागते. काचरी विवाहविधीची मनोरंजक व तपशीलासह माहिती मला मिळाली. काचरी विवाहविधी लांबलचक असतात आणि धूमधडाक्याने आणि थाटामाटाने साजरे केले जातात. वरपित्यास झूम भरलेला तुंबा हातात घेऊन वधूच्या घरी प्राथमिक वाटाघाटी करण्यासाठी जावे लागते. वधूच्या आईवडिलांनी जर ही भेट स्वीकारली तर संबंधित पक्षांनी आपला निर्णय बदललेला नाही हे पक्के ठरवण्यासाठी असे तीनदा करावे लागते. दोन्ही पक्षांकडील नातलागांच्या आणि मित्रमंडळींच्या वऱ्हाडादेखत मुलीच्या घरी विवाह साजरा होतो. वराला वधूजवळ जायची अखेरची परवानगी मिळेपर्यंत त्याला वधूच्या भावांनी आणि इतर नातलागांनी निर्माण केलेल्या भरपूर अडथळ्यांना वाजूला सारावे लागते. मला वाटते, ही एक मूळची नामी कल्पना आहे, आणि एके काळी जमाती लोकांत ती अधिक सर्वप्रिय होती. वर हा योद्धा असावा असे लोकांना वाटे आणि त्याने आपली वायको सामर्थ्याच्या जोरावर न्यावी अशी अपेक्षा केली जाई. अजूनही आमच्या जातीत, वरांनी वीराप्रमाणे पोषाख केलेला असतो. चांगली सुशोभित केलेली तरवारही नवर-

देवास देण्यात येते. वधूच्या घरी जायला निघण्यापूर्वी आपल्या शत्रूचा त्याने निःपात केला असला पाहिजे, अशी अपेक्षा असे. आता शत्रू उरले नसल्याने आणि वधूपक्षा-कडूनही विरोध होत नसल्याने तो आपल्या तलवारीने रस्त्यावरील एका झाडाची फांदी तोडतो! हिंदूप्रमाणे भट-भिक्षुकांचा काचरी विवाहपद्धतीशी संबंध मात्र येत नाही. त्यांच्या अधिराज्याच्या शेवटच्या कालखंडात ब्राह्मण प्रभावामुळे काचरींनी अनेक हिंदू चालीरीती आत्मसात केल्या होत्या. स्थानिक लोकांच्या समाराधनासाठी अहोमही हिंदू बनले होते. असे म्हणतात की, अगदी प्रारंभी काचरींच्या राजघराण्याचे धर्मप्रवर्तन करण्यात आले. गेट म्हणतो— “ १७९० मध्ये धर्मप्रवर्तनाचा औपचारिक कार्यक्रम पार पडला. राजा कृष्णचंद्र आणि त्याचा भाऊ गोविंदचंद्र यांनी तांच्याची गाय तयार करून तिच्या देहात प्रवेश केला. त्यातून बाहेर पडल्यानंतर ते क्षत्रिय जातीचे हिंदू आहेत असे घोषित करण्यात आले, आणि महाभारतातील वीर भीमार्पयत नेऊन भिडवणारी शंभर पिढ्यांची वंशावळीही त्यांच्याकरिता ब्राह्मणांनी तयार केली.”

एका ईश्वरावरील हिंदूंच्या विश्वासाबरोबरच कित्येक जमाती रीतीरिवाजांवर काचरींचा अजूनही विश्वास आहे. हिंदूप्रमाणे ते मृतास जाळतात, पण त्यांच्या सन्मानार्थ स्मारकेही उभारतात. तसे हिंदू करीत नाहीत. हिंदू धर्मास त्यांच्या मांसाहाराच्या सवयीचे उच्चाटनही करता आले नाही.

काचरी झूम पद्धतीची शेतीही करतात. ते अन्नधान्यदृष्ट्या स्वावलंबी आहेत. इतर विभागाप्रमाणेच झूम जमिनी साऱ्या समाजाच्या मालकीच्या असतात, आणि त्यांच्यावरून काचरी मुलखात कधीही तंटबखेडे निर्माण झाले नाहीत, अशी माहिती मला मिळाली. वारसा हक्कासंबंधी काचरी लोकांतील पद्धतही फार सुंदर आहे. मातृसत्ताक आणि पितृसत्ताक अशा दोन्ही पद्धतींचा परिपोष त्यांच्यात झालेला आढळून येतो. झोपड्या आणि शेतीची अवजारे पुत्रांस प्राप्त होतात आणि मुलींना त्यांच्या आईची मालमत्ता हक्काने प्राप्त होते. साधारणपणे त्यांना दागदागिने, विणकामाचे साहित्य आणि इतर गृहोपयोगी वस्तू मिळतात. स्त्री आणि पुरुष आपल्याला आपापल्या कुळाचे मानतात. स्त्री आणि पुरुष यांच्या समानतेवर काचरी समाज कटाक्षपूर्वक भर देतो असे मला सांगण्यात आले. मला वाटते हाच एक मार्ग आहे.

सुमारे तीन तास मी गावबूढा आणि इतर खेडुत यांच्याबरोबर गप्पागोष्टी केल्या. त्यांच्या परंपरा आणि चालीरीती यांविषयी माहिती सांगण्याबरोबरच त्यांनी त्यांच्या राज्याविषयी आणि त्यांनी ते कसे गमावले याची हकीकत ज्यात आढळते अशा त्यांच्या दंतकथाही सांगितल्या. काचरींची स्मरणशक्ती खरोखरच तीव्र असते. या दंतकथा पद्यरूपात असून खेड्यातील काही गायक त्या पाठ म्हणून दाखवतात. त्यांच्यापैकी काही नवी गीतेही रचीतच असतात. काचरींची गीते प्रदीर्घ असतात. मी काचरी द्वंद्वगीत ऐकले. ते जवळजवळ पाऊण तास चालले होते. ते एक प्रीतिगीत

होते आणि कथावस्तूतील भावानुसार दोन्ही व्यक्ती हसत वा हुंदके देत. काचरींची अनेक वाद्ये आहेत, पण त्यांचा उपयोग समारंभप्रसंगी केला जातो आणि नृत्यासाठी संगीत निर्माण केले जाते.

संध्याकाळ व्हायला आल्याने आम्ही बाहेर फिरायला निघालो. आम्ही परत आलो, तेव्हा गावचे मैदान खेडुतांनी भरले होते. माझ्या दोस्तांनी आयोजित केलेला चित्रपट पाहण्यासाठी स्त्रीपुरुष आणि मुले फार मोठ्या संख्येने जमली होती. काचरी साध्याभोळ्या मनाचे असून ते खूपखूप हसू शकतात. सैनिकी भरतीसंबंधीच्या एका भागाने त्यांची भरपूर करमणूक झाली आणि खेळ संपल्यानंतरही खूप वेळ ते हसतच होते. खेडुत अगदी आनंदात होते. “नृत्य आयोजित करता आले तर बघा” अशी मी गावबूढास विनंती केली. “खेडुतांना विचारून सांगतो” असे तो म्हणाला. लोकांशी विचारविनिमय करण्यासाठी तो माझ्यापासून थोडा वेळ निघून गेला. खरे म्हणजे त्याला मला आश्चर्याने थक्क करायचे होते. चित्रपट संपल्यानंतर सुमारे पाचच मिनिटांत मला ढोलचे आवाज ऐकू आले. विविधरंगी वेषभूषा केलेल्या काही तरुणीही कोठून तरी अवतीर्ण झाल्या. पुरुषांनी सुद्धा स्वच्छ शुभ्र धोतरे आणि काळे कोट परिधान केले होते. त्यांनी सर्वांनीच मोठमोठाली पागोटी घातली होती. संगीत निर्माण करणाऱ्या लांब तिवेटी तुताऱ्यांनी आणि बांबूच्या बासऱ्यांनी माझे लक्ष वेधून घेतले. नाचणाऱ्यांनी एक मोठे कडे तयार केले आणि तुताऱ्या-बासऱ्यांतून निघणाऱ्या संगीताच्या अनुषंगाने हळुवार हालचालींना प्रारंभ केला. त्यांचा पदन्यास साधा असतो, आणि हात वर उडवीत ते हळूच गिरक्या घेतात. काचरी तरुणींनी नाजूक हालचालींचे दर्शन घडवले. अगदी तल्लीन होऊन त्या नाचत होत्या. मीसुद्धा नर्तकांत सामील व्हावे म्हणून गावबूढाने मला आग्रह केला. मी कबूल केले. माझ्या डोक्यावर भलेमोठे पागोटे ठेवण्यात आले. मला ते पेलणे मुश्किल झाले. वायव्य सरहद्द प्रांतात मला फेटा बांधायची सवय होती, पण काचरींच्या पागोऱ्याच्या वजनाच्या मानाने पठाणांचा फेटा अगदी हलका असतो. मी मुलात सामील झालो, आणि त्यांचे अनुकरण करू लागलो. पण मला काही ते नीट जमेना. कारण पागोऱ्याचा सुटा भाग कसा तरी माझ्या पायात अडके आणि मग तो सोडवण्यासाठी मला दर तीनचार मिनिटांनी थांबावे लागे. अशा अवघड ओझ्याखाली आपली मान ताठ ठेवणे हेही एक कसब आहे. माझ्या या आविर्भावामुळे खेडुतांस गंमत वाटली. तरीही मी चालू ठेवावे, असे त्यांस वाटत होते.

रात्रीं अकरा वाजता नाच संपला. आम्ही आमची भूकतहान विसरून गेलो होतो आणि आमचे यजमानही. नाचाने सर्व मंत्रमुग्ध झाले होते. सर्व गृहिणीही पटांगणातच होत्या. शूमुळे आम्हांला खूपच भूक लागली होती. गावबूढाने आम्हांला ती अधिकाधिक दिली आणि त्याच्या कुटुंबाम आमच्यासाठी काहीसा स्वयंपाक करता

यावा, म्हणून आम्हाला एक वाजेपर्यंत गुंतवून ठेवले. काचरी हे आतिथ्यशील असून आपल्या पाहुण्याचा आदरसत्कार करताना रात्री उशीर झाला तरी ते कंटाळत नाहीत. जेवण न करताच मी झोपू शकतो, असे मी गाववूढास सांगितले. त्याच्या कुटुंबास त्रास व्हावा, अशी माझी इच्छा नव्हती. माझ्या या सूचनेने तो खूपच अस्वस्थ झाला. त्याने माझे ऐकायचे साफ नाकारले. मी असे म्हटल्यावर तर त्याने आपल्या घरच्यांस माझ्यासाठी अधिक पदार्थ करायचे फर्मान सोडले.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी लवकर आम्ही दुसऱ्या खेड्यास जायच्या तयारीत होतो. मी पुष्कळच लवकर उठलो होतो. जवळच्या ओढ्यात स्नान करून यावे, असे मला वाटले. पाणी खूपच गार होते. त्याने हुशारी वाटली. आदल्या रात्री घेतलेल्या शूची धुंदी उतरायला त्याची मदतच झाली. काचरी फार स्वच्छताप्रिय आहेत. माझ्या-प्रमाणेच लवकर उठलेले खेडुतही स्नानासाठी माझ्याबरोबर सामील झाले होते.

आदरातिथ्याबद्दल गाववूढा याचे आभार मानण्यासाठी मी त्याच्या झोपडीकडे गेलो. तो गृहस्थ उठून आम्हांस बसण्यासाठी झोपडी साफ करवून घेत होता. जेवल्या-वाचून तो आम्हांस जाऊ द्यायला तयारच नव्हता. काही न खाताच जर आम्ही त्याचे खेडे सोडून गेलो तर आपणास फारच वाईट वाटेल असे तो म्हणाला. अगदी सकाळची वेळ आहे आणि आमची न्याहारीही झाली आहे असे मी त्यास सांगितले. माझ्या-बरोबर डबाबंद दूध आणि काही बिस्किटे होती. त्याने काहीही ऐकायला साफ नकार दिला आणि काचरींची तशी रीत नसल्याचे म्हणाला. मी शेवटी कबूल केले आणि आणखी दोन तास आम्ही तेथेच थांबलो. शिजवलेला भात आणि भाजलेले मांस असे भोजन तयार केले होते. अर्थातच जेवणाबरोबर झू होतीच. जेवण फारच जड होते आणि मला तर गुंगी यायला लागली.

आमचा पुढला मुक्काम गुंजांग येथे होता. हे बरेच मोठे खेडे आहे. खेडुतांनी आमचे स्वागत केले. भरपूर झू प्राशन केल्याने बरे वाटत नव्हते. आणखी घ्यावी लागणे टाळावे म्हणून मी इन्स्पेक्शन बंगल्यात उतरायचे ठरवले. मी जर खेड्यात मुक्काम केला असता तर मला खात्री आहे की, माझ्यावर झुचा अक्षरशः मारा केला गेला असता.

गुंजांग येथे त्या रात्री आम्ही मुक्काम केला, आणि काही सुंदर काचरी गीतेही ऐकली. मला काचरी बाजारही बघायचा होता. एके काळी काचरी राजांची राजधानी असलेल्या मैबाँगला जायला दुसऱ्या दिवशी सकाळी आम्ही निघालो. आम्ही सरळ बाजारात गेलो. तो बाजाराचा दिवस होता. पुष्कळसे खेडुत भाजीपाला आणि पाखरे विकायला आले होते. जमाती लोकांना कापड विकत असलेले बंगाली दुकानदार मला दिसले. प्लॅस्टिकच्या स्वस्त वस्तू आणि मणीही ते विकतात. मला एक काचरी स्कर्ट

विकत ध्यायचा होता. दलाल असलेल्या एका वंगाली दुकानदाराकडून मला तो विकत घ्यावा लागला. तो भरपूर किंमत आकारील आणि निम्म्याहून अधिक स्वतः गडप करील म्हणून त्याच्याकडून विकत घ्यायची माझी इच्छा नव्हती. बाजारात यायला आम्हांला उशीर झाला असल्याने त्याला टाळणे आम्हांला काही शक्य झाले नाही. खेडुतांनी आपल्या जिनसा त्यास आधीच देऊन टाकल्या होत्या. मला तो त्याच्याच-कडून आणि त्याने दडपून सांगितलेल्या किंमतीसच घ्यावा लागला. .

मैबाँग येथील समाजविकास गट पाहायलाही मी गेलो. काचरींना ही कल्पना अगदी पसंत असून योजनेवरील लोकांस ते भरपूर साहाय्य करतात, अशी माहिती मला मिळाली.

आम्ही मैबाँगला काही थांबलो नाही. सरळ जवळच्या माहूर खेड्यास गेलो. हाफ्लॉगहून अडतीस मैल आणि माहूरहून सुमारे चोवीस मैल दूर असलेल्या लाइसाँग या झेमी नागांच्या खेड्यास मला जायचे होते. बडा वोफू आणि इतर काचरी खेड्यात टेकड्यांच्या माथ्यावर राहणाऱ्या झेमी नागांची माहिती मला मिळाली होती. खरे म्हणजे उत्तर काचर टेकड्यांच्या कठडीत कुकी, झेमी, नागा, खासी आणि त्यांच्या उपजाती अशी अनेक जमातींची माणसे आढळतात.

त्या रात्री आम्ही माहूर येथे मुक्काम केला. सायंकाळी खूपच उशीरा आलो असल्याने आम्ही थकून गेलो होतो. मी लवकर झोपायचे ठरवले. लाइसाँगला जायला आम्ही लवकर निघणे आवश्यक होते. कारण रस्ता अगदी नुकताच करण्यात आला होता आणि ठिकठिकाणी अरुंद होता. अतिशय हळू आणि सावधपणे पुढे जायची ताकीद आमच्या ड्रायव्हरला मिळालेली होती. रानफुले आणि झुडपे यांनी गजबजलेल्या घनदाट अरण्यातून लाइसाँगचा रस्ता जातो. रस्ता खरोखरच निमुळता आहे आणि ताशी पांच मैलांपेक्षा अधिक वेगाने जाणे काही आम्हाला जमले नाही.

पांच तासांच्या खडतर प्रवासानंतर एकदाचे आम्ही ईप्सित स्थळी पोचलो. रस्ता संपत आला होता आणि मोटारचा प्रवासही. तरीही आम्ही अजून लाइसाँग-पासून दूर होतो. शेवटचे दोन मैल चढून जावे लागले, असे मला सांगण्यात आले. माझी काही चढायची तयारी नव्हती. मी सूटकेस उघडली आणि माझे पहाडी जोडे बाहेर काढले. चढावाच्या वेळी पहाडी जोडे फार उपयुक्त असतात. सुरवातीस मैलभर तर खेड्यात जायला पायवाटही नाही. खडकांवरून आणि झुडपांवरून चढत चढत जावे लागते. पायठेवणींचाही कोठे पत्ता नसतो. संरक्षणाच्या दृष्टीने खेड्यात जाण्याची सरळ वाट नसताही तेथे जाणे नागांना अधिक पसंत असल्याचे मला नंतर खेडुतांनी सांगितले. नागांचा इतिहास हल्ले आणि ज्वर लढाया यांनी भरलेला आहे. नागा हे कडवे योद्धे असून सुड घेईपर्यंत स्वस्थ वसत नाहीत. आक्रमक

अहोमांशीही त्यांनी झुंज दिली होती. खरे म्हणजे पहिल्या सलामीत त्यांची जबरदस्त हानी झाली. अहोमांनी कित्येक नागांस ठार मारले होते. ज्यांना कैद करण्यात आले होते, त्यांना जिवंत जाळण्यात येऊन त्यांच्या नातळगांवर ते नरमांस खायची सक्ती करण्यात आली होती. यामुळे नागा मुळीच वाकले नाहीत आणि त्यांनी थेट अहोम राजवटीच्या अखेरीपर्यंत त्यांच्याशी झुंज चालूच ठेवली. प्रारंभीच्या ब्रिटिश प्रशासनाशीही नागांनी जबरदस्त झुंज दिली. शेजारचा अंगमी मुख्य ब्रिटिशांनी पादाक्रान्त करायच्या पूर्वीच १८५४ साली असलू येथे पहिला टेहळणी मोर्चा उभारण्यात आला होता. अहोम राजवटीत नागांना दूर जंगलात हुसकावण्यात आले होते, पण त्यांच्यावर स्वामित्व गाजवण्याइतके सामर्थ्य अहोमांत कधीच आले नाही. कित्येक नागा प्रमुखांनी अहोम मुलखातील स्वान्यांच्या वेळी अहोम मुली आणून त्यांच्याशी विवाह केल्याची दंतकथा काही नागात आढळते.

एक मैल चढून गेल्यानंतर काही नागा आमची वाट पाहत असलेले मला आढळले. अजूनही आम्ही खेड्यापासून मैलभर दूर होतो. आम्हांला भेटावयास गावातील ज्येष्ठ मंडळी आली होती. त्यांनी आम्हांस अभिवादन केले आणि एका खडकावर बसवले. केळीच्या पानाचा द्रोण मला देण्यात आला. त्यांच्यातील सर्वांत वडील असणाऱ्याने तो द्रोण झूने भरला. नागा चालीरीतीप्रमाणे तीनदा झू देण्यात आली. काही वेळ विश्रांती घेतल्यावर आम्ही खेड्याकडे जायला निघालो. आता रस्ता चांगला होता आणि आम्ही जल्द जाऊ शकत होतो. पण अर्ध्या मैलानंतर शास्त्रोक्त स्वागतासाठी आम्हांला पुनः थांबवण्यात आले. या वेळी खेड्यातील तरुण मंडळी आमच्या स्वागतासाठी आली होती. त्यांच्याजवळील झू आम्हांला तीनदा प्राशन करावी लागली. एका चिमुकल्या टोपलींत ठेवलेली दोन अंडी एका तरुणाने मला नजर केली. आमच्या या सर्व मित्रांसमवेत नंतर सुमारे वीस मिनिटांनी आम्ही खेड्यास पोचलो. पुनः एकावर झू सोपस्कारासाठी आम्हांस थेट गावबूढा याच्या घरी नेण्यात आले. तेथे द्रोणातून आम्हांला झू देण्यात आली. द्रोणातून झू प्राशन करणे कठिण जाते. दोन्ही हातांनी द्रोण धरावा लागतो आणि तो हळूहळू तोंडाजवळ आणावा लागतो. त्यानंतर गावबूढाने आम्हांस आमच्या निवासाची सोय केली असलेल्या आमच्या झोपडीपर्यंत आम्हांस पोचवले. आमच्या भोजनासाठी एक बोकड मारण्याचे ठरवले असल्याचे गावबूढा मला म्हणाला. माझ्या हरकतींची दादही त्याने घेतली नाही आणि शेवटी त्याला त्याच्या मनाप्रमाणे करू द्यायचे मला कबूल करावे लागले.

खेडे बघायला मी उत्सुक होतो. कामचलाऊ हिंदी येणाऱ्या काही खेडुतांनी गाव दाखवून आणायचे कबूल केले. एका टेकडीच्या माथ्यावर लाइसाँग वसवले आहे. झोपड्या एकमेकींसमोर सरळ ओळीत उभारल्या आहेत. खेड्याच्या अगदी

मध्यभागी उंच टोकावर दोन मोठ्या झोपड्या आहेत. खेड्यातील मुलांसाठी आणि मुलींसाठी त्या झोपड्या आहेत. झेमी नागा चालीरीतींप्रमाणे मुले चालायला लागली की त्यांना त्या त्या मठातून पाठवले जाते. या ठिकाणी सामूहिक जीवन जगायचे ते शिकतात. या मठांची व्यवस्था बघणारी माणसे त्यांना गाणे आणि नाचही शिकवतात. झेमी नागा समाजात मुलांना आणि मुलींना एकमेकात मिसळण्याची व आपला जीवनाचा जोडीदार निवडण्याची मुभा असल्याचे मला सांगण्यात आले. झूम शेतातही ते एकत्र काम करतात. त्या परिसरात वधुमूल्यही फार थोडे असते. झेमी नागा हे स्त्री-सौंदर्याचे सचे उपासक आहेत. एका मोठ्या वृक्षाच्या छायेत उभारलेले एक घर मला लड्डिसाँग येथे दाखवण्यात आले. कितीतरी वर्षांपूर्वी एका सुंदर तरुणीशी विवाह करण्यात घरमालकास यश आले, तेव्हा त्याने हा वृक्ष लावला असल्याचे मला खेडुतांनी सांगितले. झेमी नागांना कितीही बायका करता येतात, पण सुंदर असतील त्यांच्याच सन्मानार्थ झाडे लावता येतात. सुंदर स्त्रीच्या पतीने झाड लावलेच पाहिजे अशी मात्र सक्ती नसते, असेही मला कळले. जरा गंमत म्हणून असे केले जाते. झेमी नागा स्त्रिया मला अतिशय मोहक व सुंदर वाटल्या. त्यांच्या नैसर्गिक मोहकतेत क्लिओपात्रा फॅशनने केस कापल्याने भरच पडते. काचरीप्रमाणेच त्याही छातीपासून गुढव्यांपर्यंत अंग झाकेल असे एकच वस्त्र परिधान करतात. काळ्या रंगाची त्यांना खास आवड आहे. त्यांच्यापैकी जवळ जवळ सर्वांनी पांढरी किनारपट्टी असलेले काळे स्कर्ट्स घातले होते. त्यासुद्धा आपले खांदे उघडेच ठेवतात. गळसऱ्या घालण्याची आणि तेथल्या बाजारातून मणी खरेदी करण्याचीही त्यांना खूप आवड आहे. त्यांच्यापैकी काहीजणी रुम्याची नाणी घालत असल्याचेही मला आढळले. झेमी स्त्रिया उत्तम विणकर आहेत. पुरुष शेतात काम करतात आणि विणकाम करीत नाहीत. नृत्याच्या वेळी पुरुष परिधान करीत असलेल्या आणि झेमी नागा स्त्रियांनी विणलेल्या सुंदर रंगीविरंगी शाली मी पाहिल्या. काही स्त्रियांनी केसात फुले खोवलेली मी पाहिली.

कुमारघरात मुलांशी गप्पा मारण्यासाठी मी काही वेळ थांबलो. आम्ही येणार आहोत असे कळले असल्याने त्यांच्यापैकी बहुतेकांनी नृत्याचा पोषाख केला होता. त्यांच्यापैकी बहुतेकांच्या केसात हॉर्नविलची पिसे खोवलेली होती आणि आपले पाय त्यांनी तांदळाच्या पिठाने रंगवले होते. एका कोपऱ्यात पडलेली पुष्कळशी हॉर्नविल पिसे मला दिसली. मुले एका शेकोटीभोवती बसली होती. हसून त्यांनी माझे स्वागत केले. त्यांच्यापैकी दोघांना थोडे थोडे हिंदी येत होते. “आम्ही संध्याकाळी होणाऱ्या नाचासाठी तयार होत आहोत.” असे त्यांनी मला सांगितले. उत्तर काचर टेकड्यातील बहुतेक विभागातील लोक मोडकीतोडकी हिंदी बोलतात. मला याचे नवल वाटले. कारण बहुतेक विभागातील लोक मोडकीतोडकी आसामी आणि अगदी थोडीथोडी हिंदी बोलतात. या शतकाच्या सुरवातीस उत्तर काचर टेकड्यांतील रेल्वे मार्ग उभार-

ण्यासाठी फार मोठ्या संख्येने आणण्यात आलेल्या पठाणांकडून आपण हिंदी भाषा उचलली असल्याचे मला गावकऱ्यांनी सांगितले. परत न गेलेली काही पठाण कुडुंबे हाफ्लॉग येथे अजूनही असल्याचे मला सांगण्यात आले.

लाइसाँग खेड्यात पाण्याची टंचाई नेहमीच असते. खेड्यापासून खूप दूर पाण्याच्या सोयी आहेत. बांबूच्या नळांच्या साह्याने ते पाणी ते खेड्याकडे वळवतात. संततधार नसल्याने मला ही योजना फारशी समाधानकारक वाटली नाही. खेड्याच्या मध्यभागापर्यंत बांबूचे नळ नेलेले असतात. तेथे एका लाकडी हाळ्यात पाणी पडते, आणि या कुंडातून खेडुतांना पाणी मिळते. या लाकडी हाळ्यातून एक घडा भरायला जवळजवळ एक तास लागतो. खेडुत तेथेच आंघोळही करतात. पाणी पिण्यासाठी लागत असल्याने, त्यांना मोठ्या मुश्किलीने चांगल्या प्रकारे आंघोळ करता येते. पाणी-पुरवठ्यापासून ते एवढे दूर का राहातात, असे मी गावकऱ्यांस विचारले. पूर्वी झेमा नागा त्या विभागातील इतर जमातींशी लढण्यात नेहमी गढलेले असत. टेकडीच्या माथ्यावर असल्याने आणि खेडुतांच्या दृष्टीस पडल्यावाचून शत्रू तेथे येऊच शकणार नसल्याने ही मोकळी जागा निवडण्यात आली, असा त्यांनी खुलासा केला. शत्रू पाणी-पुरवठा तोडू शकेल, असे मी त्यांस म्हणालो. नागा लढाया दोन दिवसांपेक्षा अधिक काळ चालत नसल्याने त्यांना त्याची फिकीर वाटत नसे, असे ते मला म्हणाले. पूर्वी ते शिरां हारी होते की काय यासंबंधीही मी गावकऱ्यांस विचारले. ते म्हणाले की पूर्वी झेमा नागा टापूत शिरच्छेदाचे काही प्रकार घडले हे खरे, पण आता ही प्रथा लोकांना माहित नाही.

मी कित्येक घरांना भेटी दिल्या. मला स्त्रिया एक तर स्वयंपाक करतांना किंवा आपल्या मुलांबरोबर बसलेल्या आढळल्या. त्यांच्यापैकी काही विणीत होत्या. आपल्या घराच्या पुढच्या भागात प्रत्येक कुडुंबाने भरपूर जळाऊ लाकूड साठवून ठेवल्याचे माझ्या लक्षात आले. एका झोपडीपुढे चिखलात खोल्वर गाडलेली एक बांबूची काठी मला आढळली. ती काठी हाडांनी आणि कापडाच्या काही तुकड्यांनी सुशोभित केली होती. मृताच्या सन्मानार्थ उभारलेले ते एक स्मारक होते. त्यांच्या धर्मश्रद्धांविषयी मी त्यांना विचारले. बहुतेक जमाती लोकांप्रमाणेच झेमी नागासुद्धा मनुष्यमात्रांची देखभाल करणाऱ्या गूढ तत्त्वांवर विश्वास ठेवतात. आत्मा हा अमर असून जवळच्या नातल्यांच्या आणि मित्रांच्या सुखस्वास्थ्याकडे लक्ष देत भटकत असतो, अशी त्यांची श्रद्धा आहे. स्मारक उभारले गेले तर आत्म्यास अतिशय समधान वाटते. शेजारच्या अंगमींच्या संपर्कामुळे आता अनेक नागा ख्रिस्ती बनले आहेत. पण त्यांची संख्या फार थोडी आहे आणि त्यांच्यापैकी बहुतेक जमाती धर्मश्रद्धांना अनुसरून वागतात.

झेमा नागा झूम शेती करणारे आहेत. खेड्यांतून काही झूम शेते मला दिसत होती. टेकड्यांच्या माथ्यावर आणि जेथे पायठेवणीही नव्हत्या अशा उतारांवरही ते

झूम शेती करू शकतात, हे बघून मी थक्क झालो. झाडे आणि झुडपे जाळण्यासाठी ते टेकड्यांवर सरपटत जाऊ शकतात. त्यांच्या विभागातील झूम शेतीचा पट्टा फारच मर्यादित असून ते अतिशय हालंत जीवन कंठतात, असे मला दिसून आले. कुकींनी भराभर विस्तार करायला प्रारंभ केला असून त्यांची झूम शेतजमीन मर्यादित झाली असल्याची तक्रार त्यांनी केली. काही वर्षांनी त्यांना हे स्थळ सोडून जावेही लागेल, असे त्यांनी सांगितले.

गंडमाळा झालेले पुष्कळसे स्त्रीपुरुष मला आढळले. सुजलेल्या गळ्यांची पुष्कळच तरुण मुले आणि मुली पाहून मला तीव्र वेदना झाल्या. खरोखरच त्यांच्या आजूबाजूची परिस्थिती विकट आहे. तुटपुंज्या दळणवळणामुळे लोकांसाठी काही करणेही शक्य नसल्याचे मला सांगण्यात आले. त्यांची दुःस्थिती सुधारण्यासाठी आता सर्वतोपरी प्रयत्न करण्यात येत आहेत.

एकाएकी खूपच गरम वाटू लागल्याने खेड्याला भेट देऊन मी माझ्या झोपडीत परत आलो. उन्हापासून आमचे संरक्षण करणारे तुरळक ढग लुप्त झाले होते. झेमी नागानृत्य पाहायला गावच्या मैदानात हजर राहण्याचे आणि खेडुतांची छायाचित्रे घेण्याचे मी आश्वासन दिले. खेड्यातील सर्व मुले आणि मुली सायंकाळी होणाऱ्या नृत्यासाठी सज्ज होत असल्याचे मला सांगण्यात आले. लाइसाँगला होणाऱ्या नृत्याची बातमी आल्याने जवळपासच्या दोन खेड्यांतील नर्तकांनीही भाग घ्यायचे ठरवले होते.

सायंकाळी खेड्यातील पटांगणात मी पोहोचलो, तेव्हा आपापले उत्तम पोषाख परिधान केलेली कितीतरी मुलीमुले मला दिसली. ते माझीच प्रतीक्षा करीत होते. माझ्या आगमनानंतर थोड्याच वेळात आणखी पुष्कळच नर्तक दुसऱ्या खेड्यातून नाचात सहभागी होण्यासाठी तेथे दाखल झाले. अजूनही काहीसा प्रकाश असल्याने त्याचा जास्तीत जास्त फायदा घ्यावा, म्हणून मी आधी फोटो घ्यायचे ठरवले. खेडुतांनी चांगले सहकार्य दिले. त्यामुळे सुमारे अर्ध्या तासात मी तीन रोल्स संपवू शकलो.

उंच उभारलेल्या आसनावर मला बसायला सांगून गावबूढाने नर्तकांना नाच सुरू करायची खूण केली. प्रत्येक मुलाबरोबर एक मुलगी अशा रीतीने नर्तकांनी नीट रांगा बनवल्या. एका ढोलक्याने ढोल वाजवायला प्रारंभ केला. हातात हॉर्नबिलची पिसे घेऊन मुले नाचत होती. आपले हात उंच उभारून मुली इकडेतिकडे झुकत होत्या. त्यांच्या हालचाली नाजुक आणि मंद होत्या. पहिल्या भागात ते वर्तुळाकृती फिरले, नंतर ते जवळ एकत्र आले आणि मग मागे गेले. या वेळी हालचालींना वेग आला, आणि नर्तकही गायकांबरोबर युद्धघोष करण्यात सहभागी झाले. एका कोपऱ्यात गायक उभे होते. ते कथाकाव्य म्हणत होते. प्रत्येक नृत्यानंतर पुढची मुलगी आणि

तिचा जोडीदार मुलगा मजकडे येत आणि हात जोडून मला अभिवादन करीत. याचा अर्थ मला काही कळेना. माझ्या दृष्टीने हे सारे नवखे होते. पहिल्या जोडीच्या वेळी मी नुसताच हसलो. नंतर माझ्या नागा मित्रांनी मला त्यांना आशीर्वाद द्यायला सांगितले. नंतर काहीही उणीव मी वाटू दिली नाही आणि युद्धघोष करून व हात उंच उभारून मी पुढच्या जोड्यांस आशीर्वाद दिले. एका खडकावर बसून युवक-युवतींना शुभाशीर्वाद देणाऱ्या संतमहंतासारखे मला वाटले.

या कृतीचा मथितार्थ मी खेडुतांना विचारला. नागांना आपले पाहुणे प्रिय वाटतात व त्यांचा ते बहुमान करतात, असे गावबूढा म्हणाला. खेडुतांना आशीर्वाद द्यायची क्षमता पाहुण्यात असते, असे त्यांना वाटते. नर्तकांसही त्यामुळे बरे वाटले. एक नृत्य चालले असताना आणखी एक गमतीदार प्रसंग घडला. एक अगदी तरुण मुलगी नाचणाऱ्यांच्या कड्यातून निघाली आणि एका झोपडीत शिरली. काही मुली तिच्या मागोमाग धावल्या आणि त्यांनी तिला ओढून बाहेर काढले. खूप वेळ नाचल्यामुळे त्या विचारीस तहान लागली होती. पण अशा प्रकारे नृत्याचे कडे सोडून जाणे खेड्यातील चालीरीतींच्या विरुद्ध होते. त्या मुलीला माझ्याकडे आणण्यात आले. ज्या भांड्याने ती पाणी पीत होती तो लाकडी कटोरा तिच्या हातात होता. तिच्या गैरवर्तनावद्दल केवळ मीच क्षमा करू शकतो, असे मुलींनी सांगितले. त्या मुलीबद्दल मला वाईट वाटले आणि मी तिला एकदम माफ केले. खरे म्हणजे नृत्याचे कडे सोडून जातांना ती मला दिसलीच नव्हती. मी तिला फक्त क्षमाच केली नाही, तर काही खेडुतांनी मला भेट म्हणून दिलेली अंड्यांची करंडीही तिला देऊन टाकली !

नागांनी आपले नृत्य संपवले तेव्हा खूपच संध्याकाळ झाली होती. माझ्या दगडी सिंहासनावरून मला उठू देण्यात आले नाही. मी थकलो असेन असे वाटून मला ताजेतवाने करण्यासाठी झूपजायला पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. खेड्यातील ज्येष्ठ मंडळी माझ्याभोवती बसली आणि त्यांनी झेमी नागा जीवनासंबंधी मनोरंजक हकीकती सांगितल्या. त्यांच्या समस्यांसंबंधीही ते मजजवळ बोलले. मला झूच्या अनेक वाटल्या आणि निदान पन्नास तरी अंडी भेट म्हणून देण्यात आली. मी ती गावकऱ्यांस वाटून टाकली. रात्री खूपच उशीरा मी झोपडीकडे जायला निघालो. त्या रात्री मला चांगली झोप लागली. कुकींना आश्वासन दिलेले असल्याने दुसरे दिवशी सकाळी लवकरच हाफ्लॉंगला जायचे मी ठरवले होते. मी सकाळी खूपच लवकर उठलो आणि खेड्यातून एक चक्कर मारल्यानंतर रस्त्याकडे जायला निघालो. आता फक्त उतरायचेच असल्याने जीपजवळ लवकरच पोहोचू असे वाटत होते. माझा अंदाज साफ चुकला. काही खेडुतांसमवेत रस्त्याच्या मध्यभागी गावबूढा बसला होता. त्यांच्याजवळच्या झूच्या वाटल्याही मला दिसल्या. द्रोणही तयार होतेच. ह्या अत्यावश्यक सोपस्कारावाचून मला खेडे सोडता येणार नसल्याचे त्यांनी सुचवले. आम्हांला तासभर उशीर झाला, रस्त्यापर्यंत खेडुत

आमच्याबरोबर झाले. त्यांच्यापैकी प्रत्येकाशी मी हस्तांदोलन केले व पुनः यायचे अभिवचन दिले.

सायंकाळी उशीरा मी हाफ्लॉंगला पोचलो. मी भयंकर थकलो होतो. उपाशी पोटी सकाळी घेतलेल्या झूने मला खूपच त्रास झाला होता आणि आणखी तीन मैल चालत जाऊन कुकींना भेटण्याच्या मनःस्थितीत मी नव्हतो; पण कुकींना माझे न येण्याचे कारण पटले आणि मला भेटायला ते सर्किट हाऊसवर आले. माझ्या आल्बमसाठी मी त्यांची छायाचित्रे घेऊ शकलो. शिलॉंगमधल्या हॅपी व्हॅलीत मी कित्येक कुकींना भेटलो होतो. त्यांच्या गोंडस चालीरीती आणि विनम्र वर्तन यांमुळे मला ते आवडले. हाफ्लॉंग येथे मी काही कुकी लोकगीते ऐकली. ती लुशाई लोकगीतांप्रमाणेच असतात आणि मिथुन शिंगे आणि ढोल यांच्या तालावर म्हटली जातात. भाषा, संस्कृती, कलाभिव्यक्ती या क्षेत्रात कुकी हे लुशाईंशी अगदी जवळचे वाटतात. बहुतेक कुकींना लुशाई समजू शकते, असे म्हणतात.

उतर काचर खेड्यांतील बहुतेक कुकी ख्रिश्चन बनले असून शैक्षणिक क्षेत्रात इतर लोकांपेक्षा आघाडीवर आहेत. माझ्या पुढील भेटीच्या वेळी मी त्यांच्या टापूस भेट देण्याचे आश्वासन दिले. उतर काचर टेकड्यांतील आनंदी लोकांच्या सहवासात मी घालवलेले दिवस आणि रात्री यांच्या ताज्या आठवणी मनात साठवून आणि हाफ्लॉंग येथील माझ्या यजमान मित्रांचे आभार मानून दुसऱ्या दिवशी सकाळी मी परत गौहातीस जायला निघालो.

* * *

प्रकरण अकरावे

जमाती धर्मश्रद्धा

फार पुरातन कालापासून आसाम आणि आसपासचा विभाग हा विविध प्रकारच्या धार्मिक समजुतींचे माहेरघर मानला जातो. भारताच्या इतर भागांत प्रचलित असणाऱ्या संप्रदायांच्या प्रभावाखाली सपाट भूपरिसर नेहमीच राहिलेला असला तरी काही अपवाद सोडले तर जमाती विभाग त्यापासून मुक्तच राहिला आहे. दळणवळणाच्या अभावामुळे आणि लोकांशी नीट संपर्क न आल्याने जमाती लोकांपर्यंत धार्मिक क्रांत्या पोचूच शकल्या नाहीत. आसाम-मधील काचरी आणि नेफातील नोक्त यांसारखे काही लोक हिंदू धर्माच्या प्रभावाखाली आले असले, तरी त्यांच्यापैकी बहुसंख्य आपापल्या मूलश्रद्धांना चिकटून राहिले आहेत. वन्य विभागातील काही लोक बौद्धही आहेत. विश्वाच्या या भागांत स्थलांतर करीत असताना त्या लोकांनी आपापल्या धर्मश्रद्धा आपल्यावरोवर आणल्या. आसाम आणि सपाटीचा मर्यादित टापू यात काही वर्षे बौद्धधर्म फोफावला. मोनपा, शेर्डुकपेन, खम्पती यांसारख्या जमातींनीच तो पहाडीत टिकवून ठेवला. पहाडीतील बहुतेक लोकांच्या स्वतःच्या देवीदेवता आहेत. जमाती विभागांत विविध धर्मश्रद्धांच्या प्रमुख विचारसरणीत एकत्वाच्या खुणा आढळतात. निसर्गाच्या अद्भुततेसंबंधी जमातींच्या विचारांची गती समजावून घ्यायची असेल तर कल्पनेला ताण देणे आवश्यक आहे. असाधारण परिस्थितीचा परिपाक म्हणजे त्यांच्या जमाती धर्मश्रद्धा. बहुतेक लोक घनदाट अरण्ये, वन्य श्वापदे आणि प्रचंड नद्या यांनी वेढलेल्या पहाडींच्या कठडीत राहतात. टेकड्याही ठिसूळ मातीच्या बनलेल्या असतात. कडेपात सारखी होत असते. त्या विभागात पाऊसही भरमसाट पडतो. मनोवेधक आणि चमत्कृतिपूर्ण रंगांत इंद्रधनुष्य अवतीर्ण होते आणि टेकड्यांवर उज्ज्वल छटा उमटवून जाते. निसर्गाच्या या घडामोडींवर साहजिकच तेथील लोकांस काहीही बंधन घालता येत नसे. कसलेही परकी सहाय्य न घेता त्यांच्यातील चतुर पुरुषांनी निसर्गाच्या या विविध घटकांची तात्त्विक संगती लावायला प्रारंभ केला. मला वाटते, या विभागात राहणारा कोणताही माणूस अशाच पद्धतीने विचार करील. म्हणूनच पर्जन्य हे मेघगर्जनेच्या देवतेचे आणि अग्नि हे अग्निदेवतेचे कर्तृत्व त्यांनी मानले. त्यांच्या शेतांना पर्जन्य किंवा अन्य उपाधींपासून हानी पोचते, तेव्हा कोणती तरी अलौकिक शक्ति आपल्याला शासन करीत

असल्याने तिचे समाराधन केले पाहिजे आणि बळी अर्पण केले पाहिजेत, असे त्यांना वाटते. निसर्गाचा कार्यान्वित करणारी काही गूढ तत्त्वे अस्तित्वात आहेत यावर जवळ-जवळ सर्व जमाती लोकांचा विश्वास आहे.

पण त्यांना ते निरनिराळी नावे देतात आणि आपल्या स्वतंत्र पद्धतींनी त्यांची पूजा करतात. आसामच्या गारोंचेच उदाहरण आपण घेऊ. त्यांच्याजवळ गारो देवतांची लांबलचक नामावळी आहे. निसर्गाच्या एकेका चमत्कारासाठी कोणत्या तरी शक्तीने एकेका देवतेची योजना केली आहे, अशी त्यांची श्रद्धा आहे. म्हणूनच मेघनिनाद करणारा एक देव आहे आणि लोकांच्या संपत्तीची आणि शेतीची देखभाल करणारा दुसरा देव आहे. देवांना ही कार्ये नेमून देणाऱ्या शक्तीविषयी ते अगदी क्वचित् चर्चा करतात. या वावरीत ते खरोखरच मौन बाळगतात. विविध देवांच्या उपासनेसाठी ते आपले सर्व सामर्थ्य वेचतात. गारो टापूत तर हे देव प्रारंभी त्यांच्यात राहत असल्याच्या मनोरंजक दंतकथा आढळतात. आपल्या लोकांस सन्मार्ग दाखवण्यासाठी आणि त्यांच्या साहाय्यासाठी ते मानवरूप घेऊन अवतीर्ण झाले. मरणोत्तर जीवनावरही गारो विश्वास ठेवतात. मरण पावलेल्या ज्येष्ठांच्या आणि कुटुंबातील इतर व्यक्तींच्या आत्म्यांच्या कल्याणासाठी ते बळी अर्पण करतात. खरोखरच सर्व लोकांचा मरणोत्तर जीवितावर विश्वास आहे. शाद नोंग्रेम या आभारप्रदर्शक समारंभाच्या वेळी खासी आपल्या दिवंगत वाडवडिलांच्या आत्म्यांच्या सन्मानार्थ तुंबाभर गावठी दारू अर्पण करतात. गारो टेकड्यांतले लोक त्यांच्यासाठी एक कोपरा राखून ठेवतात. दिवंगत आत्म्यांच्या स्मरणार्थ स्तंभ उभारण्याची चालही खासींमध्ये आहे. बहुतेक वन्य विभागात मला असे स्मृतिस्तंभ आढळले.

सर्वच जमाती लोकांचा मूर्तिपूजेवर विश्वास आहे आहे असे नाही. ठिकठिकाणी या प्रथेत फरक आढळतो. उदाहरणार्थ, गारो, खासी, झेमी नागा आणि इतर लोकांत आपणांस देवांच्या वा भुताखेतांच्या मूर्ती आढळत नाहीत. पण मोनपा, शेडुंकपेन आणि खम्पती टापूत भगवात् बुद्धाच्या मोठमोठ्या प्रतिकृती आढळतात. जैतियासुद्धा वेदिंखल्लम उत्सवाच्या वेळी त्यांच्या दानवांच्या कागदी प्रतिकृती तयार करून खेड्यांतील तळ्यात बुडवतात. सामान्यतः लोक मूर्तिपूजेच्या विरुद्ध नसून मूर्तीची निर्मिती ही साधारणपणे त्या लोकांतील किंवा उपाध्यांतील कलाभिव्यक्तीच्या सामर्थ्यावर अवलंबून असते, असे मला वाटते. पण बहुतेक भागात मात्र साधेसुधे बांबूचे चौथरेच पवित्र स्थल म्हणून समजले जातात.

जमाती समाजांत पुरोहितांस फार महत्त्वाचा दर्जा लाभतो. त्यांच्यावाचून कोणतेही सणसमारंभ साजरे केले जात नाहीत. अनेक जमातीत पुरोहितांस भविष्यही सांगावे लागते. बळी दिलेल्या पशूंच्या अवशेषांत भावी घटनांची पूर्वचिन्हेही काही उपाध्याय शोधतात. पुष्कळसे या कार्यासाठी अंड्यांची टरफले वापरतात, अर्थात्

भिक्षुक काही रिकामटेकडे नसतात. त्यांनाही इतर खेडुतांप्रमाणे स्वतःच्या चरितार्थाची सोय बघावी लागते. त्यांना झुम शेतात काम करावे लागते आणि पावसापाण्याचे दिवस म्हणून त्यांना काही अन्नधान्य दिले जात नाही ! त्यांचे उपाध्येपण ही जमातीची जादा सेवा समजली जाते. वन्य विभागातील कोणत्याही मनुष्यास दानधर्मावर जगणे आवडत नाही. महत्त्वाच्या प्रसंगी आणि ठराविक तिथीस पुरोहित पूजाविधी साजरे करतात आणि सुमारे तासाभराने आपणांस शेतात आढळतात. वळींचा फक्त काही हिस्सा त्यांना मिळतो. डोंगराळ भागातील लोकात सपाट भूप्रदेशात नसलेली पशुबळीची पद्धत रूढ आहे. देवाचे त्याच्या आवडत्या पशूचा बळी देऊन समाराधन करावे लागते, अशी त्यांची श्रद्धा आहे. उदाहरणार्थ, युळू या आपातानी देवास मिथुन आवडतात, तर आपातानींचा वसंतदेव मोलोकू यास डुकरे आणि बकरे आवडतात. काही भागात कुत्रेही बळी दिले जातात. सुगी किंवा धार्मिक उत्सव यांसारख्या महत्त्वाच्या प्रसंगी पशु बळी देण्यात येतात. तसे पाहिले तर पशुबळी ही मानवजातीस अगदी नवीन बाब नाही. बंगालमधील आणि आसाममधील हिंदू काली किंवा कामाख्या देवीच्या सन्मानार्थ अजूनही बोकड बळी देतात.

कोणत्याही धार्मिक नियमांनी व्यक्तिगत संबंध जखडलेले नाहीत. “ हेच करा, ते नको, अशाने तुमची श्रद्धा नष्ट होईल ” असे काहीच जमाती धर्म सांगत नाही. जमाती विभागात खरे म्हणजे देवघेवीची पद्धत आहे. तुम्ही जर एखाद्याचे नुकसान केले तर भरपाई द्या; तुमचा गुन्हा दूर होईल. व्यभिचार हा समाजविरोधी गुन्हा होय. सोयीस्कर उपाययोजनेने त्याचा निकाल लावला जातो. संबंधित व्यक्तीस क्षमा केली जाते आणि त्यांना कलंक लावला जात नाही. त्यानंतर अशा बाबीसंबंधी लोक अक्षरशः क्वचितच चर्चा करतात. जमाती समाज सूडबुद्धीचा नसल्याने एकदा गुन्हेगार होता, म्हणून एखाद्या मनुष्यास सुधारलेले जीवन कंठायचा अधिकार कधी नाकारित नाही. देवी आणि देव यांच्याविरुद्ध केलेल्या पापांच्या अतिरंजित कल्पितकथा वन्य विभागात आढळत नाहीत. अद्भुत शक्ती आपापल्या मनःप्रवृत्तीनुसार संतापतात किंवा संतुष्ट होतात. सुलभ उपचारांनी त्यांना संतुष्ट करता येते. दुष्कृत्ये ही समाज आणि सामूहिक जीवन यांविरुद्ध पापेच मानली जातात.

जमाती लोक दिलदार मनोवृत्तीचे असतात आणि इतर धर्मश्रद्धांविषयी त्यांना आदर वाटतो. खरे म्हणजे त्यांच्या धर्मश्रद्धा इतक्या लवचिक असतात की त्यांनी जरी इतर धर्मांचे काही आचार स्वीकारले, तरी त्याने मूळ विचारसरणीवर काहीच परिणाम होत नाही. आसाममधल्या ख्रिस्ती धर्मप्रसार संस्थांना काही लोकांचे धर्मांतर करून त्यांना ख्रिस्ती बनवणे कठीण गेले नाही याचे हे एक कारण मला वाटते. अर्थात इतरही कारणे आहेतच. जमाती लोकांशी समरस होणार तेच पहिले लोक होते. त्यांनी त्यांना शिक्षण आणि वैद्यकीय साहाय्य दिले. हे सारे असले तरी

जमातींच्या विशाल दृष्टिकोनाच्या साहाय्याभावी त्यांना हे कार्य करणे शक्य झाले नसते, असे मला तरी वाटते. वायव्य सरहद्द प्रांतातील वन्य जमातींचे धर्मांतर करण्यात ख्रिस्ती धर्मसंस्थांस कसे अपयश आले, हे मी पहिल्या प्रकरणांत सांगितलेच आहे. तेथेसुद्धा त्यांनी शाळा आणि दवाखाने उघडले, आणि अतिशय कडव्या लोकांशी संपर्क साधतांना जीवाचाही धोका पत्करला. त्यांना यश मात्र आले नाही. वायव्य सरहद्द परिसरातील व्याणव टक्के लोकसंख्या इस्लामधर्मी असून धर्माच्या बाबतीत ते कडवे असल्याने कशाच्याही मोबदल्यात ते तो गमावणार नाहीत.

काही अपवाद सोडले तर धर्मग्रंथ नसताही जमातींनी आपल्या धर्मश्रद्धा टिकवून ठेवल्या आहेत. ह्या बहुधा दंतकथांच्या रूपात किंवा गीतात असून एकाने दुसऱ्यास अशा त्या सांगितल्या जातात. लोकांनी पिढ्यान् पिढ्या त्यांच्या देवीदेवतांची नावे स्मरणात ठेवली आहेत, हेही लक्षात घेतलेच पाहिजे. लोक तीव्र स्मरणशक्तीचे आहेत. जमाती धर्मसमजुतींविषयी भरपूर माहितीने भरलेल्या लोककथा आणि दंतकथा यांच्या उजळणीस सायंकाळच्या बैठकींमुळे साहाय्य होते.

पहाडीतील बहुतेक लोक जरी शेजारच्या मैदानी मुलखातील लोकांच्या मुख्य धर्माच्या म्हणजे हिंदू धर्माच्या प्रभावापासून मुक्त राहिले असले, तरी काही टापूत मात्र दऱ्याखोरी ओलांडून त्याने जमाती परंपरात जागा पटकावलीच. जेथे लोकांशी चांगले संबंध येऊ शकले तेथेच हे प्रामुख्याने घडले. उदाहरणार्थ, खालच्या भागातील मिश्मी भगवान् कृष्ण (खिंजीम) आणि रुक्मिणी यांची हकीकत सांगतात. जरी त्यांना ते हिंदू देव मानत नसले तरी खिंजीमसंबंधी ज्या कथा मी ऐकल्या त्यावरून तर भगवान् कृष्णाचे सर्व गुण मिश्मी देवात आहेत, अशी खात्री पटते. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे मला तर निश्चित वाटते की, त्यांच्या मुलखास येणाऱ्या यात्रेकरूंपासून त्यांनी या कथा उचलल्या असल्यात. वरच्या विभागातील मिश्मींचा सपाट प्रदेशातील लोकांशी फार थोडा संबंध आल्याने अशा काहीही समजुती त्यांच्यात नाहीत.

ईशान्य सीमा विभागातील नोक्तांना वैष्णव संप्रदायाची शिकवण सपाट परिसरातील लोकांकडूनच मिळाली. हे कार्य टेकड्यांच्या पायथ्याजवळ प्रचार करणाऱ्या वैष्णव धर्मप्रसारकांनी केले. व्यापारासाठी टेकड्यातून खाली येणाऱ्या लोकांच्या त्यांनी गाठीभेटी घेतल्या. मला वाटते, हिंदू धर्म ही हिंदूंची जीवनपद्धती असून आपल्या धर्मात इतरांचे धर्मांतर करण्याच्या बाबतीत, हिंदू सामान्यतः उदासीन आहेत. अगदी तुरळक अपवादात्मक प्रसंग सोडले, तर हिंदूंनी धर्मप्रसारसंस्था संघटित करण्याचा किंवा धर्मासाठी युद्ध करण्याचा कधी प्रयत्नच केला नाही. आसामात फक्त वैष्णवांनी धर्मप्रसारकांकरवी आपल्या तत्त्वज्ञानाचा प्रचार केला.

जैतिया आणि काचरी यांसारख्या काही जमाती ब्राह्मणांमुळे आणि त्या वेळेच्या प्रचलित सामाजिक परिस्थितीमुळे हिंदू धर्माच्या प्रभावाखाली आल्या. इतिहासात अशी नोंद आढळते की, राज्यकर्त्या जैतिया आणि काचरी घराण्यांनी प्रथम हिंदू धर्म स्वीकारला आणि नंतर तो धर्म लोकात प्रसृत झाला.

जगाच्या इतर भागातील प्रमुख संप्रदायांपेक्षा जमाती धर्मश्रद्धा कमी दर्जाच्या मुळीच नाहीत, अशी माझी खात्री आहे. जमाती कुटुंबांत अजूनही त्यांची अधिसत्ता कायावाचामनेकरून अबाधितपणे चालूच आहे.

* * *

प्रकरण बारावे

जमाती नृत्ये

गायनाप्रमाणेच नर्तनही एक प्रकारे जीवनातील आल्हादाची नादपूर्ण अभिव्यक्तीच होय. फार पुरातन कालापासून मानवी प्राण्यांनी आपल्या जीवनात त्यास चिरंतन स्थान दिले आहे. भारतातील वन्य विभागात तर असे अधिकांशाने आढळते. तेथे सामूहिक गायन आणि नर्तन या दृढमूल प्रथा मानल्या जातात. जमाती लोक आजही सुंदर सामूहिक जीवन जगत असून सर्व प्रसंगी नृत्य लोकप्रिय असल्याने त्या लोपलेल्या नाहीत. सपाट भूपरिसरात जेथे समाजाच्या मागासलेल्या अवस्थेतून जीवन खूपच प्रगत झाले आहे, तेथे सामुदायिक नृत्ये माहीतच नाहीत. वेळोवेळी काही लोक विविध करमणुकीच्या किंवा रंगमंचावरील कार्यक्रमात त्यांचे पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न करीत असले तरी शेतातील सामूहिक नृत्यातील लज्जत त्यात आढळत नाही. एकाकी खेड्यात विशिष्ट परिस्थितीत आणि परंपरात जे मनमोकळे वातावरण तेथील रहिवाशांस लाभू शकते, तसे नागरी जीवनात उपलब्ध होऊ शकत नसल्याने हे स्वाभाविक वाटते. नागरी जीवनात हेही तितकेच खरे आहे. उदाहरणार्थ, सपाट प्रदेशातील बिहू उत्सवप्रसंगी उपस्थित समुदाय नृत्य करीत नाही. बिहू हा आसामी लोकांचा सर्वात मोठा नृत्योत्सव होय. पण त्याऐवजी लोक करमणुकीचे कार्यक्रम आयोजित करतात आणि खेड्यातील नर्तकांस निमंत्रण देऊन त्यांचे नाच आवडीने पाहातात. मुद्दा अगदी साधा आहे. आधुनिक जीवनामुळे लोक एकमेकांपासून दुरावले आहेत. काही वेळेला आपल्या शेजारी कोण राहातो, हे आपणांस ठाऊक नसते. आपल्या तंगड्या आपण हवेत उधळीत असलेले पाहून -'त्याला'- निश्चितच हसू येणार. मला वाटते 'तो' नावे ठेवील ही भीतीच नागरी विभागातील सामुदायिक नृत्याच्या मार्गात उभी राहणारी सर्वात मोठी अडचण आहे. पहिल्याने जेव्हा मी जमाती विभागात गेलो आणि सामुदायिक नृत्यासाठी काही जमाती मुलामुलींबरोबर सामील हायला मला बोलावण्यात आले, तेव्हा मीही याच '-तो'- गंडाने आणि भीतीने पछाडलेला होतो. मला अजूनही आठवते, मीही -'त्याचा-' आधी सभोवार शोध घेतला आणि 'तो' आढळत नाही, हे बघून मग मोठ्या मजेत नाचलो.

आसामातील आणि नेफातील जमाती लोकांनी मोठ्या उत्साहाने सामूहिक गायनाची आणि नर्तनाची प्रथा टिकवून ठेवली आहे. काही लोकांनी तर तो धर्मश्रद्धेचा एक

भाग बनून टाकला आहे. शाद नोगंकेच्या प्रसंगी खासी लोक नाचतात. खरे म्हणजे तो धार्मिक उत्सव आहे, आणि नाच हा त्याचा एक भाग बनला आहे. बहुतेक खासी खेड्यात खरोखरच ही आभारनिदर्शक नृत्ये केली जातात. एप्रिल आणि मे हे त्यासाठी सर्वमान्य महिने आहेत. एका उघड्या पटांगणात जवळजवळ सारे खेडुत जमतात आणि नगाऱ्यांचे जोरजोराचे नाद आणि शहनाई यांच्या तालासुरांवर ते नाचतात. शिवाय धार्मिक आणि नृत्याचा प्रसंग असला, तरी लोकांना एकत्र आणण्यास त्याचा उपयोग होतोच. लोकांना सामूहिक जीवनाशी एकरूप करणाऱ्या कार्यासही हातभार लागतो. हे अगदी खरे की, खासी ही नेफातील आदींइतकी काही नृत्यप्रिय जमात नाही. मुलींचाच जर विचार केला तर खासींच्या नृत्यप्रसंगीच्या हालचाली अगदीच कंटाळवाण्या आणि साचेबंद असतात, आणि त्यात द्रुत लयही नसते. मग प्रश्न असा निर्माण होतो की, त्यांच्या लोकप्रियतेला ओहोटी तर लागली नाही ना ?

“ नाही ”— हेच त्याचे उत्तर. सांघिक जोष निर्माण होण्यास मदतच होत असल्याने नृत्यात पुनः पुनः तसेच पदन्यास लोक खुशाल करतात. जोवई येथे ‘ बेदिंखल्लम ’ उत्सवाच्या वेळी आसामचे जैतियासुद्धा नाचतात. या प्रसंगी नाचायची त्यांची विशिष्ट पद्धती नाही. ढोलाच्या मोठमोठ्या ठोक्यांच्या तालावर प्रत्येक नर्तक आपले अवयव स्वैरपणे हलवीत असतो. त्या दिवशी सर्वच्या सर्व गाव मजा करण्यात गढलेले असते आणि मुलांचे छोटेछोटे जथे घरोघरी आणि रस्तोरस्ती हात उडवीत आणि पाय नाचवीत हिंडत असतात. जैतियांचे लाहो नृत्य मात्र अधिक चितवेधक असते. त्यात धार्मिक अर्थ नसला, तरी स्त्रीत्वाच्या पावित्र्याचे प्रतीकच हे नृत्य असते. या नृत्यात दोन मुलांच्या मध्ये एक मुलगी उभी राहते. संध लयीत ते हालचाल करतात. नेहमी काही मुले ढोल बडवतात आणि कथाकाव्य गातात. ‘ शुक्र —नृत्य ’ या नावाने सरास ओळखले जाणारे जैतियांचे आणखी एक नृत्य आहे. यात एक मुलगा आणि एक मुलगी जणु काय राजदरबारातले नृत्य करतात. एके काळी हे नृत्य जैतियांच्या राजदरबारात अधिक लोकप्रिय होते, असे मला समजले. यातील पदन्यासाठी काहीसे कौशल्य आवश्यक असते आणि सारेच जैतिया ते करू शकत नाहीत. त्याचे कारण असे की, हे काही स्वैर हालचालींचे सामूहिक नृत्य नव्हे. ते नृत्य बंगालातून इकडे आले असावे. खरे म्हणजे जमाती नृत्याचा घाट काही किचकट नियमांवर आधारलेला नाही. जमाती नृत्यात कोणीही सहभागी व्हावे. धार्मिक सणाच्या वेळी नेफातील आदि आणि तांगसा देखील नृत्य करतात. विविधरंगी पोषाख परिधान केलेली आदि मुले आणि मुली हात जोडून एक मोठे कडे करतात, आणि झरझर पावले टाकत नाचतात. त्यांचा मुख्य असणारा मिरी हातात लांब कट्यारी घेऊन गाणे म्हणत मध्यभागी जागा घेतो. आदि जमातीचे तर नर्तक जमात म्हणून सहज वर्णन करता

येईल. कामेंग विभागात मोनपा आणि शेडुंकपेन यांची त्यांच्या धर्मश्रद्धेतून स्फुरलेली अनेक नृत्ये आहेत.

धार्मिक सणावारांना नाचण्याव्यतिरिक्त सुगीच्या वेळेसही लोक नाच करतात. त्यांच्या जीवनात शेतकीचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. त्यांचे सर्व जीवनमानच त्यावर अवलंबून असते. खरे म्हणजे बहुतेक जमाती गीते शेतकीसंबंधीचीच आहेत. आसामातील गारो सुगीनंतर गावप्रमुखाच्या घरासमोर 'बांगला' उत्सव साजरा करतात. हा नृत्योत्सव सुमारे महिनाभर चालतो. गारो नृत्यांचे अनेक प्रकार असून त्यांत स्त्रीपुरुष दोन्ही भाग घेतात. या प्रसंगी ते मोठाली पागोटी घालतात आणि ती पिसांनी सुशोभित करतात. फक्त याच प्रसंगी सपाट प्रदेशातून आणलेली पोलकी गारो स्त्रिया परिधान करतात. मोठमोठे मृदंग घेऊन पुरुष नाचतात व ताल निर्माण करतात. नाचणाऱ्या तरुणींच्या रांगेकडे हळुवारपणे जाऊन प्रत्येक मृदंगवादक आपल्या वधूची निवड करतो. ते नृत्य मोठे मजेशीर असते. सुगी म्हणजे समृद्धी आणि येणाऱ्या कित्येक महिन्यांतील कावाडकष्टांपासून मुक्तता. लोक फार खुषीत असतात. सपाट परिसरातील खेड्यात विहूच्या वेळी मुले आणि मुली आपला जीवनसाथी निवडून लग्न करतात. बहुतेक विवाह विहूच्या उत्सवातच साजरे होतात. सुगीनंतरच विवाह साजरे व्हावेत, असा जरी दंडक नसला तरी जमाती विभागात मुलामुलींना एकमेकांना बघण्याची आणि भेटण्याची भरपूर संधी मिळून साहजिकच हृदयांचे मीलन होते. सुगीचे उत्सव म्हणजे विवाहेच्छूंसाठी मोठीच सुवर्णसंधी !

गारोसुद्धा पीककापणीची हुवेहूव नकल करणारे नृत्य करतात. आसामच्या मिरींचेही शेतकी कथावस्तूवर आधारलेले काही नाच आहेत. त्या परिसरातील ती आणखी एक नृत्यप्रिय जमात. मिरी आवेशयुक्त नृत्य करतात, आणि त्यांच्या हालचाली अतिशय गतिमान असतात. नाचतांना ते त्यांचे हात हवेत उंच उडवतात आणि ढोलच्या ठेक्यावर कटिप्रदेश हलवतात. आसामींचे विहू नृत्य त्यांनी कटाक्षाने टिकवून ठेवले आहे. या नृत्याच्या वेळी मिरी तरुणी सोसाऱ्याच्या वाऱ्याने हलणाऱ्या पानांप्रमाणे थरथरतात आणि कापतात. रोमांचकारी आशयाच्या वेळी त्या अगदी कमाल करून सोडतात. वेडमान प्रियकराने सोडून दिल्यानंतरच्या दैन्यावस्थेचे दर्शन एका नृत्यप्रकारात मिरी तरुणी घडवते तेव्हा तर अतिशय नाट्य निर्माण होते आणि लोकांच्या डोळ्यातून अश्रुधारा वाहतात. मिरी मुली नृत्यात आपला जीव ओततात आणि आशयदृष्ट्या आवश्यक असेल तर आसवेही ढाळायला कमी करित नाहीत. मिरीसुद्धा आदींच्याच वंशाचे होत. मैदानी मुलाखातील खेड्यांशी त्यांचे सलोख्याचे संबंध आहेत. यामुळेच त्यांच्या नृत्यपद्धतीत त्यांनी पुष्कळ सुधारणा केली असल्याचे आढळते. बासरी, ढोल यांसारखी मिरींची अनेक वाद्ये आहेत. काही वेळा नाचतांना काही नर्तक गातातही. मधून मधून काही कडवी गाण्यासाठी ते थांबतात आणि नंतर ती नृत्यरूपात साकार करतात.

जमाती नृत्यात शस्त्रास्त्रांनाही महत्त्वाचे स्थान दिले जाते. या प्रथेमागे फार जुना इतिहास आहे. वन्य विभागात प्रशासनाची प्रस्थापना होण्यापूर्वी शुल्क झगड्यात लोक गुंतलेले असत. प्रत्येक संघर्षाच्या शेवटी विजेते आपल्या हातात भाले आणि दाव घेऊन विजय साजरा करण्यासाठी गावच्या पटांगणात नाचत असत. नागांमध्ये योद्ध्यांनी जर शत्रूंची शिरे आणली तर लोकांना विजयनृत्ये साजरी करण्याचा हक्क असे. शिकारीच्या मोहिमेत जर चांगले यश एखाद्या शिकार्यास मिळाले तर अजूनही नागा विजयनृत्ये साजरी करतात. अशा प्रसंगी पूर्वी लोक आरडाओरड आणि युद्धघोष करीत नाचत असत. आपल्या शत्रूंचा आपण कसा निःपात केला, हेही ते रंगवून सांगत. त्यांचे कौतुक करणाऱ्या जनसमुदायासाठी ते तसे करीत. जुन्या काळची ही नृत्ये अजूनही तशीच टिकली आहेत, आणि सर्व समारंभप्रसंगी ती केली जातात. सेमा नागा अजूनही आपल्या हातात दाव घेऊन हवेत उंच उड्या मारतात व भयंकर युद्धघोष करीत नाचतात. दोन नर्तक भाग घेऊन एक लुडुपुट्टूची लढाईही करतात. हा अतिशय कौशल्यपूर्ण नाच असतो आणि मोठ्या हुशारीने करावा लागतो, कारण एकमेकांवरील घाव (नेहमी अस्सल शस्त्रानी) केव्हा केव्हा तर अगदी चाटून जातात. जवळजवळ सर्व नागा जमाती हातात भाले घेऊन नाचतात. हे भाले सजवलेले असतात. त्यांच्या नृत्यांचे अनेक प्रकार असले तरी झुंझार आशयच त्यांच्यात सर्वप्रिय आहे. आसामच्या गारोंचीही अशीच युद्धनृत्ये आहेत. दोन व्यक्ती हातात तल्वारी आणि ढाली घेऊन एकमेकांसमोर खड्या होतात. ते एकमेकांना आव्हान देतात आणि मोठमोठ्याने धमक्या देतात. त्यांच्या बाबतीत मात्र या धमक्यातच प्रत्यक्ष कृतीपेक्षा अधिक वेळ जातो. नेफातील डाफला ही वेभान नर्तकांची आणखी एक जमात. हातात दाव घेऊन ते हवेत उंच उड्या मारतात आणि मोठमोठ्याने युद्धघोष करतात. माझी तर पक्की समजूत झाली आहे की, नृत्ये ही लोकांच्या परिस्थितीवर अवलंबून असतात. संघर्षमग्न असणाऱ्या लोकांत पूर्वीच्याच झुंझार आवेशाने ही नृत्ये टिकवून ठेवण्यात आली आहेत. ज्या विभागात शांततापूर्ण जीवन सुरू झाले, तेथली नृत्ये हळुवार आहेत. लोकांच्या कलात्मक अभिव्यक्तीस परिस्थितीही सहाय्य करते, अशी माझी खात्री आहे. उदाहरणार्थ, ब्रिटिशांचा अंमल आल्यानंतर युद्धाचा प्रसंग न आलेल्या काचरी, लुशाई आणि इतर अनेक यांची नृत्ये नाजूक असतात. त्यात लोकांच्या प्रवृत्तीचे पडसादच उमटतात.

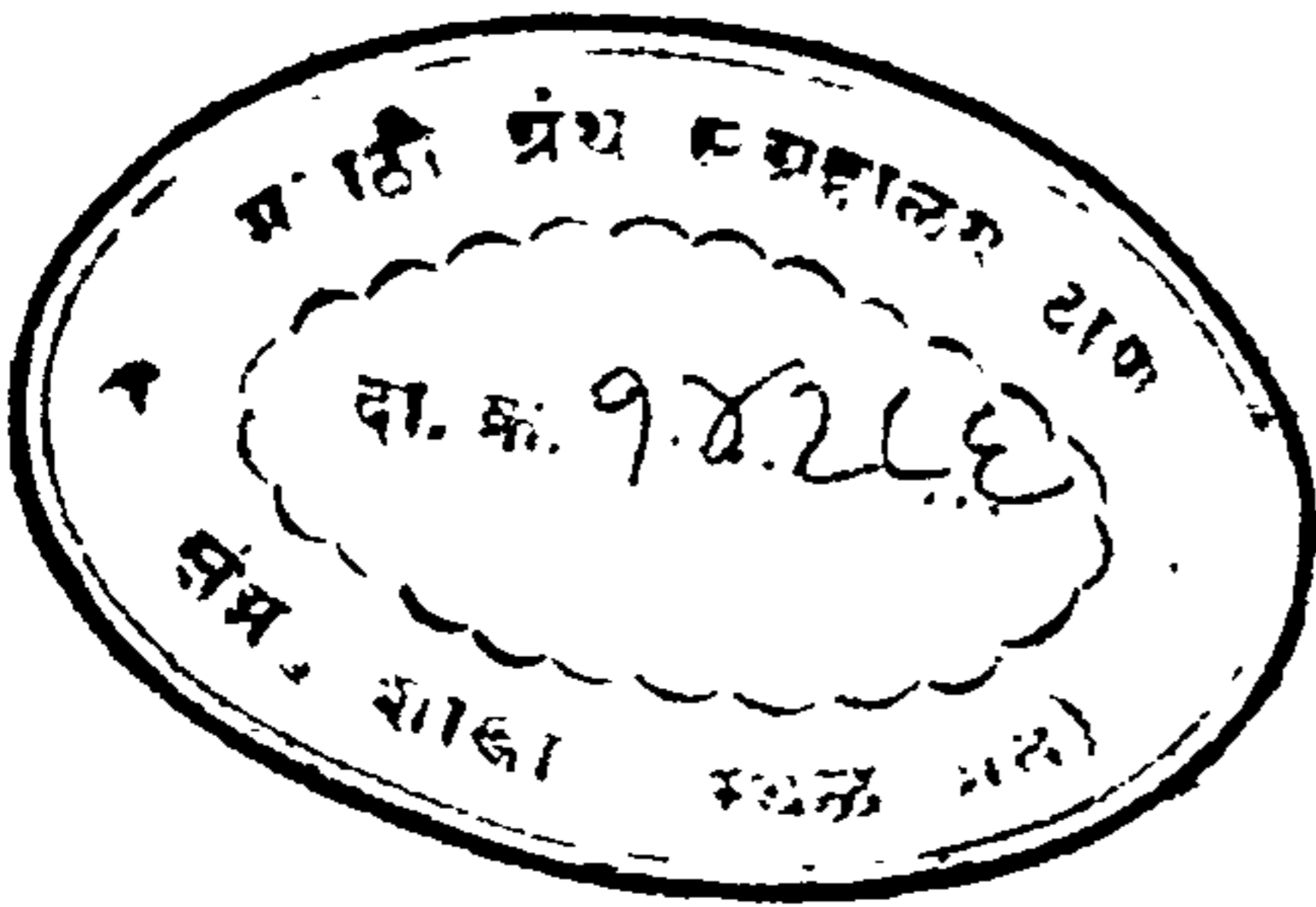
आसामात आणि नेफात जवळजवळ सर्व जमातींचे लोक नाचतात. पण सर्वांनाच नर्तक जमाती म्हणता येणार नाही. सांघिक नृत्ये त्यांच्यात अधिक लोकप्रिय आहेत, आणि ती सर्व समारंभप्रसंगी ते करतात. ढोल, पिपाण्या यांसारखी वाद्येही काही जमातींची आहेत.

आसामच्या काही वन्य जिभागात काही पारुचात्य वाद्ये जाऊन पोचली आहेत.

खासी जैतिया टेकड्यात व मिझो टेकड्यांतील खेड्यात गिटार हे अधिकाधिक लोक-प्रियता संपादन करित आहे. गारो टेकड्यातही गिटार वाजवण्याबरोबरच ते बनवणेही तरुण-तरुणी शिकले आहेत. अर्थात् तुरा येथेच हा परिणाम झाला आहे. खेडुतांना अजूनही शिंग फुंकणे आणि ढोल बडवणेच आवडते. स्थानिक ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांनी प्रचलित केलेल्या पियानो अॅकॉर्डिअनच्या संगीताच्या साथीवर आता मिझो टेकड्यात बांबूनृत्य केले जाते. जमाती विभागातील या वाद्यांच्या शिरकावाच्या मी अगदी विरुद्ध आहे; कारण यामुळे परंपरागत वाद्ये हळूहळू नष्ट होऊ लागतात आणि मी पूर्वीच सांगितल्याप्रमाणे गीतरचनाही हलकीफुल्की आणि केव्हा केव्हा अर्थशून्य बनते. मानवी जीवनात आढळणाऱ्या सर्व भावभावनांचे चित्रण असणारी जमाती गीते आणि नृत्ये निःसंशय रमणीय होत.

* * *

गाराती ग्रंथ संग्रहालय, गारो, स्वतंत्र
 क्र. ७४६६
 दि. २५
 २०३१६९

REFBK-0014286

आणि ईशान्य सीमा विभाग

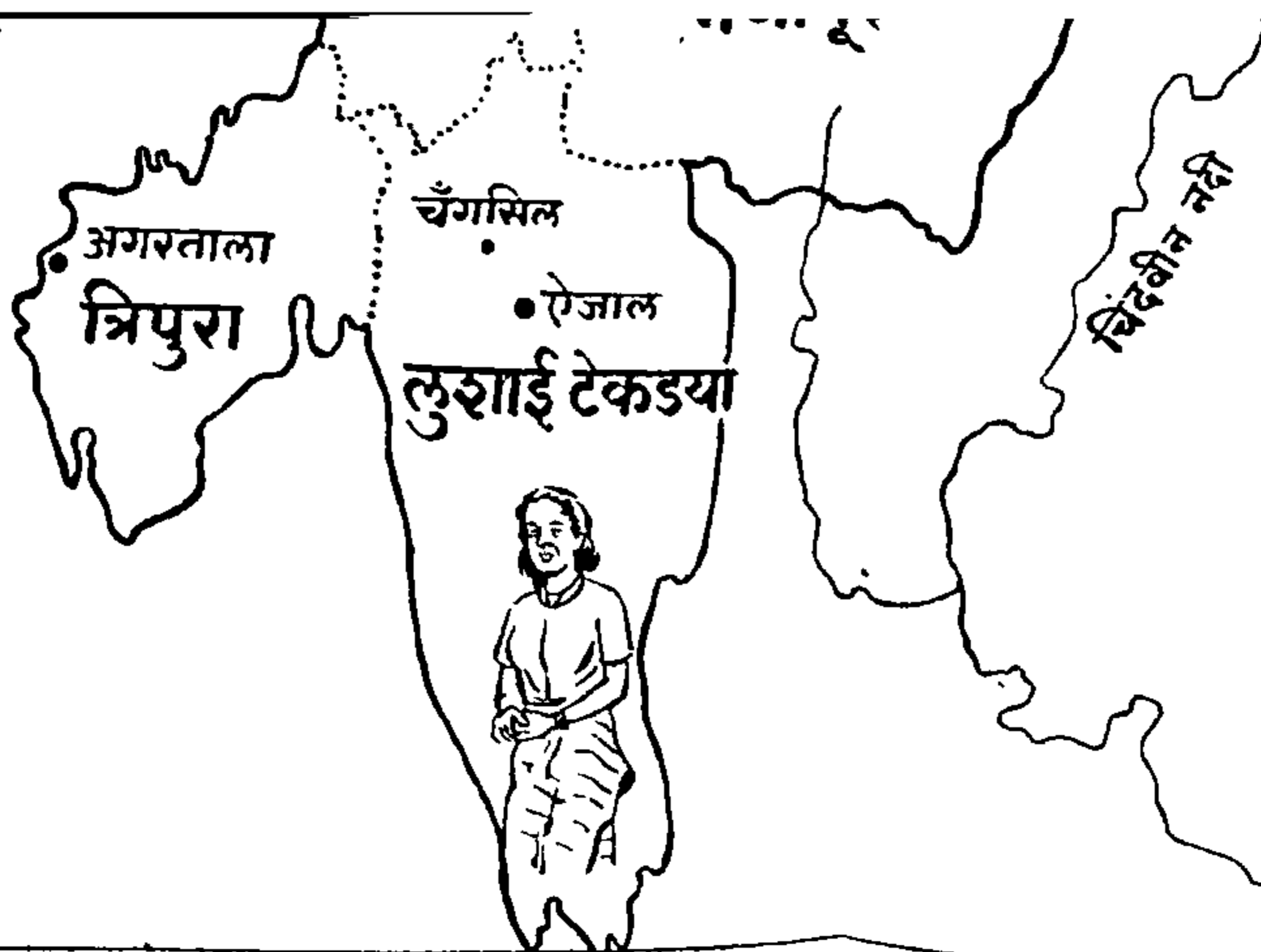
आ

क ग

ति बे ट

पूर्व पाक स्थान

ब्रह्म देश